

4

Sociologický časopis

Ročník 33 (1997)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *redaktor anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<i>Úvodem</i> (Miloš Havelka).....	387
------------------------------------	-----

STATI

<i>Marie Čermáková: Postavení žen na trhu práce</i>	389
<i>Joseph Hraba, Allan L. McCutcheon, Jiří Večerník: Životní šance mužů a žen v období transformace</i>	405

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Aleš Burjanek: Segregace</i>	423
---------------------------------------	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hana Maříková: Ženy ve vrcholových politických pozicích</i>	435
<i>Zdenka Vajdová, Tomáš Kostecký: Politická kultura lokálních společenství: Případ tří měst</i>	445

ROZHOVORY

<i>Sociologové na konci tisíciletí. Rozhovory z Fóra 2000 (Jiří Musil, Irena Reifová, Miloslav Petrusek)</i>	467
--	-----

<i>Za Čeňkem Adamcem (Josef Bečvář)</i>	479
---	-----

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

<i>Výzkum vertikální sociální diferenciacce a mobility 1967 dnešními očima (Pavel Machonin)</i>	481
<i>Jubileum sociologa sršatého a moudrého (Miloslav Petrusek)</i>	487

RECENZE

<i>Jerzy Szacki (ed.): Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szcepańskiego (J. Sedláček)</i>	491
<i>Jiří Šubrt: Civilizační teorie Norberta Eliase (M. Petrusek)</i>	494
<i>J. L. Porket: Unemployment in Capitalist, Communist and Post-Communist Economies (M. Lux)</i>	497
<i>Jiří Sedlák: Inocenc Arnošt Bláha (J. Keller)</i>	500
<i>Quido Kastner: Osídlování českého pohraničí od května 1945 (V. Srb)</i>	501

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Reflexe uplatnění absolventů vysoké školy (J. Nekuda, T. Sirovátka)</i>	503
<i>Parlamenty středoevropských zemí v procesu evropské integrace (Lubomír Brokl)</i>	506
<i>XVII. světový kongres Mezinárodní společnosti pro politické vědy (IPSA) (Zdenka Mansfeldová)</i>	508
<i>Jaké jsou zkušenosti s alternativní medicínou u naší populace? (Eva Křížová)</i>	509

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhůzů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Statí, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 217, 218, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. It is directed towards developing this field and the teaching of it as an academic discipline, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require an original, and two legible copies which do not state the name or workplace of the author in order for the reviewing process to be anonymous. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date of a manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and a basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem

Poslední čísla jednotlivých ročníků Sociologického časopisu bylo většinou velmi obtížné nějak jednoznačněji tematicky strukturovat. O posledním čísle letošního ročníku to ale rozhodně neplatí.

Jeho důležité a zajímavé těžiště tvoří sociologická problematika gender. Je jí věnována především úvodní stať Marie Čermákové, nadepsaná „Postavení žen na trhu práce“. Jedná se zde o jeden z výsledků dlouhodobějšího badatelského projektu „Postavení ženské pracovní síly na trhu práce a mimo něj“. Stať poukazuje na dělbu práce, respektive na genderové charakteristiky pracovního trhu jakožto důležitý faktor zkoumání sociální nerovnosti, zejména pokud se jedná o symetrii kvalifikace, odpovědnosti a genderových rozdílů, což zasahuje všechny sociální a vzdělanostní kategorie českých žen, ukazuje, že současná pozice žen na trhu práce je příliš závislá na ekonomické stabilitě a hospodářském růstu a upozorňuje také na deficit profesních ženských elit a absenci jednoznačných artikulací ženských zájmů a případně i ženské vize transformace vůbec.

Následuje stať tří autorů, dvou amerických a jednoho českého, totiž Josepha Hrabya, Allana L. McCutcheona a Jiřího Večerníka „Životní šance mužů a žen v období transformace“ a v mnohém ohledu tvoří pendant ke stati první. Na široké folii mezinárodních zkušeností a na základě řady zajímavých dokladů o Československu (1990-1992) a ze srovnání údajů o České a Slovenské republice (1993-1994) hledají autoři odpověď na otázku, zda z ekonomického hlediska dochází k odlišování odpovídajících šancí mužů a žen a čeho se toto odlišování týká. Všímají si údajů o nezaměstnanosti, objektivní i subjektivní ekonomické jistotě, antidemokratickými postoji i preferovanými formami ekonomiky a upozorňují, že persistence rozdílů je dána nejen historií stratifikace podle pohlaví za socialismu, ale také některými kulturně tradicionalistickými motivy.

Do okruhu tematiky gender patří také zpráva z výzkumu Hany Maříkové „Ženy ve vrcholných politických pozicích“, která referuje o výsledcích mezinárodního výzkumu, který proběhl ve dvaceti osmi evropských i mimoevropských státech a u nás se uskutečnil pod názvem „Osobnosti hospodářského a politického života“. Jeho cílem bylo zachycení mechanismů exkluze žen z vedoucích pozic ve veřejném a speciálně v politickém životě, a samozřejmě také mechanismů jejich inkluze do této sféry.

Přehledovou stať Aleše Burjanka „Segregace“ je nejspíše možné zařadit do oblasti sociologie města. Segregace je v ní vykládána jako prostorové vyjádření sociální nerovnosti a autorovo přiblížení její základní problematiky o otázek jejich výzkumu se zdá důležité v situaci, kdy v souvislosti s rozrhýbáním bytového trhu lze očekávat expanzi tohoto fenoménu i u nás.

Druhým textem do rubriky „Ze sociologických výzkumů“ přispěli Zdenka Vajdová a Tomáš Kostecký. Informuje o výsledcích empirického výzkumu „Politická kultura lokálních společenství“, uskutečněného v letech 1993-1995, prováděného v Českém Krumlově, Teplicích a Novém Městě nad Metují. Jednalo se v něm o charakteristiku shod i rozdílů politické kultury občanů v těchto městech na základě zjišťování obecných hodnotových postojů a orientací, postojů k lokální politice i vlastní politické kultury,

jejich segmentů a vzorců jakož i participace občanů na politickém životě a je zajímavé, že jako nejvýznamnější faktor politické participace konstatují symptom outsidera.

Čtenář tohoto čísla *Sociologického časopisu* by rozhodně neměl přehlédnout materiál věnovaný nedávnému pražskému „Fóru 2000“, uvedený Jiřím Musilem a připravený Irenou Reifovou a Miloslavem Petruskem. Čtyři účastníci „fóra“ – Američan Immanuel Wallerstein, předseda Mezinárodní sociologické asociace, Joseph Chan, honkongský sociolog, zabývající se lidskými právy, dále převážně v USA působící fyzik a filozof Fritjof Capra a pařížský sociolog, filozof a psychoanalytik Cornelius Castoriadis zde odpovídají na aktuální otázky přítomnosti i budoucnosti našeho světa.

Obsah posledního čísla letošního ročníku je doplněn tradičními „malými žánry“, tj. recenzemi a informacemi „Z vědeckého života“. Sem byla také zařazena teoreticko metodologická konfese Pavla Machonina „Výzkum vertikální sociální diferenciacce a mobility 1967 dnešními očima“.

Miloš Havelka

Postavení žen na trhu práce*

MARIE ČERMÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Women in the Labour Market

Abstract: This is a social study analysing factors which stimulate or otherwise determine the position of women in the labour market in the Czech Republic. In discussing various aspects of the division of labour between men and women, and gender aspects of the male versus female segregation, the main focus of the study lies in the following elements: social characteristics which shape and profile typically male and female professions, gender inequalities in the labour market, women outside the labour market and the social stratification of working women. In addition, the position of women in the labour market is analysed from the point of view of strategies and perspectives of working women, their social behaviour and attitudes. The objective of the study is to map the gender 'petrification' of the Czech labour market and to contrast it with the proposed approximation of legal systems and labour regulations to those of the European Union countries. Methodologically, the study relies on quantitative data from the representative sociological survey "Men and Women in the Labour Market" and qualitative studies of selected male and female professions.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 389-404)

Česká republika stále patří, i po sedmi letech ekonomické reformy, k zemím, které charakterizuje vysoká zaměstnanost žen.¹ Struktura české ženské pracovní síly se ale od těchto zemí výrazně liší. A to nejen odvětvovou a profesní charakteristikou, ale zejména délkou pracovních úvazků a nízkou nezaměstnaností.² K těmto strukturálním odlišnostem se vztahují i jiné specifické rysy ženské zaměstnanosti, které formují ekonomickou aktivitu žen v České republice:

- historická kontinuita ženské zaměstnanosti, v dnešní podobě již třetí generace žen zaměstnaných po celý život;
- časový průběh zaměstnanosti dle věku žen, který má kontinuální charakter, protože ženy v České republice po narození dítěte opouštějí pracovní sféru většinou pouze na dva až tři roky;

*) Výzkumy a sondy, o jejichž výsledky se opírá tato stať, byly podporovány grantem v rámci projektu „Postavení ženské pracovní síly na trhu práce i mimo něj“, Grantová agentura České republiky, č. grantu 403/94/1891.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Marie Čermáková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 351, 352, fax (02) 24 22 02 78, e-mail cermako@mbox.cesnet.cz

1) Například podíl ekonomicky aktivních žen na celkovém počtu žen byl ve sledovaném roce 1994 vyšší jen v Dánsku, tj. 51,4 %, v ČR činil 48,7 %.

2) Podrobně se v historickém i sociálním kontextu zabývá českou ženskou pracovní silou stať autorky [Čermáková 1995].

– dlouhodobá adaptace pracovního systému na ženskou pracovní sílu v celém spektru kvalifikační struktury.

Narozdíl od vyspělých zemí či nadnárodních struktur, jako je Evropská unie, *nejsou v České republice otázky související s podmínkami zaměstnanosti žen a s pozicí žen na trhu práce pokládány za důležité*. Nejsou v žádném směru explicitně vztaženy k cílům ekonomické a sociální transformace české společnosti. Optika transformačních cílů nezmiňuje vazby, které by souvisely s ženskou populací. V tomto ohledu se sociální vývoj české společnosti významně odklání od vývoje zejména v zemích Evropské unie. Země v tomto společenství *pokládají formování podmínek pro vyrovnávání rozdílů a zlepšování ekonomického a sociálního statusu zaměstnaných žen za jeden z klíčových faktorů demokratického vývoje*. Důraz je kladen jak na aktivitu žen samých, tak na podporu žen v rámci legislativních, společenských, ale i pracovních struktur [„Legislativa...“ 1996].³

Konceptualizace postavení českých žen na trhu práce by měla vymezit, které důležité momenty formují strategie ženské pracující populace. Znamená to zkoumat strukturní i postojové odlišnosti a určit podmínky a možnosti, které determinují dynamiku vývoje ženské populace v kontextu transformace pracovního systému. Měla by také odpovědět na otázku, které faktory určují dynamiku procesů souvisejících s perspektivou změny postavení žen na trhu práce. Je postavení žen na trhu práce stabilní a neměnné? Nejen ve srovnání s mužskou částí ekonomicky aktivní populace, ale i ve vazbě na hospodářský a sociální vývoj v České republice. Jsou ženy schopny zvyšovat svůj sociální status? Je ženská pracující populace nezávislá na stabilitě ekonomiky anebo bude její postavení na trhu práce ohroženo krizovými hospodářskými situacemi? Dokáže se ženská pracovní síla vyrovnat i s těmi transformačními či modernizačními procesy, které případně omezí současnou ochranu v těhotenství, mateřství či odchodu do důchodu?

Stať si neklade za cíl odpovědět vyčerpávajícím způsobem na všechny tyto otázky. *Chce upozornit na genderové souvislosti výše nastíněných otázek. Analýza ženské práce je provedena v těch úhlech pohledu, které pokládám za důležité pro růst dynamiky transformačních procesů v České republice. Pozornost je soustředěna na komparaci postavení mužů a žen ve vybraných profesích, na rovnost dle genderu včetně manifestovaných i latentních rysů, na postavení žen, které stojí mimo trh práce a na podmínky sociální diferenciacie ženské populace*.

³) Například v rámci Evropské unie článek 119 Maastrichtské smlouvy zavazuje členské státy EU k uplatňování zásady stejné odměny za stejnou práci. Směrnice 75/117/EEC z roku 1975 tuto zásadu zpevňuje a rozšiřuje ji na zásadu stejné odměny za práci stejné hodnoty pro muže i ženy. Zakazuje jakoukoliv genderově (tj. jinak řečeno sexuálně či rodově) motivovanou diskriminaci týkající se všech aspektů a podmínek odměňování, ať byly obsaženy v zákoně nebo kolektivní či individuální smlouvě. Jiná směrnice (76/207 z roku 1976) se týká rovného zacházení mezi muži a ženami, pokud jde o přístup k pracovním místům, přípravu na povolání, pracovní postup a pracovní podmínky. Evropský soudní dvůr tuto zásadu nediskriminování rozšířil i na případy diskriminace nepřímé: opatření, jejichž znění je vzhledem k pohlaví zdánlivě neutrální, ale ženy ovlivňují do větší míry než muže, mohou být se směrnicí neslučitelné.

Profese a ženská práce

Tematika zastoupení žen v daném povolání (profesi) je i v sociologickém pohledu vždy spíše chápána jako kvantitativní obraz poměrného podílu mužů a žen.⁴ Teprve následovně je statistickým datům připisován význam kvalitativní a hodnotící. *Ve vazbě na fungování pracovního systému je podíl žen v profesi vnímán z genderového hlediska asymetricky, protože je jednostranně problematizováno jedno pohlaví – ženy. Pojem feminizace povolání* (profesí či pracovních pozic) pak vyjadřuje problematizaci ženské práce vůbec a zpochybňuje či omezuje proces integrace žen do pracovních struktur. Výše podílu žen v určité profesi je faktorem, který ovlivňuje sociální status a prestiž profese, cenové ohodnocení profese na trhu práce i vnitřní hierarchizaci profese. Významně souvisí i s jevy, které ovlivňuje nepřímo, jako jsou zájem o profesi u studentů a absolventů, stupeň profesionalizace určitého povolání a perspektivy profese v časovém horizontu.

Podle poznatků výzkumu [Ženy a muži... 1996] současný pracovní trh v České republice rozlišuje práci na mužskou a ženskou.⁵ *Nejedná se však o jednoduchý model založený na přímé askripci dle pohlaví.* Segregace profesí dle genderu je založena na strukturálně odvětvové charakteristice profesí, s významně determinující vazbou na vzdělanostní strukturu. Pracovní trh je tak genderově segmentován do více rovin a vytváří pak odlišné podmínky pro různé profese, které vedou k nerovnostem v šancích a příležitostech. *Produkují stereotyp zaměstnance-muže a zaměstnankyně-ženy a váže tyto stereotypy ke konkrétní profesi.* Tyto stereotypy se vyznačují obecnými rysy, které se vztahují k zjednodušené představě o dělbě práce na mužskou a ženskou a jsou víceméně vlastní pro jednání všech subjektů v pracovní sféře. Na druhé straně produkují také specifické rysy, které jsou vlastní jen tě které profesi. *Tyto specifické rysy, které utvářejí sociální profil profese zevnitř, častěji vypovídají o postavení žen více a přesněji než institucionální normy a předpisy.*

Rozlišení trhu na profese či pozice s různým podílem mužské či ženské práce může být výhodné za daných ekonomických a sociálních podmínek pro velkou část zúčastněných subjektů. Tedy i pro ženy a jejich zaměstnavatele. *Podmínkou harmonizace vazeb mezi pracovním systémem, rodinou a sociální politikou je gender kontrakt.* Takový kontrakt je vždy vázán na konkrétní historické a ekonomické podmínky a intervenci státu. V České republice fungování gender kontraktu spočívalo na faktu, že vysoká zaměstnanost žen a současně jejich nízký podíl na vedoucích a finančně preferovaných pracovních místech bude vyvážen možnostmi skloubit práci i rodinu. Státní sociální politika pak ochrání zaměstnanou ženu, pokud jde o těhotenství a mateřství. V současné době se ekonomické a politické podmínky změnily, a přesto uvedený model funguje. Podle všech

4) Termín profese je užit ve shodě s definicí profese ve Velkém sociologickém slovníku, která profesi charakterizuje jako odbornou přípravou podložené povolání. Společným jmenovatelem pracovních rolí, které spadají do takto definované profese je omezený a regulovaný přístup k jejich výkonu.

5) Reprezentativní vzorek tvoří 987 respondentů, z toho bylo 495 žen (50,1 %) a 492 mužů (49,9 %). V okamžiku výzkumu byli všichni zaměstnaní. Soubor splňuje požadavky na reprezentativitu dle věku, vzdělání a místa bydliště. Cílem výzkumu bylo reprezentativní šetření pracovních vztahů a postojů zaměstnaných mužů a žen v ekonomicky produktivním věku. Výsledky výzkumu zahrnují analýzu týkající se rozdílů v postavení mužů a žen na trhu práce, podmínek rovnosti obou pohlaví v zaměstnání, genderové podmíněnosti vazeb mezi prací a rodinou, časovými investicemi či spokojeností s různými okolnostmi pracovního života mužů a žen v české společnosti.

ukazatelů se v současnosti střetáváme s trendy, které potvrzují, že gender kontrakt je akceptován i v transformačním období české ekonomiky či přesněji definováno lze jej modifikovat pro nové podmínky. Je to možné proto, že tržní principy nefungují podle učebnic ekonomie, ale je vždy záhodno počítat s reálným chováním zúčastněných subjektů. Ženám genderový kontrakt vyhovoval a dá se očekávat, že mají zájem na jeho prolongaci.

Struktura ženské zaměstnanosti je provázána na pracovní trh. Ten je v plné variabilitě a v různých svých segmentech založen na akceptaci ženské pracovní síly. Základní rámec, v němž operuje ženská pracovní síla, má tyto parametry:

- *současná faktická nenahraditelnost žen na trhu práce*; není reálně k dispozici žádný další rezervoár pracovních sil, což se týká zvláště situace v některých odvětvích, profesích, oborech atd.;
- *dlouhodobý vývoj ženské zaměstnanosti v České republice způsobil adaptaci pracovního systému na jistá specifika ženské pracovní síly*; zaměstnanost žen působí ve skutečnosti ekonomice méně potíží, než bývá často uváděno, v současné době komparativní výhodou ženské pracovní síly je fakt, že pracuje a i nadále je ochotna pracovat i za nižší mzdy a rekvalifikovat se;
- *nízká nezaměstnanost* umožňuje zaměstnavatelům diferencovat pracovníky na muže a ženy jen do určité míry. *Ani další restrukturalizace ekonomiky neohrožuje primárně zaměstnanost žen více než zaměstnanost mužů.* Flexibilita ženské pracovní síly v ČR je mimořádná, zčásti proto, že se nachází v pásmu středně kvalifikované pracovní síly, zčásti proto, že ženám není zatěžko změnit pracovní místo. Muži jsou v tomto směru ohroženi mnohem více, obzvláště ty kategorie pracovníků, které byly navyklé pohybovat se v profesích či oborech vymezených mužské pracovní silou. Muži jsou determinováni či přímo znevýhodněni na trhu práce také svou maskulinní socializací. Přijetí místa, které bylo spjato s femininní socializací, je pro jejich identitu těžko překonatelné. Ženská pracovní síla v tomto směru potíže nemá;
- *nové pracovní příležitosti*, které jsou spjaty s rozvojem trhu jsou současně významně vázány na ženskou pracovní sílu – obchod, služby, banky, státní správa a další činnosti jako tlumočení, cestovní ruch, konzultační a poradenské služby jsou oblastí, ve kterých u nás bez problémů podnikají ženy.

Pracovní systém v České republice rozlišuje mužské, ženské či z hlediska genderu smíšené profese. Podíl žen v určité profesi je znakem, který danou profesi determinuje (např. nižší průměrnou mzdou nebo malým zájmem mužů). Pracovní trh tak odděluje (segreguje) profese podle genderu. Termínu segregace užíváme proto, že se jedná o procesy „inverzní“ – mužské profese jsou jinak strukturovány a hodnoceny než profese ženské. Výzkum potvrdil závislost segregace na charakteristice mužské a ženské práce. *Segregace profesí dle genderu, pokud jde o český trh práce, se ale vždy významně váže i k dalším znakům, jako jsou sektory národního hospodářství, typ vlastnického sektoru, odvětví či charakter lokality nebo početní velikost sledované profese.*

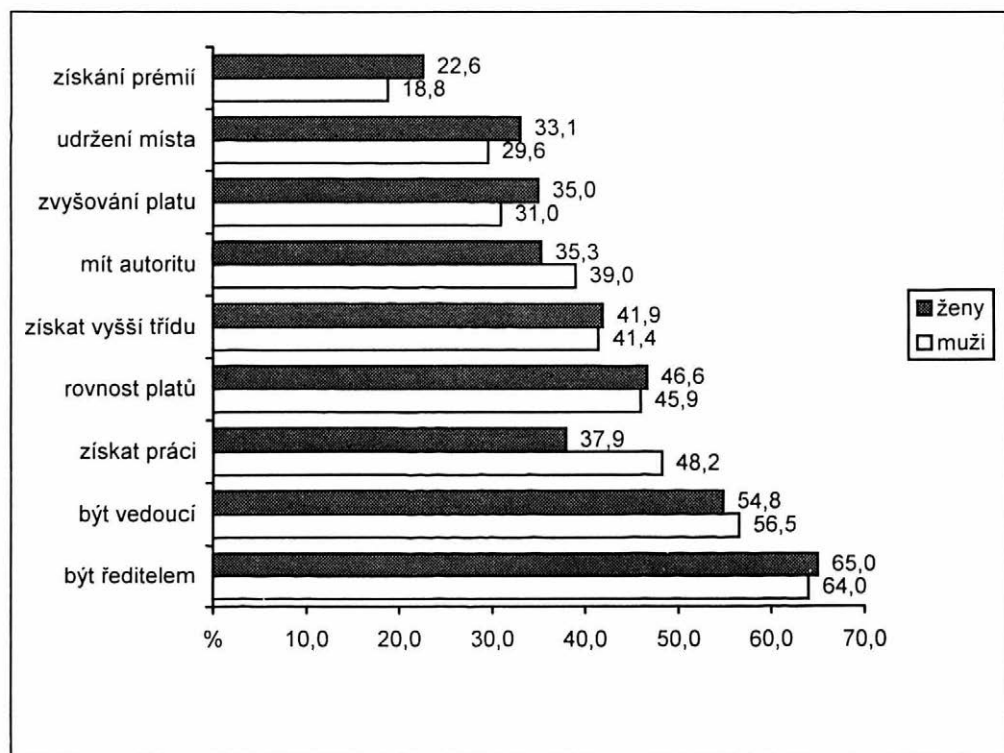
U profesí, které se vyznačují extrémním podílem mužů či extrémním podílem žen, shledáváme i vysokou míru podmíněné maskulinní či femininní socializace. Poněkud odlišnou mají charakteristiku profese s podílem mužů a žen oscilujícím kolem poloviny. Ty se obvykle vyznačují složitějším profilem genderových rozdílů, které s různou intenzitou ovlivňují sociální status všech genderově smíšených profesí.

Rozdíly dle genderu jsou charakteristické tendencí k nerovnostem, které postihují ženskou pracovní sílu. Ty zapříčiňují nižší sociální a pracovní kompetenci a nižší průměrné výdělky zaměstnaných žen. Celá pracovní sféra se vyznačuje tendencí k vertikálním nerovnostem s ohledem na pozici žen, což znamená:

- nižší tarifní zařazení žen dle tříd v rámci stejné profese;
- malý podíl žen na vedoucích místech;
- nízký podíl žen zastávajících další práci v rámci úvazku.

Tyto vertikální nerovnosti se odrážejí i v rovině postojů mužů a žen k podmínkám rovnosti ve sféře práce [Ženy a muži... 1996]. Kritickým polem genderových nerovností ve prospěch mužů, dle názorů obou pohlaví, je možnost získat vedoucí postavení (postoj zastává více než 50 % souboru) či zaujmout vůbec nejvyšší pozici (uvádí více než 60 % souboru). Ale také ostatní sledované faktory, jako jsou možnost získat práci, lepší plat či postup do vyšší platové třídy, možnost získat autoritu, vykazují vysoký podíl těch, kteří (které) uvádějí, že ženy mají možnosti horší. Pouze u tří faktorů, jako jsou zvyšování platu, udržení pracovního místa či získání prémie, klesá podíl těch, kteří uvádějí, že ženy jsou v nevýhodě pod 35 %. Podíly těch, kteří uvádějí genderovou nerovnost ve prospěch žen, jsou u všech položek marginální (méně než 7 %), kromě položky „možnost získat práci“, kde 15,6 % žen hodnotí situaci jako lepší pro ženy.

Graf 1. Podíl těch, kteří hodnotí možnosti žen jako horší v porovnání s možnostmi mužů v procentech (muži N = 492, ženy N = 495)

Tabulka 1. Srovnávací přehled dle hrubé měsíční mzdy (zaměstnanci)
u vybraných kategorií

znak	kategorie	muži	ženy	podíl ž/m v %
typ	podnikatelská sféra	11 553	8 346	72,2
hospodaření	rozpočtová sféra	14 711	10 710	72,8
	soukromé	10 803	7 605	70,4
	státní	12 373	10 036	81,1
	zahraniční	15 213	8 750	57,5
kraj	Praha	13 735	11 165	81,3
	Východočeský	10 211	7 568	74,1
věk	20-24	9 083	8 075	88,9
	40-44	12 808	9 334	72,9
	50-54	12 692	9 552	75,3
vzdělání	základní	8 192	6 136	74,9
	střední všeobecné s maturitou	12 871	10 239	79,6
	vysokoškolské	20 369	15 481	76,0
tarifní stupeň, třída	1.	5 583	4 579	82,0
	5.	10 115	8 156	80,6
	10.	16 787	15 196	90,5
	12.	23 661	20 498	86,6
odvětví	textilní průmysl	8 902	6 030	67,7
	průmysl celkem	11 539	7 595	65,8
	stavebnictví	11 101	8 298	74,8
	peněžnictví	21 000	14 680	69,9
	výzkum a vývoj	13 741	10 496	76,4
	školství	13 970	9 999	71,6
	zdravotnictví	14 803	10 140	68,5
pracovní kategorie	zákonodárci a vedoucí	26 612	16 780	63,0
	ústavní činitelé	50 190	-	-
	vedoucí výzkumných a vývojových útvarů	21 757	22 090	101,5
	farmaceuti	20 781	21 205	102,0
	lékaři	22 681	17 800	78,5
	učitelé všeobecně	14 369	14 180	98,7
	učitelé základních škol	10 226	9 794	95,8
	učitelé mateřských škol	x	7 525	-
	střední zdravotničtí pracovníci	16 901	11 279	66,7
	ženské sestry	x	11 377	-
	dětské sestry	x	10 898	-
	sestry na intenzivní péči	x	10 762	-
	kadeřníci	x	7 834	-

Zdroj: Mzdy zaměstnanců za 2. čtvrtletí 1996, Praha: ČSÚ.

Potvrzení nižších průměrných výdělků dokumentuje srovnávací tabulka 1. [*Mzdy zaměstnanců...* 1996], ale i další zdroje⁶ [*ISCP...* 1996]. Sníženou sociální a pracovní kompetenci potvrzují výzkumná data srovnávající možnosti žen v porovnání s možnostmi mužů, která jsou uvedena v grafu 1 za obě pohlaví [*Ženy a muži...* 1996]. Do kritické situace se dostávají ženské profese, které se nacházejí navíc ve feminizovaném odvětví či sektoru. Zatím se nesetkáváme s veřejnou diskusí k otázkám genderových nerovností. Předpokládá se, že ženy a muži mají tendenci pracovat v odlišných zaměstnáních s odlišnou úrovní odměňování. Výzkum však ukázal, že rozdíly v platech nesouvisí s rozdílnou úrovní kvalifikace a odpovědnosti, ale jsou genderovou záležitostí. Pokud se ženy soustředí v omezeném a hůře placeném segmentu pracovního trhu, pak chybí koncept srovnatelné hodnoty, který by provedl revaluaci k zajištění genderové rovnosti podle srovnatelné úrovně kvalifikace a míry odpovědnosti. V tomto směru nelze spoléhat na to, že trh sám o sobě nerovnosti vyřeší.

Ženy se tak prakticky pohybují ve svém vlastním ženském sektoru, který „pluje pod hladinou“ mužského sektoru. Pak platí pro oba sektory stejné principy, pokud je ovšem nezačneme srovnávat navzájem. Konceptem, který vymezí segregaci mužské a ženské práce na trhu, nutně narazíme na nesrovnalosti a máme potíže s jejich vysvětlením. Proto nepřekvapuje přístup některých ekonomů, kteří doporučují srovnávat tzv. ženskou profesi zase pouze s jinou ženskou profesí (například pozici zdravotní sestry s pozicí poštovní úřednice) [Novák 1996]. Tento přístup je projevem ekonomické bezradnosti, která zjednodušuje sociální realitu.

Rozdíly v průměrných platech mužů a žen bývají často zdůvodňovány ochotou mužů k přesčasům a k další práci uvnitř profese, která zakládá vyšší pracovní nasazení a tedy i další finanční ohodnocení [*Zhodnocení...* 1988]. *Tato zdůvodnění se neopírají o žádnou analýzu a jsou vlastně obrazem, který potvrzuje zavedené genderové stereotypy, které u mužů předpokládají ochotu k další placené práci, kdežto u žen apriorní odmítnutí s poukazem na rodinné závazky.* Výzkum [*Ženy a muži...* 1996] tyto předpoklady nepotvrdil, naopak ukázal mimořádné pracovní nasazení české ženské populace a malé rozdíly mezi muži a ženami. *Ochota lidí pracovat, pokud dostanou dobře zapláceno, překonává všechna transformační očekávání a ženská pracovní síla v tomto směru není žádnou výjimkou.* Jen 20 % žen a 13 % mužů uvedlo, že by nepracovali denně o dvě hodiny navíc, kdyby jim zaměstnavatel dobře zaplatil [*Ženy a muži...* 1996].

Pracovní strategie mužů a žen jsme testovali formou otázky na plánované pracovní změny. Předpokládali jsme, že existují významné rozdíly mezi mužskou a ženskou pracovní populací. Základní plánované strategie mužů i žen na trhu práce jsou však podle výsledků v tabulce 2 shodné. *Prioritou mužů i žen je „dosáhnout zvýšení platu“ a „zlepšit své postavení v současném zaměstnání“.* Pro čtvrtinu mužů i žen je důležité dosáhnout změny pracovní náplně. *Z obou souborů (mužů i žen) se vymyká zhruba 20-35 % mužů a 15-20 % žen, kteří aspirují na tyto změny:*

⁶) Dynamika průměrných hodinových výdělků podle pohlaví za období 1994 až 1996 u žen oproti mužům klesá, rozdíl činí 10 procentních bodů ve prospěch růstu výdělků mužů, ale významný rozdíl je v nominální hodnotě hodinového výdělku:

v roce 1994 činil výdělek žen 76,5 % výdělku mužů;

v roce 1995 činil výdělek žen 73,0 % výdělku mužů;

v roce 1996 činil výdělek žen 71,8 % výdělku mužů.

- přibrat si další práci (35 % mužů a 19 % žen);
- dosáhnout vedoucího postavení (23 % mužů a 14 % žen);
- změnu pracovního místa (20 % mužů a 20 % žen).

Tabulka 2. Strategie změn podle mužů a žen dle průměru (viz legendu)

Typ změny	Muži	Pořadí	Ženy	Pořadí	Rozdíl Ž/M
Zlepšit své postavení v současném zaměstnání	2,55	2	2,79	2	+0,24
Zkrátit svůj pracovní úvazek	3,41	7	3,50	7	+0,09
Změnit pracovní místo	3,21	6	3,27	4	+0,06
Na čas odejít do domácnosti	3,87	9	3,67	9	-0,20
Přibrat si další práci	2,972	4	3,29	6	+0,32
Dosáhnout zvýšení platu	1,75	1	1,91	1	+0,16
Dosáhnout vedoucího postavení	3,02	5	3,28	5	+0,26
Dosáhnout změny pracovní náplně	2,97	3	3,05	3	+0,08
Jiný důvod	3,51	8	3,59	8	+0,08

Muži N = 490

Ženy N = 486

Legenda: 1 - určitě ano, 2 - spíše ano, 3 - spíše ne, 4 - určitě ne

Zdroj: Ženy a muži na trhu práce, Sociologický ústav AV ČR, 1996.

Z tohoto úhlu pohledu je zřejmé, že i ženy jsou angažovány v procesu „dát více a získat více“. Mají však příležitost obstát v konkurenci a soutěži s muži? I pracovní příležitosti, které jdou nad rámec pracovní náplně, jsou předmětem soutěže, ve které dominují muži, a jsou dokladem intraprofesionálních genderových nerovností. Příležitosti nad rámec pracovní náplně tvoří ve skutečnosti jen nepatrný zlomek možností, jak je možno genderově segregovat profesi a přitom rozdíly negovat poukazem na nižší sociální či pracovní kompetenci žen v profesi.

Kvalitativní analýza prokázala, že každá ze sledovaných profesí v našem vzorku měla vlastní profesní schéma pro genderové rozdíly a nerovnosti a vlastní „profesní ideologii“, pro vysvětlení rozdílů včetně symbolů a jazyka⁷ [Databáze... 1996]. Přitom většina pracovníků, včetně žen, odmítá genderové nerovnosti či rozdíly označit jako pracovní diskriminaci. Příkladem může být například lékařská profese, která je přímo modelově genderově segregována přesto, že podíl žen-lékařek je 54 %. Podíl pediatriček je však 80 %, dermatoložek 73 %, očních lékařek 73 %, neuroložek 59 %, psychiatriček 59 %, ale z chirurgů je jen 14,5 % žen, z ortopedů pak pouze 10 % a z traumatologů 4 % [Statistická... 1996]. Jen hloubková interview dovolí nahlédnout do hermeticky střežených intraprofesionálních genderových vazeb této profese. Rozhodnutí o volbě oboru u všech lékařek v našem vzorku nevyplynulo z „přirozeného tihnutí k méně náročným oborům

⁷) Analýza vychází z rozsáhlé databáze sond, standardizovaných i polostandardizovaných interview s vybranými vzorky následujících profesí či pracovních zařazení:

u mužů: dělník ve strojírenském podniku, inženýr ekonom, lékař, podnikatel, politik, právník, ředitel, učitel;

u žen: bankovní manažerka, dělnice ve strojírenském podniku, inženýrka ekonomka, kadeřnice, lékařka, podnikatelka, prodavačka, politička, právníčka, ředitelka, učitelka, zdravotní sestra.

v profesi či přirozeného žensky motivovaného zájmu o dnes vykonávaný obor“, ale z obtížné profesní volby po striktním odmítnutí v původně vybraném oboru činnosti přednostou nebo primářem příslušného oboru.

Neúčastní-li se ženy dlouhodobě profesionalizace určitého povolání, pak se profese formuje v čase i prostoru dokonce s distancí vůči ženám. Tato profese je pak často ženám uzavřena nebo muži usilují o přímou exkluzi žen. Nejen z obav konkurenčně motivovaných, ale i ze strachu o pokles sociální prestiže dané profese. Tato genderová nerovnost není až tak moc závislá na typu profese dle vzdělanostního stupně. Funguje jak u dělnických povolání, tak u exkluzivních profesí. V českém pracovním systému se například shledáme s vyloučením žen jak u lodních posádek, tak v hudebním tělese a donekdávna byla zcela homogenní i česká vláda.

Sociální profil profese dle pohlaví je v současnosti důležitým tržním faktorem, proto mnohé feminizované profese jsou na veřejnosti zastupovány muži. Vrcholové posty ve feminizovaných odvětvích jsou proto často obsazeny muži, protože se stereotypně předpokládá, že sociální kompetence muže v roli reprezentanta je vyšší.

Pronikání mužů do dříve zcela ženských profesí se dá v českém pracovním systému jen stěží očekávat. Tento proces souvisí do jisté míry více s formováním hodnotové orientace postmoderní společnosti než s tržními principy. Je rovněž vyjádřením o vyrovnání deficitu maskulinní socializace v různých oborech lidské činnosti, zejména ve výchově a vzdělávání dětí nebo sociální práci. *Český trh práce je v mnoha svých segmentech natolik genderově segregován a ustrnulý, že vzájemná substituce ženské a mužské práce by byla, ekonomicky vyjádřeno, značně obtížná.* Segregace je totiž většinou podmíněna jemně odlišenou vzdělanostní strukturou mužů i žen a již výše zmíněnými pevně zafixovanými stereotypy. Na druhé straně z toho ovšem vyplývá faktická monopolizace i ženské práce, sice za cenu nižší, než by odpovídala kvalifikační struktura, ale bez rizika mužské konkurence. Je otázkou, zda za této situace dochází nebo bude docházet k deprofesionalizaci. Máme na mysli model, kdy z různých příčin se určitá profese reprodukuje pouze v rámci jednoho pohlaví. V tomto kontextu se mluví velmi často o učitelské profesi, kde dnes již nelze s jistotou analyzovat a odlišit, jak došlo k tak hlubokému propadu této profese a jaký podíl na tom měla feminizace učitelství. Profese mají pochoptitelně různou dynamiku růstu ekonomického či prestižního profitu a jsou determinovány ještě jinými než genderovými faktory, nicméně při pečlivé analýze genderové aspekty najdeme. V profesi tak navýsost ženské, jako je povolání zdravotní sestry, dochází sice k rychlé nové strukturaci a oborové profesionalizaci, ale tyto procesy doprovází fluktuace kvalifikovaných sester z oboru. Příčiny pramení v nízkém finančním ohodnocení, které je pro ženskou profesi signifikantní.

Máme-li posoudit míru genderové rovnosti na trhu práce, je relevantní uvést i další aspekty. Výzkum [Ženy a muži... 1996] poukázal na značnou variabilitu postojů a chování subjektů i institucí v rámci pracovního systému. Postoje k ženské pracovní síle oscilují od naprosté preference k otevřené diskriminaci. Výsledky potvrdily, že zatímco uvedené extrémní postoje mají nízký výskyt, většina zúčastněných dává v otázce dodržování genderové rovnosti přednost pragmatickému řešení a vyhýbá se konfliktu. *Toto sociální chování a jednání je umožněno submisivním až pasivním přístupem českých zaměstnaných žen k vyrovnávání genderových rozdílů.*

Přesto, že v pracovním systému na vedoucích místech dominují muži, nelze český trh práce označit za patriarchální. Neshledali jsme ani snahu vytlačit ženy z trhu práce do

domácnosti, ani plošnou diskriminací. *Pracovní systém se však vyznačuje mimořádně silným rysem mužské vzájemné solidarity, podpory a tolerance, který se prosazuje zejména v pracovních vazbách (vertikálních i horizontálních). Čím vyšší úroveň hierarchizace, tím silnější mužská koheze. Rozhodující struktury v pracovním systému mají homogenní charakter – tvoří je muži. Formální i neformální sítě v pracovním systému se vyznačují mužskou dominancí. Klasický patriarchální kulturní vzorec chování je sice v českých strukturách vytěsňen, ale je nahrazen vzorcem, který má atributy moderního bratrstva.*

Ženy mimo pracovní trh

Kategorie žen, které stojí mimo pracovní trh, je v současné sociologii ženy klíčovým pojmem, na který se soustřeďuje pozornost při zdůvodňování genderových nerovností [Jacobs 1995]. Teoreticky vychází interpretace ze vztahu soukromé a veřejné sféry⁸ [Havelková 1995]. V teoriích sociální stratifikace je pozice žen v domácnosti odvozována z pozice partnera, takže de facto v různých sociologických analýzách tyto ženy ani neexistují [Hradecká 1991]. Podle socioekonomického vymezení (protože ve studiích týkajících se ekonomické aktivity je kategorie žen v domácnosti používána) jde zejména o ženy v produktivním věku, které pečují o rodinu a domácnost. Práce v domácnosti je obvykle společensky podhodnocena a bezplatná. V pojetí sociálních rolí jde o klasické pojetí komplementarity rolí, v níž se skrývá asymetrie postavení ženy v rodině. Teorie genderových nerovností často vymezují postavení ženy v domácnosti jako faktor, který uvádí do pohybu primární nerovnost, která zakládá na jedné straně mužskou dominanci a na druhé straně ženskou závislost. Osvobození muže od domácích prací mu umožňuje výdělečnou aktivitu a nezávislost a zapomíná se, že sdílený sociální status nebo životní úroveň rodiny jsou podmíněny interní nerovností. Na domácí práce je navíc nahlíženo jako na neproduktivní, přestože jsou ve skutečnosti zdrojem výroby i služeb, počínaje péčí a výchovou dětí, přípravou jídel, úklidem a konče organizací rodinného rozpočtu. Co se odehrává mimo monetární systém, není zatím chápáno jako produkce a neexistují způsoby ekonomického zhodnocení.

V pokusu o vytvoření konceptu české ženy v domácnosti nelze přímo uplatnit vzorec, který vychází z odlišných sociokulturních podmínek. Kategorie žen v domácnosti nebyla u nás vysvětlována a hodnocena, ale byla deklasována jak v reálném životě, tak v jazyce i stereotypech. Nebylo poukazováno na společenskou produktivitu a prospěšnost práce pro děti a rodinu, ale naopak na neproduktivitu, potažmo příživnictví žen nepracujících mimo svůj domov. Jak ukazují časové řady zaměstnaných žen, počet žen v domácnosti od 1948 stále klesal a i po roce 1989 se udržuje na nízké úrovni⁹ [Časové... 1995].

⁸) H. Havelková také poukazuje na odlišnost české ženské populace od západních v tom smyslu, „že plná přítomnost žen ve veřejném sektoru je realitou a v jistém smyslu i normou v míře, jakou žádná západní společnost nezažila“ a vidí funkce veřejné sféry stále vitálně závislé na funkcích sféry soukromé.

⁹) Nejlépe to dokumentují podíly zaměstnaných žen na celkovém počtu pracovníků v civilním sektoru národního hospodářství (v procentech):

1948	36,5	1968	46,2	1988	46,1	1992	44,4
1953	40,3	1973	46,1	1989	45,8	1993	44,3
1958	42,7	1978	45,5	1990	44,3	1994	44,4
1963	44,9	1983	46,0	1991	44,3	1995	44,5

Ženy, které v roce 1996 svoji ekonomickou neaktivitu vysvětlovaly důvody péče o rodinu, bylo 189,7 tisíc (pro srovnání v roce 1948 jich bylo více než 1 200 tisíc). [Zaměstnanost... 1996]. Kvalitativní sonda [Data báze... 1996] naznačila značné komplikace při pokusu o definici sociálního statusu této skupiny ženské populace. Dá se předpokládat (poněvadž testování těchto hypotéz by mohl provést jen cílený reprezentativní výzkum), že kategorii ženy v domácnosti splňuje jen zhruba každá pátá žena, která v produktivním věku nepracuje. Výsledkem pak je početně zcela okrajová skupina žen, která disponuje všemi charakteristickými rysy, jež obecně vymezují ženu v domácnosti:

- celodenní péče o domácnost;
- celodenní péče o děti;
- bez vlastního příjmu, zcela závislá na manželově příjmu.

Velmi často neplatí jeden z těchto rysů a výjimkou není ani absence všech tří. V cílených rozhovorech část žen buď přiznává, nebo ze souvislosti vyplývá, že má příjem z pracovní činnosti, který nemůže nebo nechce legalizovat. Část žen pobírá sociální dávky od obce, případně alimenty či žije z úspor.

Značně marginální je v ČR i skupina žen (absolutně 5 000 žen), která uvádí, že pracovat nepotřebuje. Charakteristika skupin žen, které stojí mimo pracovní trh, tj. jejich heterogenita umožňuje předpokládat, že se nevrací (historicky) nebo nepřijímá (socio-kulturně) patriarchální vzorec, který by zakládal návrat mužské dominance. *Ženy, které dnes zůstávají v domácnosti, jen výjimečně naplní prvorepublikový model vdané ženy nebo model americké manželky pečující o rodinu a kariéru manžela. Spíše jde o ženy, které si z různých sociálních či zdravotních důvodů nemohou dovolit pracovat mimo domov* (péče o hendikepované děti, nemocné či nesoběstačné rodiče či příbuzné, vlastní nemoc atd.). Dle výzkumu [Pracující žena... 1995] to nejčastěji bývá kombinace více důvodů.

Žena v domácnosti je v současné společnosti sociálním anachronismem, mizí početně, ale i kulturně, aniž by si jí teoreticky česká sociologie všimla. Přitom k dnešnímu stavu stačily maximálně čtyři, spíše však tři generace českých žen, v jejichž životech se odehrála tak významná historická a sociální změna.

Sociální diferenciaci a ženská role

V období let 1945-1989 dochází k několika, z hlediska struktury a vývoje ženské populace u nás, významným procesům:

- dochází k vzdělanostnímu vzestupu, který postupně vyrovnává rozdíly mezi ženami a muži;
- ženy dynamicky pronikají do profesí vyžadujících střední či vyšší vzdělání;
- státní sociální politika ochraňuje do jisté míry sociální a pracovní pozici ženy, která souvisí s těhotenstvím či mateřstvím.

Stoupal tedy podíl žen pracujících v zaměstnáních vyžadujících maturitu či vysokoškolský diplom, ale současně i podíl žen svobodných či rozvedených pečujících o děti. Tento rámec doplněný platovou nivelizací a deficitem obchodu a služeb byl obrazem sociálního světa zaměstnaných žen. Je tento obraz obrazem ženské emancipace? Kdybychom jej srovnávali s tradiční pozicí žen ve středověku či v současné islámské kultuře (a tak byl srovnáván mnohokrát), tak najdeme rysy, které změnily postavení žen. Z teoretického

hlediska je důležité analyzovat jak progresivní, tak deformační momenty tohoto modelu ženské emancipace. *K charakteristickým deformačním rysům patří ty, které českou ženskou populaci homogenizovaly a brzdily zrod a vývoj ženské elity.* Především šlo o:

- nediferencované sňatkové a reprodukční chování dle sociálního statusu ženy, kde všechny pokusy o diferenci byly překryty deformujícím modelem dvou dětí nejlépe v manželství;
- nízkou sociální kompetenci a prestiž pracující ženy bez ohledu na povolání a segment pracovní sféry;
- společenský tlak na dodržování určitého chování a jednání zaměstnaných žen, projevu- jící se zejména značnou sociální kontrolou rolí v zaměstnání i v rodině;
- pokřivený obraz ženy prezentující harmonizující či naopak konfliktní zvládání pracov- ních a rodinných rolí v médiích či literatuře.

V konečném důsledku byla ženská populace velmi slabě diferencována s ohledem na podmínky a nároky kladené na zaměstnanou ženu s dětmi. Dělnice u pásu měla tytéž sta- rosti s umístěním dětí v jeslech jako inženýrka v téže podniku. Stála ve stejných fron- tách, o víkendech jezdila stejným směrem do chatové oblasti, měla tytéž potíže se zaměstnavatelem, pokud byly děti nemocné, vykonávala stejné domácí práce, sledovala stejný televizní program, bydlela ve stejném družstevním bytě atd. I když individuální rozdíly v životním stylu pochopitelně existovaly, silný homogenizační tlak politického a ekonomického systému je neustále oslaboval různými sankcemi a intolerancí.

I když v současnosti lze argumentovat v tom smyslu, že rezidua výše uvedeného deformovaného modelu lze odhalit i nadále, změna politického a ekonomického systému otvírá prokazatelně nůžky sociální diferenciace. Prosazování individuálních zájmů a svo- boda volby se odrážejí v majetkové i statusové diferenciaci [Machonin, Tuček 1996].

Individuální zájmy mužů a individuální zájmy žen s největší pravděpodobností ne- budou ani totožné, ba ani komplementární. Nároky kladené na opačné pohlaví mohou vést ke vzájemným střetům. Ženská populace má možnost se diferencovat v rámci sociál- ní struktury jak s ohledem na mužskou populaci, tak v rámci své populace. Využívá této příležitosti k posílení sociální pozice? Tradičním rysem české ženské populace byla schopnost rychlé adaptace na nové podmínky a vyrovnání se se změnami. Každá genera- ce českých žen dokázala sice zlepšit své sociální postavení ve společnosti oproti generaci předešlé, nicméně dynamika těchto změn byla pomalá ve srovnání s kvalifikačním a po- zičním růstem populace mužské. Ženy jako celek se dokázaly vyrovnat s ohrožením své zaměstnanosti po roce 1989 a individuálně zlepšit své postavení. Které nové rysy jsou však významné a které jen okrajové, budeme s jistotou vědět za pár let. V současnosti lze zachytit tyto procesy:

- ženy využívají možností proniknout a udržet se v lépe statusově postavených pozicích;
- není zcela marginální skupina žen, které vydělávají stejně nebo i mnohonásobně více než jejich partneři;
- ženy zvládají rozhodnutí o svých reprodukčních funkcích jako nikdy předtím;
- ženy přestávají pokládat sňatek za nutný atribut životní dráhy;
- ani ženy s nízkými platy a nízkým sociálním statusem se nevzdávají placené práce, zrovna tak se nevzdávají práce ženy materiálně zajištěné, které si většinou ponechávají placenou práci;

– ženy necítí,ují potřebu definovat své zájmy s ohledem na ženskou populaci, nemají potřebu se sdružovat k prosazení svých zájmů či se profilovat politicky.

Sociální diferenciací žen bude rozhodujícím faktorem, který ovlivní chování a postoje žen. Již dnes navrhované úpravy důchodového věku zvýhodňují či diskriminují ženy podle dosaženého sociálního statusu. Manuálně pracující žena obvykle pokládá vládní návrh prodloužení věku k odchodu do důchodu za diskriminační, kdežto vysokoškolačky právě naopak. Dalším významným faktorem sociální difference je věk, kdy uplatňování preferencí mladých žen diskriminuje v současnosti nejen ženy před důchodem, ale mnohdy i třicetileté. Významně ovlivňuje profesní kariéru žen sektor či odvětví, ve kterém se rozhodnou pohybovat.

Dá se očekávat, že sociální difference ženské populace se bude spíše prohlubovat a její význam, zvláště ve vztahu k sňatečnosti či rodičovství poroste. Kariérově orientované ženy na vzestup a úspěch nemusí být výjimkou jako dosud. Jejich počet však bude limitovat mužská konkurence a celkový počet možností a kariérových příležitostí, který je závislý na tempu rozvoje ekonomiky. *Významně však ovlivní společenskou situaci, budou-li všechny ženy orientovány na vydělávání peněz, budování nezávislé existence a individuálního životního stylu.*

Jsou-li aspirace mladých žen zaměřeny na dosažení individuálního materiálního či kulturního standardu, začíná se vytrácet ochota vzdát se placené práce a seberealizace, spíše naopak posiluje obava ze ztracených příležitostí. Sledujeme-li vývoj ženských populací v západních společnostech například ve vztahu k narození dítěte, pak šlo zhruba o tento trend: většina žen odložila narození prvního dítěte, část z nich dokonce mezi 30–45 let a z nich pak část zůstala bezdětná. Poměry mezi těmito skupinami žen se mění v každé zemi, nicméně výsledkem je propad porodnosti i v tak tradičních a katolických zemích, jako jsou Španělsko nebo Itálie [Vývoj... 1995]. Důležité je vědět, že příčiny, proč mladé ženy odkládají sňatek a narození prvního dítěte mohou být velmi odlišné jak podle sociálního, tak materiálního statusu žen. Přímé působení státu či sociální politiky se v tomto rozptýleném spektru jeví zcela nemožné.

Postavení české ženské populace se v mnoha aspektech významně odlišuje od postavení ženské populace v západních zemích. Srovnat všechny rozdíly by přesáhlo téma stati, proto se soustředí jen na významné:

1. postavení žen je v západních společnostech důležitý a prioritní faktor v politickém i ekonomickém rozhodování;
2. aktéry této sociální změny jsou ženy a struktury ženám nakloněné;
3. dosažení míry, úrovně genderové rovnosti se v praxi opoždí za přijatými usneseními a doporučeními;
4. politický a sociální vývoj ženské populace prochází v západních společnostech vlnami úspěchů, ale i konfliktů, omylů či obsahuje retrogradní momenty.

Politicky i sociálně se v mnoha západních zemích vyprazdňuje možnost ovlivnit rozhodnutí žen, kdy a kolik budou mít děti, ze strany státu. Naopak významnou měrou stoupá vazba postojových a hodnotových orientací žen ke společenskému klimatu. Jde o to, zda je společnost přátelsky nakloněna procesu vzestupu ženské participace, nebo jej odmítá. To znamená, že se v různých zemích můžeme setkat jak s militantním úsilím o vyrovnání pozic mužů a žen, tak s různými jinými formami usilujícími o integraci žen do společen-

ských, politických či pracovních struktur (kvótování, equal status, ženské komise, ministerstva apod.).

Jen slabě v tomto ohledu působí tradice. *Spoléhání na to, že ve variabilním a proměnlivém světě si právě ženy narozdíl od jiných subjektů uchovávají svou tradiční roli ochránkyň rodinných krbů, je nereálné. Obdobně anachronicky vyznívá apel na ženskou přirozenost, kde se a priori počítá s femininí socializací a stereotypy*, které vnucují ženám povinnost a odpovědnost za udržení lidského rodu. Ty přestávají fungovat ve světě, kde se začíná měnit přístup žen k tomuto světu a k sobě samým. Pak je lépe zřejmé, že *to, co sejevilo určité generaci mužů a žen jako přirozené, například finanční a statusová závislost ženy na manželovi, je ve skutečnosti pouhým obrazem genderového kontraktu obou pohlaví v určitém čase a místě za určitých historických a sociálních podmínek*. A nemá s přirozeností (biologickou či sociální) nic společného. Zda bude platit tento kontrakt, je v současné společnosti otázkou souhlasu obou pohlaví. Vývoj v západních společnostech nabývá rysů, kdy ženy tradiční genderové dohody odmítají a nové iniciují na bázi legislativně-právní a ekonomické a za podmínek genderové rovnosti.

Pokud se česká společnost bude deklarovat jako liberální s akcentem na svobodu rozhodování a individuální odpovědnost bez rozdílů, zda jde o muže či ženu, a uplatní tuto vizi v reálné politice, tak na trhu práce, dojde k tomu, že stát nebude moci zasahovat do procesů na trhu práce. Znamenalo by to, že *stát nebude řešit otázky soukromé sféry žen a ovlivňovat komplementaritu rolí v rodině skrze pracovní trh*. Ženská populace si není vědoma, že úloha státu slábne a že postupně mohou vzrůst rizika přinejmenším pro určité profesní či sociální skupiny pracujících žen. Proto pokládáme zjištěnou míru pasivity a nezájmu ženské populace za rizikový faktor vývoje pozice žen v pracovním systému.

Závěrem

Chceme-li vymezit pozici žen na trhu práce v České republice, nevystačíme již s poukazem na limity a determinanty probíhajících transformačních procesů. Při zkoumání sociálních nerovností je důležitým faktorem dělba práce, respektive vymezení genderových charakteristik pracovního trhu. Klasický sociologický koncept dělby práce je významný i při analýze genderových forem sociálních nerovností. Výzkum ukazuje, že rozdíly v odměňování a šancích nejsou v českém pracovním systému vázány jen na rozdílnou úroveň kvalifikace a odpovědnosti vyžadované pro danou profesi, ale jsou vázány i na faktor segregace práce na mužskou a ženskou. Chybí koncept, který by operacionalizoval genderovou rovnost u profesí se srovnatelnou úrovní kvalifikace a odpovědnosti. Specifické pro českou ženskou populaci je to, že orientace na práci a zaměstnanost zasahuje všechny sociální a vzdělanostní kategorie žen. *Pravicová reformní orientace v letech 1990 až 1996 dokázala do své politiky zakomponovat přesně vyvážené „sociální prvky“ a vytvořit tržní prostředí, které dává šance pracovat kvalifikované ženské pracovní síle*. Limitem růstu je však skutečnost, že se ženy nevzdaly gender kontraktu, založeného na sekundárním pracovním postavení a ekonomické klima v České republice nestimuluje ženy k úsilí o statusovou paritu s muži. Důsledkem tohoto faktu je poměrně nízký práh sociální diferenciace a slabá citlivost na otázky rovnosti v práci a ve společnosti. Současná pozice žen na trhu práce je příliš závislá na ekonomické stabilitě a hospodářském růstu. Deficit profesních ženských elit a slabá schopnost politické participace způsobují, že nejsou artikulovány zájmy a potřeby ženské populace, nemluvě o ženské vizi společenské transformace. Aproximace do evropských západních struktur se české ženské populaci

nevyhne. Sociální a ekonomický transfer ženské populace do dělby práce, která je rozvíjená a organizovaná ekonomicky-tržními principy, proměňuje chování a nároky pracujících žen. Rozhodující měrou zasahuje i do sféry soukromé, rodinných forem a partnerských vztahů. Demokratická společnost klade důraz na nezávislost a autonomii ženské populace. V tomto kontextu je struktura genderových vazeb v české společnosti včetně pracovní sféry strnulá a ekonomicky málo produktivní.

MARIE ČERMÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se postavením žen v české společnosti, otázkami genderu a trhu práce a sociálními vztahy v rodině. V některých svých studiích a editorské činnosti se věnovala i problematice feministické sociologie. V současné době je vedoucí výzkumné skupiny zaměřené na výzkum pozice žen s vysokoškolským vzděláním.

Literatura

- Časové řady základních ukazatelů statistiky práce (1948-1994). 1995. Praha: ČSÚ.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost, pracovní trh.“ *Sociologický časopis* 31: 7-24.
- Databáze sond vybraných profesí – 1994/1996. 1996. Praha: Sociologický ústav (nepublikováno).
- Fialová, L., M. Kučera 1996. „Demografické chování obyvatelstva ČR během přeměny společnosti po roce 1989.“ *Working Papers* 1.
- Havelková, H. 1995. „Dimenze ‚gender‘ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.“ *Sociologický časopis* 31: 25-39.
- Hradecká, I. 1991. „Stratifikace a ženy.“ *Sociologický časopis* 27: 346-364.
- ISCP. Informační systém o ceně práce I. Q. 1996. 1996. Zlín: Trexima.
- Jacobs, J. A. (ed.) 1995. *Gender Inequality at Work*. London: Sage Public., Inc.
- „Legislativa EU o rovnosti žen.“ 1996. *Evropský dialog* 3: 20-26.
- Machonin, P., M. Tuček 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Mzdy zaměstnanců za 2. čtvrtletí 1996. 1996. Praha: ČSÚ.
- Naisbitt, J., P. Aburdeane 1992. *Megatrendy 2000*. Bratislava: Bradlo
- Novák, D. 1996. „Kolik % průměrné mzdy žádáte?“ *Ekonom* 10: 23.
- Pracující žena a rodina. 1995. Databáze výzkumu a číselník. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Statistická ročenka České republiky '96. 1996. Praha: ČSÚ.
- Svobodný, P., J. Havránek (ed.) 1996. *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. stol.* Praha: Archiv Akademie věd ČR.
- Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum.
- Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1995. 1996. Praha: ČSÚ.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice, jaro 1996. 1996. Praha: ČSÚ.
- Zhodnocení mimořádného statistického šetření o mzdách pracovníků. 1988. Praha: FMPSV.
- Ženy a muži na trhu práce. 1996. Databáze výzkumu a číselník. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Summary

In an attempt to define and explain the position of women in the labour market in the Czech Republic, references to the transformation process as a source of limitations and determining restrictions, will not suffice. Division of labour appears to be essential in analysing gender-based social inequalities.

Our study has proved that differences in remuneration and in chances are not merely a product of differences in the qualifications, experience and responsibilities required for each profession,

but are also tied to gender-determined segregation in the labour market. Objective measures to secure gender equality in professions with comparable levels of experience and responsibilities are clearly absent. Gender-based differences discriminate against the female workforce, and result in lower social and job positions for women as well as lower earnings. Such inequalities penetrate vertically the entire labour market and account for:

- lower salaries for women compared to men in the same profession/position,
- the lack of women in higher management,
- the lower percentage of women assigned additional responsibilities within their job description.

As a result, women operate within their own female sector in the labour market, 'floating under the surface' of the male sector. The same principles operate within each of these sectors but not across their lines. The qualitative probe into various professions proves that each profession in our sample has developed its own explication of gender differences and inequalities as well as its own 'ideology', including language and symbols, to justify such differences. Most working people, both men and women, however, are reluctant to consider gender differences as a form discrimination in the workplace. For instance, medical doctors are typically stratified along gender lines with female doctors, however, representing 54 % of all medical doctors. At the same time, the gender-based determination of a particular profession serves as an important market factor, and therefore many professions which are dominated by women are represented by men *vis-à-vis* the public. Top management positions in women-dominated sectors are often occupied by men based on the stereotypical assumption that men are better able to represent the profession.

Women who currently stay at home are only exceptionally playing the first-republic model of a married woman conforming to that represented by the traditional American housewife. Instead, these are prevalently women who are not able to work outside the house for one reason or another (those providing social or medical care for handicapped children, elderly parents or those who are themselves ill or disabled in some way, etc.) in the Czech Republic.

What appears specific for Czech women is the fact that involvement in work and career goes across all social and educational strata. The social and economic reform which occurred between 1990 and 1996 has managed to include the right balance of 'welfare elements' and a market environment which provides a chance for qualified women to work. This positive growth is limited by the fact that women did not revoke the existing gender contract which gives them a subordinate position and does not encourage parity with men. As a result, people are generally not sensitive to equal status issues at the workplace and in society in general. The current firm position of women in the labour market is too dependent on the economy and its growth. The lack of a female elite and the lack of political representation account for the fact that the needs and interests of women are not promoted or even formulated, not to mention women's vision of social transformation. Czech women will not be able to avoid approximation to West European structures. Division of labour, developed and organised along market economic principles, will change the behaviour and expectations of working women and will impact the private sphere, families and relationships. While democratic society emphasises independence and the autonomy of women, gender relations in Czech society, including the workplace, seem to be petrified and economically not productive. If Czech society wants to declare itself as liberal and based on freedom of choice and individual responsibilities regardless of gender, and if it implements this vision in real politics and in the labour market, the state will no longer be able to interfere with the processes in this market. This will, in effect, mean that the state will no longer assist women in their private sphere by controlling the labour market. The Czech female population seem to be unaware of the fact that the paternal role of the state is diminishing while risk factors for certain groups of working women are on the increase in the labour market. Such risks are further enhanced by the substantial degree of passivity and lack of interest on the part of women.

Životní šance mužů a žen v období transformace*

Srovnání České a Slovenské republiky

JOSEPH HRABA**

Iowa State University, Ames, IA, USA

ALLAN L. MCCUTCHEON**

Gallup Research Center, University of Nebraska-Lincoln, Lincoln, NE, USA

JIRÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Gender Differences in Life Chances during the Post-Communist Transformation

Comparison of the Czech and Slovak Republics

Abstract: Growing gender inequality has been forecasted for post-communist Europe. This study compares trends in women's and men's self-reported economic life chances (unemployment and economic security) as well as anti-democratic attitudes with eight national surveys (1990 through 1994) in the Czech and Slovak Republics. Neither a divergence nor convergence between the genders is found. However, the republics diverged on many of the same indicators, particularly since separation in 1993. State policy and changing labour needs since 1990 are possible reasons for the lack of gender divergence in life chances. Future research in other post-communist countries should determine whether this is a cross-national trend or specific to these two countries.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 4: 405-421)

Úvodem

Rozvíjejí se v postkomunistické Evropě životní šance žen z ekonomického hlediska odlišně od odpovídajících životních šancí mužů? Kladná odpověď na tuto otázku byla obsažena v mnoha předpovědích o expanzi genderové nerovnosti v souvislosti s kapitalistickými a demokratickými reformami [např. Ciechocinska 1993; Funk a Mueller 1993; Haney 1994; Watson 1993a, 1993b]. Marx Ferree a Young [1993] došli ke shodnému závěru, že ženy v bývalé NDR se následkem procesu sjednocování ocitly v pozici „poražených“. Racioppi a See [1995: 819] napsali o postsovětském Rusku, že „...přechod od komunismu s sebou nesl množství negativních vlivů a dopadů na ekonomickou situaci žen...“ a Ciechocinska [1993: 325] v souvislosti s Polskem prohlásila, že „...transformace ekonomického systému se dostala do bodu, kdy si od žen žádá větší daň než od mužů“. Obdobné výroky považujeme za předpovědi růstu genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě.

*) Na podpoře tohoto výzkumu se podílel výzkumný grant NIMH (MH50269), dále granty NATO a Fulbrightův grant holandsko-americké Commission for Educational Exchange a grant Work and Organization Research Centre, Tilburg University v Holandsku.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jirí Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 222, 223, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@mbox.cesnet.cz

Máme doklady o tom, že v bývalé NDR se zhoršuje postavení žen na trhu práce a v oblasti státních dávek tím, že jsou jim např. kráceny či dokonce zcela odnímány placené mateřské dovolené či podpory na děti [Dolling 1994; Marx Ferree 1995; Marx Ferree a Young 1995; Rosenberg 1991; Rueschemeyer 1993]; obdobný trend byl popsán i v bývalé Jugoslávii [Davidovic 1994]. V bývalém Sovětském svazu zase privatizace vyvolala vlnu propouštění, která byla disproporční v neprospěch žen; ženy tvořily většinu nezaměstnaných a účast žen v politice dramaticky klesla [Lapidus 1993; Racioppi a See 1995]. Další známkou zhoršujícího se postavení žen v těchto zemích je růst komercializovaného sexu a pornografie na straně jedné, ale i požadavek ze strany nacionalistického hnutí, aby se ženy vrátily ke svým tradičním domácím rolím na straně druhé. Uvedená zjištění tedy odpovídají častému tvrzením o expanzi nerovnosti v průběhu postkomunistické transformace [např. Przeworski 1991; Staniszkis 1991]. Lze však skutečně hovořit o růstu genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě?

Většina výzkumů genderových nerovností v průběhu postkomunistické transformace se omezila pouze na dvě pozorování: před a bezprostředně po začátku transformace. Srovnání založená na genderové odlišnosti nejsou vždy explicitní a výzkumy jsou často prováděny na malých a specifických populacích. Např. výzkum, ve kterém Marx Ferree a Young [1993] srovnávali postavení vysokoškolsky vzdělaných žen bývalé NDR na počátku 90. let s jejich postavením před rokem 1989, neobsahuje žádné explicitní srovnání se situací mužů a opírá se jen o porovnání uvedených dvou časových bodů. Postkomunistickou transformaci je třeba chápat jako nadnárodní trend a její dopad na vývoj genderové otázky je nutno zkoumat na více národních vzorcích a ve více časových bodech. Ideální by byla longitudinální studie, která by zahrnovala výzkum před transformací a několik výzkumů po ní. Vzhledem k tomu, že obdobný výzkum není k dispozici, používáme k naší analýze časovou sérii výzkumů zahrnující období 1990–1994 a srovnáváme hodnocení ekonomických životních šancí mužů a žen v České republice a na Slovensku.

Genderová nerovnost se týká relativního postavení mužů a žen ve společnosti, popsaného v dimenzích majetku, moci, statusu a ovládnutí idejí. Příbuzným pojmem jsou genderové životní šance, neboli srovnatelný přístup mužů a žen k životním zkušenostem. Naše analýza se omezuje pouze na genderové životní šance, konkrétně pak na výpovědi mužů a žen o jejich ekonomických šancích v uvedených dvou zemích. Sledovat budeme také postoje českých a slovenských mužů a žen k reformám.

Výzkum ve Spojených státech ukázal, že lidé, jejichž ekonomická situace je příznivá, mají větší tendenci podporovat kapitalismus [Kluegel a Smith 1981, 1986; Rytina, Form a Pease 1970]. Przeworski [1991] a Staniszkis [1991] předpověděli, že u těch, kdo v průběhu postkomunistické transformace v Evropě očekávají zhoršení svých životních šancí, bude slábnout podpora reformám. Oprávněnost této předpovědi potvrzuje i Duch [1993], který odhalil vztah mezi životními šancemi respondentů a mírou jejich podpory kultuře svobodného trhu v bývalém Sovětském svazu. Hraba, McCutcheon, Dobratz a Večerník [1995] zjistili, že ti, kdo se v roce 1990 v Československu dokázali vyrovnat se šokovou terapií, podporovali větší měrou kapitalistické reformy; oba zmíněné ukazatele byly zároveň spjaty s podnikatelskými očekáváními. Matějů [1996] navíc ukázal, že politické preference „vítězů“ a „poražených“ v české transformaci se posunuly u prvních doprava, u druhých doleva. Pokud je tedy situace českých a slovenských žen relativně horší než situace mužů, můžeme očekávat jejich menší podporu kapitalismu a výraznější antidemokratické postoje.

Pokud jde o Československo, zaměstnanost žen v letech 1948-1989 byla velmi vysoká, což odpovídalo duchu socialistické emancipace. Na příklad v roce 1989 bylo zaměstnáno 65 % dospělých žen a 84 % dospělých mužů, přičemž procento zaměstnanosti československých žen bylo nejvyšší v Evropě. Povinnost pracovat byla u žen stanovena zákonem a nezaměstnanost (až na výjimky týkající se např. mateřské dovolené) byla stíhána jako trestný čin. Díky nivelizaci mezd v podmínkách socialistické ekonomiky byly navíc pro důstojné přežití většiny domácností nutné dva příjmové zdroje [Paukertová 1993]. Stlačení příjmů bylo v Československu dokonce ještě větší než v ostatních socialistických zemích [Večerník 1995].

V Československu pobíraly ženy ve srovnání s muži menší mzdu a zatímco v oblasti služeb existovala přezaměstnanost žen, ve vyšších vládních funkcích a ve vedení podniků měly ženy zastoupení výrazně menší [Paukertová 1993; Salzmann 1990; Zeman 1987]. V roce 1988 byly rozdíly v příjmech v Československu ze 36 % vysvětleny faktory pohlaví a věku, přičemž největším příspěvkem bylo právě pohlaví [Večerník 1996b]. Zaměstnanost žen ve službách a lehkém průmyslu umožnila státu přesun mužů do oblasti hornictví, těžkého průmyslu a dalších odvětví s vyšší úrovní mezd. Zaměstnané ženy nastupovaly po skončení pracovní doby tzv. „druhou směnu“ nákupů a péče o domácnost. Pro některé z nich to ve skutečnosti znamenalo trojí zátěž: vedle plného osmihodinového pracovního úvazku a domácích prací, které vykonávaly z valné části bez dobrodinií domácích přístrojů a služeb, plnily mnohé ženy i povinnosti spojené s jejich členstvím ve straně [srv. Massey, Hahn a Sekulic 1995; Salzmann 1990].

Stát ovšem ženy v jejich souběhu zaměstnání a odpovědnosti za rodinu podporoval. Platil jim mateřskou dovolenou, přídavky na děti a volno potřebné k ošetřování nemocných dětí; podle počtu dětí navíc určoval i výši jejich starobního důchodu [Raabe 1995]. Také většina základního spotřebního zboží a služeb (zejména v oblasti bydlení) byla podporována ze státní pokladny. Na počátku transformace byla zkušenost mužů a žen v Československu z hlediska podpor socialistického státu a vysoké míry zaměstnanosti podobná, avšak jejich mzdy a pracovní postavení byly nestejně.

Po pádu komunismu došlo k souběhu mnoha různých procesů a událostí. Od počátku 90. let procházela československá ekonomika umírněnou „šokovou“ terapií. Reforma otevřela rostoucí nezaměstnanost a inflaci, se kterou se lidé museli vyrovnat. Ústřední roli v procesu transformace hrála bouřlivá změna vlastnických poměrů, zahrnující tzv. malou a velkou privatizaci. V roce 1993 došlo k rozdělení státu. Bylo to právě v době, kdy se ekonomika obou národních částí vzpamatovávala ze šokové terapie a vstupovala do fáze pošokové. Rozdílnost indikátorů o vývoji inflace, nezaměstnanosti a reálných mezd, a zejména pak opatření týkající se privatizace dosvědčují, že proces transformace se v obou nových republikách ubíral odlišnou cestou.

Jaké však byly trendy v postavení mužů a žen? Podíl žen zaměstnaných v zemědělství a průmyslu v období 1989-1994 v obou republikách poklesl, obdobné snížení však postihlo i skupinu mužů. Například v České republice pracovalo v roce 1990 v zemědělství 631 tis. zaměstnanců a počet dělníků zaměstnaných v průmyslu přesahoval 2 milióny, přičemž na konci roku 1994 klesl jejich počet v zemědělském sektoru na pouhých 330 tis. a v průmyslu na 1,6 miliónu. Naopak ve státní správě, bankovníctví a pojišťovnictví, ale i ve zdravotnictví, sociálních službách a obchodu podíl zaměstnaných žen i mužů stoupá. To znamená, že důraz na zaměstnanost v primární a sekundární sféře je vystřídán přesunem zaměstnanosti do terciéru.

Nezaměstnanost žen v České republice se pohybovala okolo 5 %, na Slovensku však v roce 1994 dosáhla 14 %. Podle Benáčka [1994] většina žen, které opustily své zaměstnání, tak učinila dobrovolně, aby se mohla věnovat rodině. Některé z nich však pomáhají svým manželům v podnikání, jiné mizí v šedé ekonomice a další se věnují výhradně práci v domácnosti. Paukertová [1993] zjistila, že 28 % českých a slovenských žen by ochotně zanechalo zaměstnání a vrátilo se do domácnosti, kdyby plat jejich manžela stačil k pokrytí potřeb rodiny. Vzhledem k tomu, že nutnost zabezpečení rodiny dvěma platy stále trvá, je však tento krok pro většinu žen neuskutečnitelný. Podle Raaba [1995] nepřestalo pracovat 90 % českých žen ve věku 24-49 let a ani na Slovensku není možno vysvětlovat nezaměstnanost žen jejich odchodem do domácnosti či předčasným odchodem do důchodu [Fodor 1996].

V současné době, kdy tržní model nahrazuje komunistický distribuční systém, roste závažnost takových determinant příjmu, jako je vzdělání, duševní práce a podnikání [Matějů a Lim 1995; Večerník 1996b]. Muži jsou sice i nadále zvýhodněni, zejména díky soukromému podnikání, rozdíl v příjmech mužů a žen se však zmenšují. V roce 1994 tvořil příjem žen 74 % příjmu mužů, zatímco v roce 1989 pouze 68 %. Matějů a Lim [1995] zjistili, že v současné době jsou rozdíly v příjmech mezi muži a ženami nejvíce patrné ve skupině s nižší úrovní vzdělání, zatímco vyšší vzdělání je doprovázeno konvergencí jejich příjmů. Oproti minulému režimu je návratnost akademického vzdělání u žen vyšší, u mužů však oproti tomu poklesla hodnota středního odborného vzdělání. Ženy jsou ovšem výrazně méně zaměstnány v expandujícím soukromém sektoru s nejvyššími příjmy (finanční a právní služby). Platy zaměstnanců veřejných služeb (zdravotnictví, školství), kde naopak ženy tvoří většinu pracovníků (78 % a 75 %), stagnují [Čermáková 1995; Večerník 1996a, 1996b].

Se zavedením nového systému je mnoho státních dávek přiznáváno podle výše příjmů. Namísto plošně poskytované státní podpory jsou v současné době sociální dávky cíleny na chudé občany. Tato skutečnost postihuje stejnou měrou muže i ženy, zatímco sociální dávky, které jsou určeny specificky ženám, nedoznaly od doby socialismu zásadních změn. V obou zemích stále existuje placená mateřská dovolená s právem udržení pracovního místa, stejně jako placené volno k ošetřování nemocných dětí.

Takto smíšeně tedy vypadá obraz narůstající genderové nerovnosti v podmínkách postkomunistické transformace. Klademe si otázku, jak byla tato situace reflektována ve výpovědích respondentů týkajících se jejich hodnocení životních šancí v letech 1990-1994. Rozdíly mezi muži a ženami zachycujeme také ve srovnání jejich podpory kapitalismu a antidemokratických postojích: V analýzách testujeme zejména vliv pohlaví, země, doby a rodinného stavu na zkoumané trendy.

Metody

K analýze používáme výzkumů Ekonomických očekávání a postojů prováděných Sociologickým ústavem Československé akademie věd (nyní Akademie věd České republiky). Výzkumné soubory byly získány kvótním výběrem podle znaků pohlaví, věku, vzdělání a velikosti místa bydliště z dospělé populace Československa (1990-1992) a České a Slovenské republiky (1993-1994). Časové období, velikosti souborů a charakteristika transformační fáze, ve kterých byla jednotlivá šetření prováděna, jsou uvedeny v následujícím přehledu:

I.	květen 1990	(N = 1658)	předšoková
II.	prosinec 1990	(N = 1744)	předšoková
III.	červen 1991	(N = 1689)	šoková
IV.	prosinec 1991	(N = 1718)	šoková
V.	červen/červenec 1992	(N = 2084)	šoková
VI.	leden/únor 1993	(N = 1972)	pošoková, po rozdělení
VII.	listopad 1993	(N = 1966)	pošoková
VIII.	listopad 1994	(N = 2123)	pošoková

Měření byly následující proměnné: nezaměstnanost, objektivní ekonomická jistota, subjektivní ekonomická jistota, antidemokratické postoje a preferovaná forma ekonomiky. Pohlaví bylo kódováno 1 pro muže a 2 pro ženy, republika 1 pro Českou republiku a 2 pro Slovensko, vždy podle místa trvalého bydliště. Nezaměstnanost byla zjišťována na základě odpovědí respondentů na otázku: „Byl(a) jste v průběhu posledních dvou let nezaměstnaný(á) po dobu delší než dva měsíce?“, přičemž kategorie odpovědí byly kódovány 1 ano a 2 ne.

Objektivní ekonomická jistota zahrnuje následující položky reprezentující hierarchii potřeb od potravin až po úspory:

1. „Máte ve Vaší domácnosti dostatek peněz na nákup kvalitních potravin?“
2. „Je ve Vaší domácnosti dostatek peněz na kvalitní ošacení?“
3. „Podařilo se Vám něco uspořit během posledních tří měsíců?“

Ve všech případech byly čtyři kategorie odpovědí od „určitě ano“ po „určitě ne“ dichotomizovány a z jednotlivých položek byl vytvořen samostatný ukazatel se škálou od 0 do 3, kde vyšší dosažené skóre indikuje větší ekonomickou jistotu.

Subjektivní ekonomická jistota zahrnuje následující položky:

1. „Když přemýšlíte o blízké budoucnosti, obáváte se ekonomického vývoje? Máte pocit nejistoty?“
2. „Domníváte se, že jste chudá rodina?“

Stejně kategorie odpovědí jako v předchozím případě byly spojeny do jednoduchého skóre se škálou od 0 do 2, přičemž vyšší dosažené skóre představuje větší subjektivní ekonomickou jistotu.

Antidemokratické postoje byly indikovány z následujících otázek (obsažených jen ve výzkumech IV-VIII):

1. „Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?“ Čtyři kategorie odpovědí od „určitě ano“ po „určitě ne“ byly dichotomizovány a kódovány 1 pro ano a 2 pro ne.
2. „Dáváte všeobecně přednost ekonomice“ (kategorie odpovědí:) „socialistické, která byla v naší zemi před rokem 1989“; „sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku“; „ekonomice volného trhu s minimálními zásahy státu“. Odpovědi byly kódovány v uvedeném pořadí 1 2 3.

Rodinný stav jako kontrolní proměnná byl kategorizován na tři skupiny: 1. svobodný/á, rozvedený/á či vdovec/vdova, 2. ženatý/vdaná bez ohledu na to, zda se jedná o první či opakovaný sňatek.

Při analýze dat jsme se zaměřili na srovnání odpovědí mužů a žen v obou zemích a všech osmi realizovaných výzkumech (pokud byla data dostupná). Testy významnosti pro uvedené trendy jsou uvedeny v tabulkách, přičemž důraz je kladen na statisticky významné trendy. Vliv genderu na jednotlivé postoje dokumentují výsledky analýzy variance (ANOVA) pro dvě kontinuální proměnné (subjektivní a objektivní ekonomickou jistotu) a výsledky hierarchických loglineárních modelů zpracovaných pro kategoriální proměnné (nezaměstnanost, preferovaná forma ekonomiky a preference „pevné ruky“). V každé z těchto analýz jsme kontrolovali vliv země a výzkumu, v analýzách ekonomických proměnných (nezaměstnanost a ekonomická jistota) pak i rodinného stavu. Analýzy by měly ukázat měnící se roli genderu očištěnou od vlivu země (resp. rodinného stavu) během sledovaného období transformace.

Jak je zvykem v loglineárních analýzách, uvádíme loglineární (lambda) odhady parametrů pro všechny kategorie každé proměnné s výjimkou kategorie poslední a jejich standardní odchylky. Vzhledem k tomu, že součet loglineárních odhadů za jednotlivé kategorie nezávislých proměnných je vždy roven nule, je koeficient pro poslední kategorii snadno vypočitatelný. Parametry lambda, které jsou větší než dvojnásobek (1,92) jejich odhadnuté standardní odchylky, jsou statisticky významné na hladině $\alpha = 0,05$. V tabulkách a textu uvádíme pouze významné koeficienty. Vzhledem k velkému rozsahu spojeného souboru (více než 12 tis. pozorování v osmi výzkumech) jsou pravděpodobně statisticky významné i velmi úzce vymezené parametry. Díky tomu jsme se řídili odhadem „od oka“, podle kterého pro diskusi výraznějších zjištěných rozdílů vybíráme jen ty parametry lambda, které převyšují hodnotu 0,10 [srv. Hagenaars 1990].

Výsledky

Vývoj jednotlivých postojů podle pohlaví a země uvádíme v souhrnné tabulce 1.

Nezaměstnanost. Hodnoty nezaměstnanosti uváděné se během šokové terapie (prosinec 1991-leden 1993) zvyšovaly v obou republikách, výrazněji však na Slovensku. V pošokové fázi (leden 1993-podzim 1994) se nezaměstnanost v České republice stabilizovala, zatímco na Slovensku i nadále rostla. S výjimkou prvního udávalo nezaměstnanost v České republice ve všech provedených výzkumech větší procento žen než mužů. O něco složitější obraz poskytují výsledky slovenských výzkumů. Slovenští muži uváděli nezaměstnanost častěji během šokové fáze, zatímco ženy spíše během pošokové fáze (výjimku tvoří poslední výzkum, kde se situace oproti předchozím obrátila). V souvislosti s nezaměstnaností nebylo prokázáno, že by se v období 1991-1994 zvyšoval rozdíl mezi pohlavími, naproti tomu však podle všeho rostl rozdíl mezi oběma zeměmi.

Výsledky hierarchického redukovaného loglineárního modelu jsou shrnuty v tabulce 2. Přestože v zájmu úplnosti uvádíme všechny odhady koeficientů, věnujeme pozornost pouze těm koeficientům, které zahrnují nezaměstnanost. Dva efekty proměnných zahrnujících nezaměstnanost ukázaly, že zatímco vztah pohlaví a nezaměstnanosti není významný ($0,018$, $p > 0,5$), země ($-0,160$, $p < 0,001$), rodinný stav ($0,086$, $p < 0,001$) a výzkum mají ve vztahu k nezaměstnanosti významný vztah. Záporný koeficient pro interakci Nezaměstnanost * Země znamená, že Slováci udávali větší míru nezaměstnanosti. Velikost tohoto poměru [$\exp(-0,160 * 4) = 0,52$] navíc vyjadřuje, že pravděpodobnost o nezaměstnanosti byla v posledních dvou letech u českých respondentů oproti slovenským ve všech výzkumech zhruba poloviční.

Tabulka 1. Sledované postoje podle pohlaví a republiky

	prosinec 1990	červen 1991	prosinec 1991	červen 1992	leden 1993	listopad 1993	listopad 1994
<i>Nezaměstnanost v uplynulých 2 letech (%)</i>							
ČR muži		5,6	5,5	4,5	9,4	7,8	10,6
ČR ženy		5,2	6,9	6,2	10,7	11,5	11,3
SR muži		8,7	10,1	11,9	14,4	17,4	22,4
SR ženy		5,6	9,7	10	15,8	20,6	19,9
<i>Ekonomická jistota – objektivní index</i>							
ČR muži	1,50	1,21	1,39	1,56	1,46	0,54	
ČR ženy	1,24	1,09	1,10	1,43	1,30	1,30	
SR muži	1,09	0,76	0,93	1,00	1,09	1,15	
SR ženy	1,06	0,80	0,81	0,98	0,93	0,93	
<i>Ekonomická jistota - subjektivní index</i>							
ČR muži	1,08	1,04	1,12	1,24	1,15	1,18	1,26
ČR ženy	0,92	0,92	0,98	1,10	1,03	0,99	1,10
SR muži	0,85	0,72	0,81	0,86	0,92	0,93	0,72
SR ženy	0,74	0,72	0,70	0,85	0,72	0,81	0,58
<i>Souhlas s požadavkem pevné ruky (%)</i>							
ČR muži			60	53	47	49	43
ČR ženy			65	54	48	57	47
SR muži			71	58	58	69	65
SR ženy			73	63	64	72	69
<i>Preferovaná forma ekonomiky: socialistická (%)</i>							
ČR muži				2,8	4,1	2,8	6,4
ČR ženy				3,7	5,3	7,5	6,9
SR muži				5,5	11,6	15,7	16,7
SR ženy				7,2	12,5	17,2	17,7
<i>Preferovaná forma ekonomiky: sociálně tržní (%)</i>							
ČR muži				40,0	48,3	56,5	56,7
ČR ženy				50,8	52,3	61,5	60,0
SR muži				48,7	42,4	48,0	50,2
SR ženy				52,9	52,0	55,1	51,9
<i>Preferovaná forma ekonomiky: volný trh (%)</i>							
ČR muži				57,1	47,4	40,7	36,9
ČR ženy				45,5	41,8	30,9	33,1
SR muži				45,8	45,6	36,3	33,1
SR ženy				39,9	34,5	27,8	30,4

Jak ukazuje posun od velkých záporných k velkým kladným koeficientům, nezaměstnanost se v průběhu let postupně zvyšovala (koeficient pro listopad 1994 pak lze snadno vypočítat s využitím pravidla, že součet loglineárních koeficientů musí být roven nule: $-[(-0,249) + (-0,134) + (-0,139) + 0,105 + 0,171] = 0,246$). Navíc bylo prokázáno, že svobodní respondenti $[\exp(0,086 * 4)]$ udávali nezaměstnanost přibližně 1,4krát častěji než ženatí/vdané. Zajímavým zjištěním je též významnost vlivu $\text{Nezaměstnanost} * \text{Gender} * \text{Rodinný stav}$. Přestože nebyl zjištěn významný rozdíl mezi nezaměstnaností mužů a žen v obou zemích (0,018), je zřejmé, že rodinný stav působí ve vztahu k genderu jako diferenciativní faktor. Zatímco u svobodných mužů $[\exp(0,089 * 8)]$ byla pravděpodob-

nost pozitivní výpovědi o nezaměstnanosti téměř dvakrát větší než u ženatých mužů, v případě žen to bylo naopak. V uplynulých dvou letech byla pravděpodobnost nezaměstnanosti téměř dvakrát větší u vdaných žen než u žen svobodných.

Tabulka 2. Parametry logaritmicko-lineárního modelu pro proměnnou
Zkušenost s nezaměstnaností

Parametry	koefficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
nezaměstnanost	-1,105	0,018	-58,29
země	0,072	0,016	4,45
pohlaví	-0,038	0,017	-2,20
rodinný stav	-0,420	0,017	-24,32
výzkum červen 1991	-0,338	0,048	-7,07
prosinec 1991	-0,186	0,043	-4,28
červen 1992	0,034	0,039	0,87
leden 1993	0,197	0,035	5,68
listopad 1993	0,275	0,033	8,29
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
nezaměstnanost * země	-0,160	0,017	-9,77
nezaměstnanost * pohlaví	0,018	0,017	1,04
nezaměstnanost * rodinný stav	0,086	0,017	5,01
nezaměstnanost * výzkum			
červen 1991	-0,249	0,046	-5,38
prosinec 1991	-0,134	0,042	-3,17
červen 1992	-0,139	0,038	-3,64
leden 1993	0,105	0,034	3,11
listopad 1993	0,171	0,032	5,27
země * výzkum			
červen 1991	0,093	0,024	3,90
prosinec 1991	0,115	0,024	4,85
červen 1992	-0,153	0,021	-7,21
leden 1993	-0,027	0,022	-1,24
listopad 1993	-0,052	0,022	-2,39
pohlaví * rodinný stav	-0,003	0,017	-0,15
rodinný stav * výzkum			
červen 1991	-0,096	0,026	-3,62
prosinec 1991	-0,014	0,025	-0,56
červen 1992	-0,019	0,024	-0,82
leden 1993	0,032	0,024	1,38
listopad 1993	0,105	0,023	4,54
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>			
nezaměstnanost * pohlaví * rodinný stav	0,089	0,017	5,22
Likelihood Ratio $\chi^2 = 57,457$	d.f. = 66	p = 0,764	
Pearson $\chi^2 = 57,872$		p = 0,752	

Celkově lze tedy říci, že nezaměstnanost v letech 1991-1994 v obou republikách rostla, neměnil se však rozdíl mezi pohlavími. Obdobně nebyl zjištěn významný rozdíl mezi pohlavími ani v otázce obav z nezaměstnanosti, přestože mezi zeměmi byl významný rozdíl prokázán (na Slovensku jsou obavy z nezaměstnanosti vyšší). Ačkoliv svobodní

respondenti udávali celkově zkušenost s nezaměstnaností častěji než ženatí/vdané, platí tento vztah shodně pouze pro muže, zatímco vdané ženy udávaly nezaměstnanost s větší pravděpodobností než ženy svobodné. Konečně slovenští oproti českým respondentům uváděli nezaměstnanost s dvojnásobnou pravděpodobností, a to v průběhu celého období let 1991 až 1994.

Objektivní ekonomická jistota. V předšokové a šokové fázi (1990-1992) došlo v obou zemích k poklesu ekonomické jistoty, vyjádřené hodnocením dostatku peněz na potraviny, ošacení a úspory. K obratu a následné stabilizaci tohoto trendu došlo v pozdní šokové a pošokové fázi. Jeho vývoj byl v obou zemích v zásadě podobný, výjimku představují pouze roky 1991 a 1992, kdy byla úroveň ekonomické jistoty na Slovensku nižší. Oddělený pohled na zmíněné tři ukazatele ekonomické jistoty odhalí, že Slováci udávali větší nejistotu ohledně dostatku peněz na potraviny a ošacení, zatímco čeští respondenti byli více nejistí v otázce dostatku peněz na spoření.

Ve všech výzkumech udávaly ženy v České republice menší ekonomickou jistotu než muži. Rozdíl mezi slovenskými muži a ženami byl až do roku 1993 malý, poté však slovenští muži začali udávat vyšší ekonomickou jistotu než ženy. Na rozdíl od mužů, pro které bylo závažnějším problémem spoření, zdůrazňovaly ženy nedostatek peněz na potraviny a zejména na ošacení. Údaje v tabulce 1 vypovídají o rostoucí rozdílnosti ekonomické jistoty u obou pohlaví za čtyři a půl roku našeho sledování jen velmi málo a ani při srovnání obou republik se ve výsledcích jednotlivých výzkumů neprojevuje výraznější divergence.

Z tabulky 3 ovšem vyplývá, že hlavní vlivy země, pohlaví a výzkumu na ekonomickou jistotu jsou významné. Rozdíl země vysvětluje přes 62 % variance (399,398/640,356), rozdíly výzkumů 17 % a pohlaví jen 11 %. Vztah mezi pohlavím a výzkumem navíc nebyl prokázán jako významný, což znamená, že mezi muži a ženami nedošlo z hlediska jejich životních šancí v průběhu sledované doby k žádné divergenci. Ostatní dvousložkové interakce jsou významné, kromě vztahu republiky a výzkumu, které však přesto malou měrou přispívají k vysvětlené varianci. Například vztah Rodinný stav * Výzkum je významný a vypovídá o divergenci v průběhu výzkumu, v rámci které bylo postavení svobodných respondentů obou pohlaví příznivější na počátku sledovaného období (1990), zatímco postavení ženatých mužů a vdaných žen se zlepšilo na konci sledovaného období (1994). Třísložkové a čtyřsložkové interakce jsou nevýznamné (tabulka 3). To znamená, že nepřítomnost divergence mezi pohlavími během výzkumů platí shodně pro obě země a po kontrole rodinného stavu.

Subjektivní ekonomická jistota. Pocit ekonomické jistoty u respondentů v obou zemích pod vlivem očekávaného šoku klesl, aby pak ke konci šokové terapie zejména v České republice opětovně narostl. Divergence pocitu ekonomické jistoty se v obou republikách projevila po jejich vzájemné separaci. Kromě toho se ve druhé polovině roku 1990 a první polovině roku 1991 v souvislosti s odstraněním státních dotací zvyšovaly i obavy z chudoby. Po přechodném snížení následoval opětovný nárůst na počátku roku 1993, kdy byla zavedena daň z přidané hodnoty a nároky na státní podporu byly zúženy. V obou zemích udávaly ženy menší míru ekonomické jistoty než muži, avšak divergence mezi pohlavími v průběhu doby nebyla prokázána. Naproti tomu divergence mezi zeměmi rostla, a to v neprospekch Slováků.

Tabulka 3. Analýza rozptylu pro ekonomickou jistotu: objektivní indikátory

Zdroj rozptylu	součet čtverců	stupně volnosti	průměrný čtverec	F	významnost F
<i>Hlavní efekty</i>					
země	399,398	1	399,398	354,679	0,000
pohlaví	70,433	1	70,433	62,547	0,000
rodinný stav	2,134	1	2,134	1,895	0,169
výzkum	109,225	5	21,845	19,399	0,000
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>					
země * pohlaví	6,151	1	6,151	5,462	0,019
země * rodinný stav	4,794	1	4,794	4,257	0,039
pohlaví * rodinný stav	11,455	1	11,455	10,172	0,001
země * výzkum	10,686	5	2,137	1,898	0,092
pohlaví * výzkum	9,344	5	1,869	1,660	0,141
rodinný stav * výzkum	19,977	5	3,995	3,548	0,003
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav	0,108	1	0,108	0,095	0,757
země * pohlaví * výzkum	4,305	5	0,861	0,765	0,575
země * rodinný stav * výzkum	3,753	5	0,751	0,667	0,649
pohlaví * rodinný stav * výzkum	5,808	5	1,162	1,032	0,397
<i>Interakční efekty mezi 4 proměnnými</i>					
země * pohlaví					
* rodinný stav * výzkum	5,566	5	1,113	0,989	0,423
vysvětlený	640,356	47	13,625	12,099	0,000
reziduální	12 420,705	11 030	1,126		
celkový	13 061,061	11 077	1,179		

Všechny hlavní vlivy země, pohlaví, rodinného stavu a výzkumu na subjektivní ekonomickou jistotu jsou významné (tabulka 4). Nejdůležitější je vliv země, který vysvětluje 65 % variance (247,122/380,686), zatímco pohlaví přispívá k vysvětlené varianci 11 % a výzkum 10 %. Divergence mezi pohlavími v čase nebyla prokázána vzhledem k tomu, že zjištěný vztah mezi pohlavím a výzkumem není významný. Naopak vztah mezi zemí a výzkumem je významný, což vypovídá o divergenci vývoje po politické separaci obou zemí. Významné vztahy byly rovněž zjištěny u země, rodinného stavu a pohlaví, tyto interakce však přispívají k vysvětlené varianci jen málo. Divergence mezi pohlavími v otázce subjektivní ekonomické jistoty nebyla v průběhu doby prokázána, což platí pro obě země a při kontrole rodinného stavu.

Antidemokratické postoje. Procento respondentů, kteří ve IV. a VIII. výzkumu odpověděli kladně na otázku po potřebnosti „pevné ruky“, je uvedeno v tabulce 1. Z údajů je patrné, že uvedený sklon se v obou zemích zvyšoval až do pozdní šokové fáze, tj. v období od června 1992 do ledna 1993. Během této doby také platilo, že ženy měly větší tendenci souhlasit se zmíněným antidemokratickým postojem než muži. V období rozdělení republiky, tj. mezi červnem 1992 a listopadem 1994, došlo k divergenci souhlasných odpovědí na potřebu vlády pevné ruky mezi respondenty z jednotlivých zemí.

Tabulka 4. Analýza rozptylu pro ekonomickou jistotu: subjektivní indikátory

Zdroj rozptylu	součet čtverců	stupně volnosti	průměrný čtverec	F	významnost F
<i>Hlavní efekty</i>					
země	247,122	1	247,122	459,312	0,000
pohlaví	43,034	1	43,034	79,986	0,000
rodinný stav	14,385	1	14,385	26,737	0,000
výzkum	38,118	6	6,353	11,808	0,000
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>					
země * pohlaví	1,166	1	1,166	2,167	0,141
země * rodinný stav	4,050	1	4,050	7,528	0,006
pohlaví * rodinný stav	3,153	1	3,153	5,861	0,015
země * výzkum	26,304	6	4,384	8,148	0,000
pohlaví * výzkum	3,471	6	0,578	1,075	0,374
rodinný stav * výzkum	3,013	6	0,502	0,933	0,469
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav	1,715	1	1,715	3,187	0,074
země * pohlaví * výzkum	3,195	6	0,533	0,990	0,430
země * rodinný stav * výzkum	0,961	6	0,160	0,298	0,938
pohlaví * rodinný stav * výzkum	3,588	6	0,598	1,112	0,352
<i>Interakční efekty mezi 4 proměnnými</i>					
země * pohlaví * rodinný stav * výzkum	1,371	6	0,229	0,425	0,863
vysvětlený	380,686	55	6,922	12,865	0,000
reziduální	6 695,754	12 445	0,538		
celkový	7 076,439	12 500	0,566		

Loglineární koeficient Pevná ruka * Země v tabulce 5 vypovídá o významném rozdílu mezi respondenty z České a Slovenské republiky, kontrolujeme-li jej vůči ostatním faktorům. Slovenští respondenti měli k potřebě „pevné ruky“ významně větší sklon než čeští (-0,148, $p < 0,001$). V případě této otázky byla rovněž zjištěna jednoznačná divergence českých a slovenských dotázaných (vztah Země * Výzkum). S jistou opatrností a vzhledem k velkému rozsahu souboru je také možno hodnotit zjištěný významný rozdíl mezi potřebou „pevné ruky“ u mužů a větším sklonem k této potřebě u žen (-0,034). Tento rozdíl mezi muži a ženami se ovšem nezvětšil, což dokládá údaj o nevýznamnosti tohoto trendu v tabulce 5. Koeficienty trendu dále vypovídají o významném úbytku souhlasu s potřebou vlády „pevné ruky“ v průběhu šokové fáze, následovaném významným nárůstem v období po rozdělení Československa.

Poslední analýza se týká preferované formy ekonomiky. V průběhu výzkumů V.-VIII. došlo k podstatnému poklesu preference ekonomiky volného trhu, a to jak u mužů i žen, tak i v obou zemích. Zároveň však bylo zjištěno, že muži měli v obou zemích větší sklon preferovat volný trh než ženy. Trend preference socialistické ekonomiky je téměř zrcadlovým odrazem trendu preference volného trhu. Muži měli o něco menší sklon preferovat socialistický model než ženy a Slováci k němu inklinovali spíše než česká populace. Ve všech čtyřech skupinách byl zároveň zjištěn růst preference této formy ekonomiky.

Tabulka 5. Parametry logaritmicko-lineárního modelu pro proměnnou
Požadavek pevné ruky

Parametry	koeficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
pevná ruka	0,194	0,011	17,86
země	0,201	0,011	19,35
pohlaví	-0,026	0,011	-2,38
výzkum	-0,205	0,024	-8,50
prosinec 1991	0,101	0,020	4,94
červen 1992	0,033	0,021	1,58
leden 1993	0,000	0,022	0,03
listopad 1993			
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
pevná ruka * země	-0,148	0,011	-13,61
pevná ruka * pohlaví	-0,034	0,011	-3,18
pevná ruka * výzkum			
prosinec 1991	0,166	0,024	6,89
červen 1992	-0,056	0,020	-2,75
leden 1993	-0,106	0,021	-5,02
listopad 1993	0,056	0,022	2,57
země * výzkum			
prosinec 1991	0,155	0,024	6,45
červen 1992	-0,138	0,020	-6,75
leden 1993	-0,038	0,021	-1,81
listopad 1993	-0,033	0,022	-1,52
<i>Interakční efekty mezi 3 proměnnými</i>			
pevná ruka * země * výzkum			
prosinec 1991	0,043	0,024	1,77
červen 1992	0,073	0,020	3,57
leden 1993	0,008	0,021	0,40
listopad 1993	-0,044	0,022	-2,02
Likelihood Ratio $\chi^2 = 7,804$	d.f. = 18	p = 0,981	
Pearson $\chi^2 = 7,802$		p = 0,981	

Jak ukazují loglineární koeficienty v tabulce 6, žádný z parametrů pro vztah tří proměnných není významný. Nevýznamnost interakcí tří proměnných zahrnujících proměnnou Výzkum znamená, že u zmíněných preferencí nebyla prokázána významná divergence nebo konvergence mezi pohlavími a zeměmi. Čeští respondenti měli oproti Slovákům menší sklon k preferenci socialistického modelu (-0,355) a naopak větší sklon k preferenci ekonomiky volného trhu (0,196). Muži inklinovali k preferenci socialismu o něco méně než ženy (-0,073), méně však preferenci volného trhu (0,109). Celkově pak byl prokázán obecný trend rostoucí preference socialismu (-0,422, -0,018, 0,180, 0,260) a klesající preference volného trhu (0,349, 0,083, -0,193, -0,239).

Tabulka 6. Parametry logaritmicko-lineárního modelu pro proměnnou
Preferovaná forma ekonomiky

Parametry	koefficient	standardní chyba	z-skór
<i>Hlavní efekty</i>			
ekonomika (socialistická)	-1,184	0,030	-39,24
(volného trhu)	0,444	0,020	22,50
země	0,019	0,017	1,15
pohlaví	-0,051	0,017	-3,06
výzkum červen 1992	-0,113	0,033	-3,42
leden 1993	-0,021	0,029	-0,72
listopad 1993	0,024	0,027	0,88
<i>Interakční efekty mezi 2 proměnnými</i>			
ekonomika * země			
(socialistická)	-0,355	0,030	-11,76
(volného trhu)	0,196	0,020	9,94
ekonomika * pohlaví			
(socialistická)	-0,073	0,030	-2,41
(volného trhu)	0,109	0,020	5,53
ekonomika * výzkum			
(socialistická)			
červen 1992	-0,422	0,062	-6,84
leden 1993	-0,018	0,052	-0,35
listopad 1993	0,180	0,048	3,72
(volného trhu)			
červen 1992	0,349	0,037	9,41
leden 1993	0,083	0,034	2,50
listopad 1993	-0,193	0,033	-5,79
Likelihood Ratio $\chi^2 = 34,444$	d.f. = 27	p = 0,157	
Pearson $\chi^2 = 32,809$		p = 0,203	

Diskuse

Porovnávali jsme ekonomické životní šance a antidemokratické postoje mužů a žen v České a Slovenské republice na základě analýzy výsledků osmi národních výzkumů. Dospěli jsme k následujícím zjištěním.

Za prvé, v souvislosti s uváděnou nezaměstnaností nebyl ani v jedné zemi prokázán nárůst rozdílů mezi pohlavími. Po kontrole rodinného stavu bylo zjištěno, že vdané ženy uváděly v průběhu výzkumů větší zkušenost s nezaměstnaností než svobodné ženy, což je možné vysvětlovat odchodem ženských pracovních sil do sféry stínové ekonomiky nebo do domácnosti. Naproti tomu svobodní muži uváděli zkušenost s nezaměstnaností častěji než ženatí. Míra nezaměstnanosti v obou zemích v letech 1991 až 1994 divergovala, přičemž původně paralelní nárůst nezaměstnanosti v obou zemích v období šokové terapie pokračoval po rozdělení pouze na Slovensku.

Za druhé, v obou zemích a po kontrole rodinného stavu nebyla prokázána divergence mezi pohlavími v úrovni ekonomické jistoty, vyjádřené jako dostatek peněz na potraviny, ošacení a úspory. Ženy pocitovaly více nejistoty v otázce peněz na potraviny a ošacení, zatímco muži v otázce úspor. Ekonomická jistota českých i slovenských respondentů poklesla v průběhu šokové fáze transformace a obecně pak rostla během pošokové

fáze, přičemž mezi oběma zeměmi nebyla zjištěna zjevná divergence. Obdobně nebyl ani v jedné zemi a po kontrole rodinného stavu prokázán nárůst rozdílu mezi pohlavími z hlediska subjektivních indikátorů ekonomické jistoty. Byla však zjištěna divergence mezi zeměmi z hlediska rostoucí nejistoty Slováků v průběhu jednotlivých výzkumů.

Konečně ani v otázce antidemokratických postojů nebyla zjištěna žádná divergence mezi pohlavími. České i slovenské ženy měly větší sklon k požadavku vlády „pevné ruky“ a preferenci socialismu před kapitalismem než muži. Zmíněné rozdíly mezi pohlavími se však dále nezvětšovaly. Jako možné vysvětlení většího sklonu žen k socialismu se nabízí podpora v zaopatření rodiny a dotace cen spotřebního zboží a služeb v minulém režimu. Pokud jde o „pevnou ruku“, podpora této formy vlády v obou zemích divergovala směrem k větší podpoře na Slovensku, zároveň však byl v obou zemích shodně prokázán nárůst požadavku „pevné ruky“ bezprostředně po rozdělení. Podpora socialismu byla vyšší u Slováků než u Čechů, divergence této podpory mezi zeměmi v čase však nebyla prokázána. Preference socialismu v průběhu výzkumů rostla ve všech čtyřech skupinách (podle pohlaví a země), zatímco podpora kapitalismu naopak slábla.

Je třeba si položit otázku, jakou váhu lze přisoudit našim zjištěním ve vztahu protikladným závěrům dřívějších studií? Vycházíme z celonárodních souborů a nikoliv speciálních populací, genderová srovnání jsou v našem případě explicitní a časové rozpětí výzkumů nám umožnilo sledovat vývojové trendy po dobu delší než čtyři roky. Navíc je možno říci, že trendy subjektivních hodnocení odrážejí skutečnou aktuální situaci v obou zemích. Rozdíly mezi pohlavími v udávaných životních šancích na počátku sledovaného období odrážejí genderovou stratifikaci pracovní sféry v socialistickém Československu. Paralelně s vlastním hodnocením respondentů se od roku 1990 v žádné zemi nezvětšoval rozdíl ve výši příjmů mužů a žen. Stejně tak jsou zjištěná subjektivní hodnocení zároveň v souladu s divergencí mezi zeměmi, v rámci které – přinejmenším od okamžiku rozdělení – se ekonomická situace na Slovensku zhoršuje, je zde výraznější podpora vlády „pevné ruky“ a silnější preference socialismu ve srovnání s Českou republikou. Subjektivní hodnocení jsou rovněž závislá na fázi transformace. Zatímco šoková terapie zapříčinila dočasný pokles životní úrovně a tím i ekonomické jistoty v obou zemích, rozdělení přineslo větší pocit nejistoty u Slováků (hodnocený podle subjektivních ukazatelů) a vyšší míru udávané nezaměstnanosti. Nárůst preference socialismu před kapitalismem, který prokázala naše analýza, se navíc zřetelně projevil ve volbách 1996 v České republice, kdy slavila nečekané úspěchy sociální demokracie. Shodný trend byl prokázán v dalších studiích [Matějů 1996].

Předpověď, podle které měla nerovnost mezi pohlavími v průběhu postkomunistické transformace růst, byla vyslovena ve fázi šokové terapie. Tato fáze byla obdobím dramatických změn a poklesu životních šancí. Je možné, že v této době se objevovaly i jisté známky zvětšování genderové nerovnosti, ačkoli naše data ani tuto skutečnost nepotvrzují. Pochopení uvedeného stavu jako východiska nového trendu mohlo svádět k předpokladům, že započatý vývoj bude pokračovat a genderová nerovnost se bude během všech následujících fází zvětšovat. Navíc naše studie se od předchozích odlišuje nejen svým časovým rámcem, ale i sledovanou zemí a výběrem proměnných. Zejména poslední skutečnost nám může výrazně pomoci při osvětlování rozdílnosti předchozích a našich zjištění.

V pozadí předpovědi rostoucí genderové nerovnosti v postkomunistické Evropě můžeme odhalit premisu, že nástup tržní ekonomiky přinese zvětšování nerovnosti. Na

první pohled se toto tvrzení jeví jako opodstatněné [Szelényi a Kostello 1996]. Proces transformace v České a Slovenské republice byl ovšem doprovázen posunem ve struktuře zaměstnanosti, konkrétně přesunem z primární a sekundární sféry do sféry terciární, který se na ovlivnění nerovnosti rovněž podílí [Nielsen a Alderson 1995]. V souvislosti s genderovou nerovností lze uvažovat o tom, že privilegované postavení mužů za socialismu (např. v oblasti těžkého průmyslu) mohlo být posunem do terciární sféry znejistěno. Ženy by pak mohly být zmíněným posunem naopak zvýhodněny, vezmeme-li v úvahu disproporcionality vysokoškolského vzdělání [Fodor 1996]. Fong a Paull [1993] dospěli ohledně posunů v ekonomických sektorech k obdobnému závěru, když prohlásili, že v České republice bude nyní zaměstnanost expandovat zejména v těch oblastech, které jsou tradiční doménou žen – kromě služeb se to týká také na vývoz orientovaného lehkého průmyslu [Paukert 1993].

Jinou možnou premisou ke zmíněné předpovědi mohla být očekávaná renesance socialistického tématu emancipace žen a jeho předpokládaný vliv na genderovou nerovnost. V socialistickém Československu však navzdory státem deklarované emancipaci vždy existovala nerovnost mezi ženami a muži. V současné době zjišťujeme, že tato nerovnost bez dalšího nárůstu přetrvává v obou zemích i po roce 1990. Můžeme předpokládat, že téma emancipace žen se za uplynulé období buď příliš nezměnilo, nebo že důsledky jeho změny jsou kompenzovány měnicími se potřebami trhu práce.

Zjištěné výsledky se samozřejmě týkají pouze sledovaných zemí a není proto přípustné rozšiřovat jejich platnost na jiné postkomunistické země. S tím souvisí i další úvaha o možném vlivu státní politiky na životní šance občanů (zejména pak z hlediska genderu), který může mít v různých zemích různou podobu [srv. Fodor 1996; Zhou, Tuma a Moen 1996]. V případě České a Slovenské republiky se vládě podařilo genderovou nerovnost (s výjimkou nejvyšších sfér) eliminovat mj. i prostřednictvím udržování minimální mzdy. Navíc podpora žen formou placené mateřské dovolené, uchování pracovního místa po dobu této dovolené a placeného volna za účelem ošetřování nemocných dětí v obou zemích stále přetrvává, což umožňuje ženám spojit zaměstnání s péčí o rodinu. Životní šance mužů a žen těsně souvisejí s pracovními příležitostmi. V zemích, kde byla státní podpora pro pracující ženy zrušena, kde nerovnost expandovala v mnohem větší míře a postoje k odlišnosti rolí jednotlivých pohlaví jsou konzervativnější, můžeme pravděpodobně odhalit zcela odlišný obraz vztahu genderu a životních šancí.

Na závěr bychom neměli opominout zdůraznit, že muži a ženy z obou sledovaných zemí se z hlediska ekonomických životních šancí v průběhu výzkumů trvale odlišovali. Tato persistence je dána částečně historií stratifikace podle pohlaví za socialismu, ale na mysl přicházejí i jiné důvody. Rozdíly mezi muži a ženami v míře nezaměstnanosti jsou běžné v různých společnostech, neboť ženy pravidelně opouštějí svá pracovní místa v souvislosti s porodem a péčí o dítě. Podobné rozdíly mezi pohlavími v oblasti ekonomických jistot v obou zemích mohou odrážet navyklý způsob žen dohlížet na hospodaření rodiny. Snad proto byly ženy citlivější na zabezpečení dostatku peněz na potraviny a ošacení, stejně tak jako na příjmovou hladinu, za níž následuje chudoba. Konečně české a slovenské ženy mohly být schopny připustit si příchod ekonomických obtíží spíše než muži. Přijetí této skutečnosti bylo pro jejich identitu pravděpodobně méně ohrožující, pokud vezmeme v úvahu jejich přirozenou roli hospodyně, oproti doposud převážně mužské roli živitele rodiny.

Přeložili Simona Perušičová a Jiří Večerník

JOSEPH HRABA je profesorem sociologie na Státní univerzitě v Iowě. Věnoval se výzkumu duševního zdraví a vlivu transformace na chování obyvatelstva v České republice. Jeho studium se zaměřuje také na etnické vztahy a sociální nerovnost.

ALLAN L. MCCUTCHEON je profesorem sociologie a ředitelem Gallup Research Center na univerzitě v Nebrasce. Jeho práce se zaměřuje na nedávné změny ve střední Evropě a na modely v analýze kategoriálních dat.

JIRÍ VEČERNÍK je vedoucím týmu ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR a jedním z koordinátorů projektu Sociální trendy. Přednáší sociologii na Masarykově univerzitě v Brně. Naposledy publikoval knihu *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* (Aldershot: Avebury 1996), jejíž přepracovaná a doplněná verze je připravována pro české vydání nakladatelstvím Lidové noviny.

Literatura

- Benáček, V. 1994. „Small Business and Private Entrepreneurship During the Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *CERGE-EI Working Papers* No. 53.
- Ciechocinska, M. 1993. „Gender Aspects of Dismantling the Command Economy in Eastern Europe: The Case of Poland.“ Pp. 302-326 in *Democratic Reform and the Position of Woman in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Čermáková, M. 1995. „Woman in the Czech Society: Continuity or Change.“ Pp. 1-17 in *Woman, Work and Society. Working Paper 95: 4*. Prague: Sociologický ústav AV ČR.
- Davidovic, M. 1994. „East European Woman: From Postcommunism to War.“ *Sociologija* 36: 193-205.
- Dolling, I. 1994. „On the Development of Woman's Studies in Eastern Germany.“ *Signs* 19: 739-752.
- Duch, R. M. 1993. „Tolerating Economic Reform: Popular Support to Transition to a Free Market in the Former Soviet Union.“ *American Political Science Review* 87: 590-608.
- Fodor, Eva 1996. „Gender in Transition: Unemployment in Post-State Socialist Societies.“ Paper presented at the 1996 meeting of the American Sociological Association, New York.
- Fong, M., G. Paull 1993. „Women's Economic Status in the Restructuring of Eastern Europe.“ Pp. 217-247 in *Democratic Reform and the Position of Woman in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Funk, N. S., S. M. Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-communism*. New York: Routledge.
- Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.
- Haney, L. 1994. „From Proud Worker to Good Mother: Woman, the State, and Regime Change in Hungary.“ *Frontiers* 14: 113-150.
- Hraba, J., A. McCutcheon, B. Dobratz, J. Večerník 1995. „„Dirty money“ and Education: Class Resources and Entrepreneurial Expectations in 1990 Czechoslovakia.“ *International Journal of Contemporary Sociology* 32: 221-234.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1981. „Beliefs About Stratification.“ *Annual Review of Sociology* 7: 29-56.
- Kluegel, J. R., E. R. Smith 1986. *Beliefs About Inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Lapidus, G. W. 1993. „Gender and Restructuring: The Impact of Perestroika and Its Aftermath on Soviet Women.“ Pp. 137-161 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transition Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Marx Ferree, M. 1995. „After the Wall: Explaining the Status of Women in the Former GDR.“ *Sociological Focus* 28: 9-22.

- Marx Ferree, M., B. Young 1993. „Three Steps Back for Woman: German Unification and University Reform.“ *Political Science and Politics* 26 (June): 199-205.
- Massey, G., K. Hahn, D. Sekulic 1995. „Women, Men, and the ‚Second Shift‘ in Socialist Yugoslavia.“ *Gender and Society* 9: 359-379.
- Matějů, P. 1996. „Sociální třídy, postoje nerovnostem a politické orientace: Vývoj v letech 1991-1995.“ Materiál pro tiskovou konferenci. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., N. Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Nielsen, F., A. S. Alderson 1995. „Income Inequality, Development and Dualism: Results From an Unbalanced Cross-National Panel.“ *American Sociological Review* 60: 674-701.
- Paukert, L. 1993. „The Changing Economic Status of Woman in the Period of Transition to a Market Economy: The Case of the Czech and Slovak Republics After 1989.“ Pp. 246-279 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Raabe, P. H. 1995. „The structure of Employment and Careers as a Work-Family Problem: The Case of Communist Czechoslovakia.“ Pp. 57-67 in *Woman, Work and Society*, ed. by M. Čermáková. Working Paper 95: 4. Prague: Sociologický ústav AVČR.
- Racioppi, L., K. S. See 1995. „Organizing Women Before and After the Fall: Women’s Politics in the Soviet Union and Post-Soviet-Russia.“ *Signs* 20: 818-850.
- Rosenberg, D. J. 1991. „Shock Therapy: GDR Woman in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy.“ *Signs* 17: 129-151.
- Rueschemeyer, M. 1993. „Women in East Germany: From State Socialism to Capitalist Welfare State.“ Pp. 75-91 in *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economics*, ed. by V. M. Moghadam. Oxford: Clarendon Press.
- Rytina, J., W. Form, J. Pease 1970. „Income and Stratification Ideology: Beliefs About the American Opportunity System.“ *American Journal of Sociology* 75: 703-716.
- Salzmann, Z. 1990. „Portrayal of Gender Relations in Contemporary Czech Mass Media.“ *East European Quarterly* 23: 399-407.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Szelényi, I., E. Kostello 1996. „The Market Transition Debate: Toward a Synthesis.“ *American Journal of Sociology* 101: 1082-1096.
- Večerník, J. 1995. „Changing earnings distribution in the Czech Republic. Survey evidence from 1988-1994.“ *Economics of Transition* 3: 355-371.
- Večerník, J. 1996a. „Incomes in Central Europe: Distributions, Patterns and Perceptions.“ *Journal of European Social Policy* 6: 101-122.
- Večerník, J. 1996b. *Markets and People: The Czech Reform Experiences in Comparative Perspective*. Aldershot, UK: Avebury.
- Watson, P. 1993a. „Eastern Europe: the silent revolution of gender relationships.“ *Argument* 35: 859-874.
- Watson, P. 1993b. „Eastern Europe’s silent revolution: gender.“ *Sociology* 27: 471-487.
- Zeman, S. 1987 „Kontext a jádro problematiky ženy v současnosti.“ *Sociológia* 19: 176-177.
- Zhou, X., N. B. Tuma, P. Moen 1996. „Stratification Dynamics under State Socialism: The Case of Urban China, 1949-1993.“ *Social Forces* 74: 759-796.

*DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum
populačního vývoje – **DEMOGRAFIE** č. 3/1997:

ČLÁNKY

Milan Kučera, Miroslav Šimek: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1996
(Z výsledků zpracování Českého statistického úřadu)

Anna Gerylová, Jan Holčík: Kojenecká úmrtnost v České republice v letech
1980-1993 v regionálním pohledu

Věra Kuchařová, Iva Petrová: K sociálním souvislostem změn v demografickém chování
mladé generace

Vladimír Srb: Náboženské vyznání a demografické, sociálně ekonomické a kulturní
charakteristiky obyvatelstva České republiky

DISKUSE

Zdeněk Pavlík: V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě

Alois Andrlé: Nepříznivý vývoj porodnosti má v příštích letech pokračovat

RECENZE

Historie obyvatelstva českých zemí (Zdeněk Pavlík)

Základní problémy obecné a ekonomické demografie (Miroslav Šimek)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Věkové složení obyvatelstva České republiky v roce 1996 podle krajů a okresů

Počet obyvatel České republiky v letech 1991-1996 podle krajů a okresů (stav k 31. 12.)

Rozloha, počet obyvatel a obcí v roce 1996 podle krajů a okresů (stav k 31. 12.)

Důvody stěhování v ČR 1991-1995

Smrt následkem úrazu

BIBLIOGRAFIE

*Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno
zakoupit či objednat přímo v redakci –*

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Segregace

ALEŠ BURJANEK*

Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Segregation

Abstract: The article examines the problem of spatial segregation of the urban poor and also deals with segregation measurement. It discusses the general context of segregation, its causes, positive and negative effects, the conditions leading to its rise and certain specific features. The article then introduces several contemporary illustrations of segregation in several European cities (in Hungary, Germany, the Netherlands, Italy and France). The last part of the article concentrates on the measurement of segregation. Of the twenty existing segregation measures the two most frequently used are described: the *dissimilarity index (D)* and the *exposure index (P*)*. Their calculation, mutual differences and interpretation are shown, together with a brief comment on some related methodological problems concerning segregation measurement.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 4: 423-434)

Segregace¹ patří mezi tradiční pojmy urbánní sociologie a znamená oddělení diferencovaných sociálních skupin do rozdílných obytných oblastí města. Je tedy prostorovým vyjádřením sociální nerovnosti.²

Teoretickými i praktickými stránkami segregace se intenzivně zabývali příslušníci chicagské sociálně ekologické školy, zejména ve 20. a 30. letech tohoto století. Segregaci považovali za jeden ze stěžejních procesů, formujících městskou ekologickou strukturu.³ Ostatně, známý produkt chicagské školy, model koncentrických zón [Burgess 1974a], je pokusem o vyjádření základního vzorce segregace v industriálním městě. Tradice sociálně ekologického přístupu podnes zůstává, navzdory kritickým výhradám, velmi silná [viz např. Frisbie, Kasarda 1988; Musil 1991].

Užívanými kritérii prostorové segregace bývají *sociální třída* (socioekonomický status) měřená zpravidla velikostí příjmu, výši dosaženého vzdělání a profesním statu-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Aleš Burjanek, Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 12 11 60, e-mail ales@phil.muni.cz

1) Lat. *segregare* = oddělit, vzdálit, vyloučit.

2) Termín segregace se velmi těsně váže k současné debatě o socioprostorové struktuře západního města, vyjadřované například pomocí konceptu *duálního města* [Castells 1989: 224-226; Fainstein, Gordon, Harloe 1992; van Kempen 1994: 997], *rozděleného města* [Marcuse 1993: 355-356], *města postfordismu* [ibid.], respektive, dílčím způsobem, termínem *nová městská chudoba* [Gaudier 1993: 62; Hegedüs, Tosics 1994: 990; Mingione, Morlicchio 1993: 413].

3) Segregace podle E. W. Burgesse [1974a: 102] „poskytuje skupině, a tím i jejím členům, místo a roli v celkové organizaci městského života“.

sem; *etnikum (rasa) a fáze rodinného cyklu*⁴ [Fischer 1985: 47-48; Frisbie, Kasarda 1988: 640-641; Savage, Warde 1993: 65].

Pokud se jedná o *příčiny* segregace, naznačili jsme, že v obecném smyslu je prostorová distance indikátorem distance sociální; to věděl Robert Park již před 70 lety. Avšak segregace, jak zdůrazňují Douglas Massey a Nancy Denton, „nemá jedinečnou příčinu, ale je výsledkem komplexního působení mnoha rozdílných sociálních a ekonomických procesů“ [Massey, Denton 1988: 309], proto také v objasňování jejich příčin nepadá shoda.

William Schwab [1992: 370-371] hovoří o následujících typech příčin segregace: (1) *ekologická segregace* souvisí s odlišnostmi populace z hlediska životního stylu, rasy, sociálního statusu a kultury. Takové skupiny mají tendenci oddělovat se od ostatních, přičemž kritérii tohoto oddělení jsou například rozdílné náklady na bydlení, typ domovního fondu nebo vzdálenost od centra města. Uvažované skupiny populace zaujímají ve městě odlišnou polohu na základě působení „neosobních“ ekonomických sil; (2) *dobrovolná segregace* vyjadřuje podle Schwaba vůli členů jazykově nebo kulturně spřízněných skupin bydlet ve vzájemné blízkosti (resp. minimalizovat kontakty s jinou skupinou, volbou vzdálenějšího bydliště). Prostorová blízkost jim usnadňuje uspokojování společných okruhů potřeb a napomáhá uchovávat jejich subkulturu. Mimoto, protože veřejná identita jednotlivce bývá odvozována od osob, s nimiž se stýká, patří výběr adresy mezi strategie, které mají zvýšit pravděpodobnost žádoucích kontaktů; (3) *nedobrovolnou segregaci* lze charakterizovat (Schwab tak nečiní) jako situaci, kdy se širší podmínky bydlení stávají pro skupinu nevyhovující, přičemž změně bydliště brání finanční, institucionální⁵ či jiné bariéry.⁶ Schwab dále zdůrazňuje (4) *roli státu a peněz-*

⁴) Ač neexistují skutečně univerzální vzorce rozložení populace podle těchto kritérií, lze říci, že: (1) *výše sociálního statusu* v západních průmyslových městech zpravidla narůstá se vzdáleností od centra. Skupiny s nejnižším statusem tak většinou žijí segregovány ve vnitřních městech (tedy územích navazujících na centrum města). Nejvíce to platí pro metropole USA, které se rozvíjely především v období průmyslové revoluce a po ní. Naproti tomu v mnoha evropských městech, jež se utvářela jak v preindustriálním, tak i v industriálním období a kde elita po dlouhá období obývala centrální části, lze (kromě výše popsaného trendu) pozorovat i znaky opačné; (2) *etnické* (resp. *rasové*) *minority*, zpravidla nalezneme ve vnitřních městech, podobně jako skupiny s nejnižším statusem. Z trojice uvedených kritérií je etnická, ale zejména rasová segregace nejvíce intenzivní; (3) z hlediska *fáze rodinného cyklu* (tu zde uvádíme spíše pro úplnost) je patrná poněkud vyšší míra koncentrace starších osob v městských centrech, zatímco rodiny s malými dětmi bývají nadreprezentovány v okrajových částech měst [Gist, Fava 1974: 172-173; Fischer 1985: 47-48; Frisbie, Kasarda 1988: 640-641].

⁵) Historickým dokladem zákonem vynucené segregace je u nás příběh Josefova, pražského ghetta. Jak píše Vaněk [Ottův 1903: 483], „až do časů císaře Josefa I. směli Židé bydlet i z pražských částí pouze v Josefově, čili, jak dřívější úřední název zněl, v Židovském městě; v jiných částech města přebývat i nebo živnost tam provozovat bylo jim rozhodně zapovězeno“. Na jiném místě Vaněk dodává, že obě židovské komunity, Josefov a Židovské město libeňské, byly „známými semeníšti nečistoty a nemoci, obcemi vynikajícími nahromaděním obyvatelstva a nepohodlnými byty nejvyšší měrou“ [ibid.: 485]. Židé však patřili k zámožnějším vrstvám obyvatel a jakmile segregace ze zákona pozbyla postupně platnosti (od konce 18. stol.), začali se stěhovat do domů odpovídajících jejich možnostem.

⁶) Současným domácím příkladem nedobrovolné segregace (byť nepříliš typickým) je odsun „nepřízpusobných občanů“ do kolonií s holobyty. Souvislosti dobrovolné a vynucené segregace

ních ústavů. Vliv státu v našich podmínkách ilustrujme alespoň existencí základního legislativního rámce pro bydlení (pozemková politika, regulace nájemného, podmínky pro hypotéky atd.), peněžní ústavy potom mohou podporovat nebo odmítat určité typy klientů nebo se bránit investicím do projektů v „nezajímavých“ lokalitách. Schwabův výčet (zahrnující ještě roli *realitních kanceláří*⁷⁾ stěží může být „úplný“ a lze uvažovat o důsledcích působení dalších aktérů (soukromí investoři atd.).

Odlišné interpretace příčin segregace se například přidržují zmíněných kritérií socioekonomického statusu, rasy a fáze rodinného cyklu [Frisbie, Kasarda 1988: 641-643], dalším směrem se potom ubírají studie, zaměřené na specifické formy segregace: suburbanizaci, gentifikaci⁸⁾ a ghettoizaci⁹⁾ a analýzu jejich konkrétních příčin [Savage, Warde 1993: 94].

Obecně vzato, jak říkají Massey a Denton, odpovídá segregace stupni, v němž dvě nebo více skupin žijí odděleně v odlišných částech města [Massey a Denton 1988: 282]. Oba autoři však upozorňují na *vicedimenzionální charakter* segregace a ukazují v té souvislosti pět odlišných dimenzí, v nichž je možné oddělené bydlení skupin městské populace sledovat a měřit. Členové minoritních skupin mohou být v některých městských čtvrtích nadreprezentováni a v jiných zase podreprezentováni, o čemž vypovídá charakteristika *rovnoměrnosti* (*evenness*). Možnost jejich *kontaktu* (*exposure*) s majoritou může být omezena skutečností, že žijí méně často s jejich příslušníky v téže čtvrti. Příslušníci minorit mohou také být prostorově *koncentrováni* (*concentration*) v relativně malé oblasti města, využívající tak (relativně) méně fyzického prostoru než členové většinové populace. Těž mohou zaujímat více nebo méně *centrální* polohu než majoritní populace (*centralisation*). A nakonec, oblasti bydlení menšin mohou ležet při sobě a vytvářet souvislá území nebo naopak mohou být široce rozptýlena po celé ploše města (*clustering*). Měření některých z těchto charakteristik si všimneme dále v textu.

komentují např. také Gist a Fava [1974: 182-183]. Připomeňme ještě alespoň práci *Race, Community and Conflict* Britů J. Rexe a R. Moora z roku 1967. Na základě studie birminghamského Sparkbrook autoři upozorňovali na nebezpečí dlouhodobé nedobrovolné segregace menšin ve vnitřním městě. Je-li segregace spojena s bydlením v nevyhovujících a přelidněných bytech s vysokým nájemným, způsobuje frustraci a může v krizových momentech vyústit do násilných akcí [Rex 1973; Pahl, Flynn, Buck 1983: 54-58].

⁷⁾ Schwab mluví o realitních kancelářích zejména proto, neboť v USA představuje jejich praxe bariéru proti pronikání barevných obyvatel do čtvrtí obývaných výhradně bělochy (v souladu s původním zněním tzv. etického kodexu realitních kanceláří) [Schwab 1992: 371; viz též Hawley 1971: 251-252].

⁸⁾ *Gentifikace* znamená příliv majetných obyvatel do středních částí měst, spojený se zakupováním a renovacemi starších, zanedbaných budov. Termín byl zřejmě ražen Ruth Glassovou [Savage, Warde 1993: 80] a stal se součástí širší debaty v 70. letech. Ke kladům gentifikace patří zlepšování kvality bytového fondu, a to i v situaci, kdy město nemá dostatek vlastních prostředků. Městu se zvyšují příjmy z daní, zlepšuje se obytné prostředí, změn doznává i styl života. Věc má ovšem i druhou stránku: renovace budov ve svém důsledku často vytlačuje původní obyvatele zvýšeným nájemným.

⁹⁾ Termín *ghettoizace* označuje nedobrovolnou koncentraci a izolaci chudé, nekvalifikované a diskriminované populace ve specifických částech města [Gottdiener 1994: 156, 210]. Například, podle Marcusem [1993: 359] uvedené definice, lze za ghettoizovanou lokalitu (*ghetto neighbourhood*) považovat takovou, kde více než 40 % jejích obyvatel žije pod oficiální hranicí chudoby.

Výčet okolností, na nichž segregace dále závisí, najdeme například u Jiřího Musila [1967: 163-164]. Jde o tyto znaky: (1) Početnost dotyčné skupiny. K segregaci nedojde, není-li skupina dostatečně velká; (2) Ekonomické postavení. Čím nižší je průměrný příjem skupiny, tím snadněji dojde k segregaci; (3) Stupeň kulturních odchylek od norem země; (4) Stupeň tradičního institucionalizovaného odmítání menšiny; (5) Třídní postavení. K segregaci dochází častěji u nejnižších a nejvyšších tříd;¹⁰ (6) Stupeň konzervatismu v psychologickém slova smyslu. Čím konzervativnější je skupina, tím více lpí na vlastní kultuře, tím více odmítá asimilaci.¹¹

Segregace má svoje *kladné a záporné stránky*. Schwab [1992: 368] vidí pozitiva v tom, že lidé příbuzné sociální pozice, jazyka, náboženství, popř. rasy žijí ve vzájemné blízkosti. Odpovídá-li segregace jejich vůli, pomáhá jim zvýšit pocit bezpečí a sounáležitosti. Podporuje do jisté míry i navazování přátelských a sousedských kontaktů uvnitř komunity. Frisbie a Kasarda [1988: 643] se v té souvislosti zmiňují také o ekonomických výhodách bydlení v etnických enklávách, pokud se vytvoří forma relativně samostatné ekonomiky (*semiseparate economy*), kde členové minoritní skupiny sami podnikají a poskytují tak zaměstnání, zboží a služby dalším příslušníkům skupiny.

Na druhé straně může segregace znamenat bariéru rozvoje životních šancí. Nedobrovolně segregované skupiny populace zpravidla žijí v nejhorších částech města v nevyhovujících, chátrajících bytech a s nedostatečnou úrovní služeb. Jejich děti většinou navštěvují nejhorší školy ve městě, čímž se nerovnost neustále obnovuje a posiluje. Negativní důsledky skupinové izolace mohou v krajním případě vyústit v nepokoje¹² (*riots*) a jim blízké formy kolektivního chování.

Důraz na studium segregace kladou především americké studie. Pro evropská města je příznačný nižší stupeň segregace. V Evropě, říkají Savage a Warde [1993: 67], žijí etnické minority zpravidla koncentrovány v mikrooblastech měst, celkově jsou však méně početné a jejich vliv na vzorec rozložení populace je relativně slabší. Segregace zde vychází častěji z rozdílů v třídním postavení, ačkoli jistou úlohu může sehrávat i náboženské vyznání. Poznamenali jsme však, že etnická segregace mívá výraznější projevy než segregace třídní. Vztah mezi velikostí sídla a stupněm segregace bývá vyjádřen přímou úměrou.

Jedním z důsledků segregace jsou *etnická ghetta*. Michal Pacione v publikaci *Urban Problems* [1990: 45] spojuje jejich existenci s řadou funkcí: ochrannou (zajišťující fyzickou bezpečnost), podpůrnou (útočiště v neznámém prostředí), záchovnou (ve smyslu uchovávání kulturního dědictví), i s funkcí určité mocenské a politické opory bydlícího etnika.¹³

Následující obrázek (obr. 1) ukazuje vývoj segregace etnika v závislosti na širších společenských faktorech a na faktorech městského prostředí. Příslušníci minorit, kteří se příliš neliší od majoritní společnosti, se podle tohoto modelu v městském prostředí po-

¹⁰ Rozložení segregace podle sociálního statusu tak nejčastěji odpovídá U-křivce.

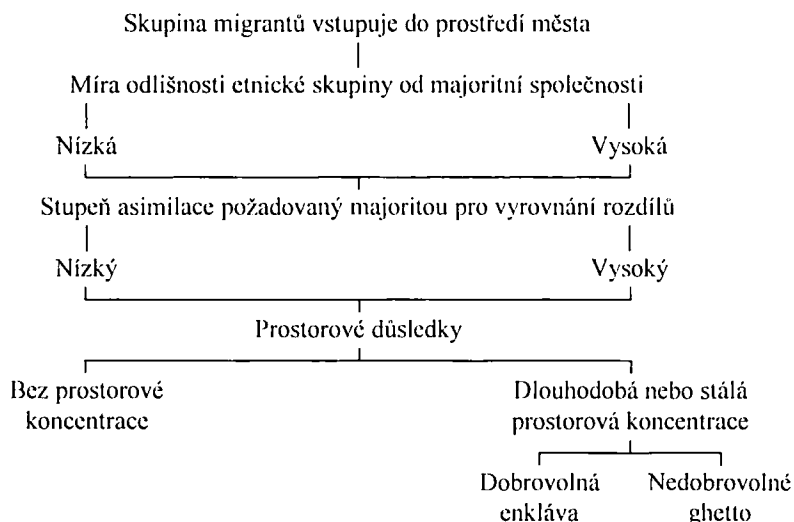
¹¹ Uvažujeme-li například o situaci Romů v ČR, potom platí většina uvažovaných podmínek.

¹² Nepokoje znalo již rané industriální město: Abram de Swaan [1988: 126] mluví o čtyřech jezdících urbánní apokalypsy: rebeliích, davovém násilí, zločinnosti a epidemiích.

¹³ Je ovšem pravděpodobné, že i kdyby bylo možné eliminovat faktory vedoucí k nedobrovolné segregaci, i přesto by příslušníci etnických minorit (v ČR například Romové, známí svou soudržností) volili možnost bydlet ve vzájemné blízkosti. Volili by existenci komunity v komunitě.

měrně rychle rozptýlí. Naopak, důsledkem větších diferencí mezi minoritou a majoritou mohou vzniknout dvě formy prostorové segregace: *ghetto*, obytná část města, v níž je skupina nedobrovolně segregována nebo *enkláva*, tedy obytná zóna, kterou si minorita dobrovolně zvolila ve snaze uchovat svá kulturní specifika [Schwab 1992: 380].

Obr. 1 Etnické skupiny, asimilace a její důsledky na prostorovou strukturu

Pramen: Adaptováno z obr. 12.1 in [Schwab 1992].

Vedle etnických ghatt se hovoří o *ghettech na službách závislých obyvatel* (*service-dependent ghettos*) [Pacione 1990: 46], tedy o takových oblastech moderních měst, jež jsou domovem převážně starých osob s nízkými příjmy, osob mentálně handicapovaných, invalidů a chronicky nezaměstnaných, závislých na sociálních dávkách a službách.

Krajní podobu segregace městské chudoby představují *nouzové kolonie*,¹⁴ shluky bizarních staveb, stojící zpravidla na periférii některých světových velkoměst.¹⁵

Nouzové kolonie, ač pro nás dnes zavánějí spíše exotikou, nejsou zdaleka cizí ani Evropě. Předválečná ČSR je znala od 20. let, kdy bytová kapacita měst nestačila vstřebat příliv chudých migrantů z venkova. Jak píše Votrubec [1980: 50], největší kolonie u nás vznikly v Praze (např. Vagónová Čína, Hliník), Brně (Písečník) a také Ostravě. Ale ještě v polovině 60. let žilo například ve francouzských bidonvilles na 25 tisíc osob, převážně na periférii Paříže, při jižním pobřeží a na severu země. Vedle toho bydlely ve Francii statisíce dalších imigrantů v podmínkách ne o mnoho lepších: v *bidonvilles verticaux*, tedy v nejpodřadnějších několikaposchodových budovách, nahuštěných nájemníky od půdy až po sklep. [Lallaoui 1993: 44-45]. Obdobnou situaci bylo možno pozorovat v Itá-

¹⁴) Anglicky *shanty towns*, *squatter settlements*, portugalsky *favelas*, *barrios de lata*, španělsky *callampas*, *villas miserias*, *viviendas marginales*, *colonias proletarias*, *barriadas*, francouzsky *bidonvilles*, italsky *borghetti*, turecky *gecekondula*.

¹⁵) Odhady počtů obyvatel žijících v nouzových koloniích měst Asie, Afriky a Jižní Ameriky se pohybují okolo 600 miliónů [An Urbanizing 1996: 114-115].

lii, Španělsku, Portugalsku a také v Řecku, kde je takové nouzové bydlení v poněkud modifikované podobě (tzv. *semisquatting*,¹⁶ např. kolem Athén) aktuální ještě dnes [Leontidou 1990: 251-254].

Empirické doklady segregace chudoby v evropských městech

Několika ilustracemi segregace nemajetných vrstev z evropských měst se pokusíme plastičtěji postihnout její dnešní tvář a přes rozdílnou intenzitu jejího působení tak koneckonců doložit její obecný charakter.

Budapešť si uchovala, i přes desetiletí trvající antisegregační politiku, stabilní prostorovou strukturu s vysokým stupněm segregace. Zoltán Kovács [1994: 1087] a jeho spolupracovníci se pokusili tvrzení o segregaci obyvatel Budapešti empiricky doložit. Ve výzkumu využili data mapující velikost zdaněného příjmu, vzdělanostní úroveň ekonomicky aktivního obyvatelstva a tržní cenu nemovitostí. Tyto, byť nepřímé indikátory segregace ukázaly velice silnou východo-západní polarizaci v sociální struktuře města. Nejdražší městskou částí s nejvyšším statusem je stále Buda. „Průměrné ceny bytů (...) jsou přibližně třikrát vyšší než v dělnických oblastech Pešti a propast mezi oběma póly od změn v roce 1989 rapidně narůstá“, říká Kovács [ibid.].¹⁷ Láce bydlení v nejhorších čtvrtích je zřejmá: zdevastované prostředí, nuzná nabídka služeb a image nejchudší části města s vysokou mírou kriminality. Vícepodlažní bloky nájemních domů postavené na konci minulého století chátrají a snoubí se s řadou dalších sociálních problémů. Nejhorší slumy, které přiléhají z východu k centru města, zahrnují přibližně polovinu substandardních bytů a jsou do značné míry obsazeny romskými rodinami.

Vzorce prostorové segregace romského etnika v Budapešti sledoval János Ladányi¹⁸ [1993]. V hlavním městě Maďarska žije podle Ladányiho asi 2 % Romů a jejich podíl migrací narůstá. Ladányiho tým vycházel ze školských seznamů, odkud shromažďoval údaje o dětech z prvních čtyř tříd základních škol (výběr však zahrnoval i děti ze škol pro mentálně handicapované, resp. z ústavů pro vážně retardované, ze stejné věkové skupiny). Děti, označené třídními učiteli jako romské, byly takto i registrovány. Necelé čtyři tisícovky případů výzkumný tým rozdělil podle sčítacích obvodů města. Autoři poté srovnávali prostorovou segregaci romských dětí se segregací populace ve věku do 14 let. Výzkum potvrdil vysoký stupeň segregace Romů. (Výsledný index za sčítací obvody dosáhl hodnoty 54, což se pokusíme ozřejmit níže.) S odvoláním na svou předchozí práci Ladányi [1989] ukazuje, že „skupiny s vysokým statusem jsou v Budapešti segregovány v jednom větším, víceméně souvislém území, zatímco skupiny obyvatel s nižším statusem jsou segregovány v několika menších, prostorově nesouvislých plochách“ [Ladányi 1993: 32]. Jak říká Ladányi, v Budapešti se podařilo téměř eliminovat klasické nouzové kolonie Romů a jejich obyvatelé byli nuceni k odchodu z hlavního města. Nicméně, ži-

¹⁶) Pojem *semisquatting* znamená výstavbu a bydlení v nouzovém obydlí, ovšem na vlastním pozemku. Improvizovaný, bez povolení zbudovaný přístřešek bývá později přestavěn a majitel se snaží o jeho dodatečnou legalizaci [Leontidou 1990].

¹⁷) Pro nás není nezajímavé, že „prestiž sídlištních celků na okraji Budapešti se rapidně snižuje, zatímco některé části centra se těší pozoruhodnému vzestupu“ [Kovács 1994: 1095]. Tomu také odpovídá pokles cen bytů v pásu sídlišť, navzdory vysoké inflaci [ibid.].

¹⁸) Ladányi poznamenává, že mimo zprávy Istvána Keményho, sledujícího situaci Romů v Maďarsku v roce 1975, nenašel v literatuře výzkum prostorové segregace etnických skupin, realizovaný ve východní Evropě.

votní podmínky Romů ani sociální příčiny jejich migrace do měst se nezměnily, a tak policie opakovaně brání pokusům o živelnou výstavbu romských obydlí.

Bydlení romské menšiny v Budapešti má podle maďarského autora několik podob: (1) Bydlení v tradičních dělnických koloniích na periférii města; (2) Bydlení v rodinných domech; (3) Bydlení ve slumových oblastech vnitřního města, v obytných domech z přelomu 19. a 20. století – to se týká necelé poloviny romské populace ve městě.

Ačkoli zjištěný vzorec etnické segregace v zásadě odpovídá vzorci platnému pro barevné obyvatelstvo většiny severoamerických měst, popřípadě situaci některých skupin gastarbeiterů v západoevropských metropolích, přesto nedosahuje tak extrémních hodnot, říká Ladányi [ibid.: 38] a zároveň připomíná, že segregaci do jisté míry brzdí nízká prostorová mobilita. Podle autora koncentrace Romů ve slumech vnitřního města ještě zesílí. Nepoleví-li příčiny segregace, bude Budapešť nucena čelit problému růstu ghetta a souvisejícím komplikacím, jako je zvýšená hladina kriminality a etnické násilí, uzavírá Ladányi nepřilíši povzbudivě svůj příspěvek.

Na případě Hamburku ukazuje Jens Dangschat [1994] rozdílné prostorové vzorce koncentrace chudých příslušníků německé národnosti a odlišných etnik. Čtvrti s vysokou mírou sociální pomoci obývají buď Němci a relativně nízký počet příslušníků jiných etnik, nebo naopak. Mnozí z domácích obyvatel totiž špatně snášejí relativně lepší sociální pozici některých cizinců (zvláště Turků). V takových čtvrtích je velice běžná agrese proti ne-německému obyvatelstvu a politické strany krajní pravice zde požívají nápadnou podporu [ibid.: 1144]. Zdá se, že i nám, Čechům, tento příklad cosi neblahého sděluje.

Holand'ané Ronald van Kempen a Jan van Weesep sice nepovažují nizozemská města za segregovaná v pravém smyslu slova, soudí ovšem, že „situace se z hlediska dlouhodobé perspektivy počíná měnit. V některých čtvrtích se projevují vlivy gentrifika-¹⁹ce.“ Současně je patrná koncentrace domácností s nízkými příjmy a příslušníků minorit“ [Kempen, Weesep 1994: 1045].

Segregace chudé populace je zejména patrná ve městech jižní Itálie,²⁰ píše Enzo Mingione a Enrica Morlicchio. Některé části Neapole, Palermo, Catanie a Messiny skýtají podle autorů „naprosto otřesné podmínky“ [Mingione, Morlicchio 1993: 414]. Úpadku podléhají celé městské čtvrti. V samotné Neapoli lze najít několik oblastí s nápadnou

¹⁹) Tři aktuální modely gentrifikace ukazují na případě holandského Utrechtu Kempen a Weesep [1994]. První je spojen s postupnou individuální přestavbou jednotlivých budov ve vnitřním městě vlastníky a drobnými podnikateli. Zastupuje vlastně *klasickou formu gentrifikace* – pozvolnou proměnu prostředí, spojenou s promísením obyvatel. Nově přichodí, lépe si stojící obyvatelé, vytlačují původní, chudší domácnosti. Častým výsledkem tohoto typu gentrifikace jsou nákladná kondominia. Jinou podobu nabývá *nová výstavba pro movitější*, patrná na hranici vnitřního města. Objevují se nové, luxusní, obytné, respektive víceúčelové komplexy (kanceláře, nákupní střediska a byty), postavené místo zastaralých objektů. (Noví obyvatelé jsou podle průzkumu častěji mladší, kvalifikovanější a bezdětní [ibid.: 1053].) Třetí variantou je *vylepšování starších dělnických čtvrtí* kolem městského centra. Levné soukromé domky začali přibližně od 60. let kupovat mladší lidé, zejména studenti, kteří zde zůstali i po ukončení školy a nástupu do zaměstnání. Kombinací vlastních prostředků a systémů podpor dosáhli vyšší kvality bydlení a pozitivně změnili své obytné prostředí [ibid.: 1053].

²⁰) Avšak i v Miláně, zvláště v severní části městské periferie, patří do „průmyslového pásu“, existuje kritická situace z hlediska kumulace nevýhod pro mladé obyvatele. [Mingione, Morlicchio 1993: 419].

mírou chudoby: na periferii to jsou dělnické lokality a zóny obecních bytů, podobně neutešená situace je ve starých částech vnitřního města.²¹

Francouz Loic Wacquant [1993] ukazuje výsledky analýzy dvou případů segregace a socioekonomické a rasové marginalizace: amerického „Black Belt“ a francouzského „Red Belt“. Wacquantův „Black Belt“ leží v jižní části Chicaga a je převážně domovem Afro-Američanů, z nichž většina nemá zaměstnání a žije pod hranicí chudoby. Reprezentantem „Red Belt“ je čtvrt (Quatre mille) na periferii Paříže, historicky chápáná jako bašta francouzských komunistů. Dnes strádá vysokou mírou kriminality a negativními následky migrace. Kontakty místních obyvatel se zaměstnavateli, policií, soudem i lokálními sociálními úředníky jsou proto poznamenány určitým teritoriálním stigmatem. Wacquant našel v obou lokalitách množství podobných morfologických rysů a trendů. Obě postihl migrační odliv původního obyvatelstva, shodně je charakterizovala asymetrická věková a třídní struktura s převahou mladé populace, nápadný podíl manuálně pracujících, vysoká koncentrace minorit a nezaměstnanost. Wacquantovo srovnání současně ukázalo jisté strukturální a ekologické rozdílnosti. Úpadek francouzských dělnických předměstí (*banlieu*) a ghett černých Američanů v USA vytváří „dvě rozdílné socioprostorové formace, vznikající na základě odlišných institucionálních logik segregace a agregace a vyúsťující ve vyšší míru úpadku, chudoby a utrpení v ghettu“, říká autor [ibid.: 368]. „Black Belt“ je podle Wacquanta více rasově a kulturně homogenní, existuje zde nízká organizační hustota a slabé státní intervence. Pro „Red Belt“ je naopak typická třídní a etnická heterogenita a silně intervenující veřejné instituce.

Měření segregace

Ačkoli v současné době existují dvě desítky měř segregace,²² podle Schwaba [Schwab 1992: 372; viz též Massey, Eggers 1990] se nejčastěji užívají dvě z nich. Jednak *index různorodosti D* (*dissimilarity index*) a jednak to, co lze nazvat *indexem kontaktu* (či *vystavění*) *P** (*exposure index*).²³

Index různorodosti (D) srovnává rovnoměrnost rozmístění dvou odlišných skupin obyvatel, řekněme bělochů a černochů. K jeho kalkulaci potřebujeme znát počty příslušníků obou skupin, a to jak celkové, tak i dílčí, tedy za menší územní jednotky města (například *census tracts*, tedy sčítací obvody).²⁴ Pokud by rozmístění obou skupin bylo rovnoměrné, pak bychom v malých územních jednotkách města nacházeli shodné podíly příslušníků obou skupin jako v celém městě dohromady (například všude 10 procent).

²¹) Jak autoři poznamenávají, i přes rostoucí intenzitu chudoby a vzrůst nezaměstnanosti nevzrostla za poslední léta v Neapoli intenzita sociálních konfliktů. To vedlo k formulaci několika hypotéz, zvažujících „krucální kompenzační roli solidarity a reciprocitu ve vztazích v širší rodině na straně jedné a úlohu neformální ekonomiky na straně druhé... Na rozdíl od situace v amerických ghettech, kde stigmatizace ze sociálního neúspěchu rodinu izoluje a rozkládá její vztahy, v Neapoli přetrvává přátelství a solidarita širší rodiny“, soudí Mingione a Morlicchio [ibid.: 414].

²²) Jejich dobrý přehled a zhodnocení podávají Massey a Denton [1988]. Faktorovou analýzou dokládají pět (v textu již zmíněných) dimenzí segregace a doporučují nejvhodnější indexy pro jejich měření. Míry, o nichž v textu blíže hovoříme, přirozeně patří mezi doporučené.

²³) Za klasický je považován článek autorské dvojice O. D. Duncan a B. Duncan *A Methodological Analysis of Segregation Indexes* [1955]. Všimá si možností a limitů užití šestice indexů segregace (včetně zde komentovaného indexu různorodosti).

²⁴) U nás například urbanistické obvody.

Jinými slovy, index udává, kolik procent populace by se muselo přestěhovat, aby byl podíl minority a majority ve všech městských obvodech stejný. Hodnoty indexu se pohybují v rozmezí 1-100 (respektive 0-1,0). Kdyby například byli běloši a černoši rovnoměrně rozmístěni ve všech městských obvodech, hodnota indexu by se rovnala 0, naopak při kompletní segregaci bychom obdrželi hodnotu 100. Index vypočítáme podle vzorce:

$$D_{xy} = 0,5 \sum |(x_i/X) - (y_i/Y)|$$

kde x_i a y_i jsou počty členů skupin X a Y v menší územní jednotce i ; X a Y potom jejich celkové počty na území města [Massey, Eggers 1990: 1160-1161].

Pro ilustraci: v Praze sledoval segregaci příslušníků různých socioekonomických skupin Jiří Musil [1967: 169-170]. V roce 1930 by se, jak Musil ukazuje, muselo přestěhovat 28 % dělníků do jiných částí Prahy, aby jejich bydliště odpovídala rozložení bydlišť úředníků. Po válce se stupeň segregace snížil. V roce 1950, by se takto muselo stěhovat již jen 15 % dělníků. Vezměme si pro změnu příklad segregace bělochů a černochochů v USA. V New Yorku roku 1980 se hodnota indexu různorodosti rovnala 73 % [Schwab 1992: 372], tj. pro dosažení „rovnoměrnosti“ by se musely přestěhovat téměř tři čtvrtiny obyvatel (ať již bílých anebo černých).

Jednou z nevýhod indexu různorodosti (D) je, že ukazuje vyšší hodnoty pokud minoritní skupina tvoří pouze malou proporci z celkové populace. Z množství jiných měr, které se umějí tomuto problému vyhnout, je nejvíce používán index P^* (*exposure index*).

Tento druhý z nejčastěji užívaných indexů, *index kontaktu* P^* (*exposure index*), měří potenciální kontakt mezi příslušníky dvou sledovaných skupin. Máme-li k dispozici jejich počty za dílčí územní jednotky města, můžeme zjistit průměrný podíl například bílých obyvatel v typicky „černošském“ obvodu a stejně tak průměrný podíl černochochů v typicky „bělošském“ obvodu. Index je vyjadřován dvěma způsoby. První varianta sleduje míru kontaktu členů minoritní skupiny X se členy majoritní skupiny Y a obvykle se nazývá *index interakce* (*interaction index*). Výpočet je následující:

$${}_xP^*_y = \sum (x_i/X) (y_i/t_i),$$

kde t_i je celkový počet obyvatel obvodu i , ostatní proměnné jsou shodné jako v předchozím případě. Analogií indexu interakce je *index izolace* (*isolation index*), který měří míru, v níž převažuje kontakt uvnitř minoritní skupiny nad kontaktem s příslušníky majoritní populace.

$${}_xP^*_x = \sum (x_i/X) (x_i/t_i)$$

Hodnoty obou indexů se pohybují od 1 do 100 (0-1,0) a lze je interpretovat jako pravděpodobnost, že člen minoritní skupiny X bude sdílet obvod se členem majoritní skupiny Y (v případě ${}_xP^*_y$), respektive pravděpodobnost, že příslušník minoritní skupiny bude sdílet obvod s jiným členem téže minority (v případě ${}_xP^*_x$). [Massey, Denton 1988: 288-289; Massey, Eggers 1990: 1160-1161]

Jak píše Schwab [1992: 372], pokud jsme zjistili u indexu různorodosti (D) v New Yorku hodnotu 73, potom index P^* pro tytéž skupiny nabýval hodnoty 16 pro černochochy, se kterými se setkáte v typicky „bělošském“ obvodu, a naopak hodnoty 6 pro možnost setkat se s bělochem v obvodu, jenž je doménou černochochů. Jinak řečeno, „v New Yorku žije typický černochoch ve čtvrti, kde najdeme 16 procent bělochů, ale typický bělochoch žije ve čtvrti, kde pobývá pouze 6 procent černochochů“ [ibid.]. Černoši v roce 1980 tvořili 21 procent z populace New Yorku. Ten je příkladem města, kde je šance styku černé minority a bílé majority v jejich domovských čtvrtích relativně nízká.

Ať již užíváme jakýkoli způsob kalkulace segregace, musíme k ní znát počty obyvatel v malých územních jednotkách města. Nutnou oporou je tedy sčítání lidu, jehož výsledky stárnou.²⁵ Sledujeme-li skutečnosti, jež nejsou předmětem censu (příjemci dávek atd.), čeká nás pracnější fáze zařazování pozorovaných případů (adres) do zvolených územních obvodů. Bez kvalitního seznamu, ukazujícího příslušnost ulic (respektive jejich částí) do územních jednotek, se neobejdeme. Pokud se navíc údaje získané z odlišných statistik časově neshodují s momentem sčítání lidu, vyvstává problém. „Dopočítat se“ ke stavům bydlících obyvatel v územních jednotkách města několik let po sčítání lidu je stěží proveditelné (viz pozn. 25) a změny lidnatosti, vyvolané změnami v bytovém fondu (resp. přirozeným pohybem obyvatel či migrací) by mohly podstatně zkreslovat situaci.

Závěr

Segregace je přirozeným projevem městského života. Přestože ji u nás v posledních desetiletích oslabil socialistický experiment, lze, s rozhybáním bytového trhu, očekávat její zesilování a přibližování se k ekologickým vzorcům, charakteristickým pro města západní Evropy. Proto jsme se pokusili podat stručnou informaci o základních rysech segregace, přičemž jsme si více všímali souvislostí, týkajících se chudých vrstev městských obyvatel. S řečeným těsně souvisejí otázky, jaké jsou konkrétní vzorce segregace v našich metropolích a jak reagovat tam, kde vyšší koncentrace marginalizované populace vyvolává vážnější obtíže. Alespoň dílčí zodpovězení položených otázek by však bylo tématem pro samostatné příspěvky.

ALEŠ BURJANEK působí jako odborný asistent na Škole sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Učí demografii, sociologii města, sociologii bydlení a práci s počítačem. Jeho zájem se soustřeďuje na problematiku deprivovaných městských lokalit.

Literatura

- An *Urbanizing World: Global Report on Human Settlements* 1996. Oxford: Oxford University Press and HABITAT.
- Burgess, E. W. 1974a. „Growth of the City: An Introduction to a Research Project.“ (1925). Pp. 95-106 in *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*, ed by D. J. Bogue. Chicago: University of Chicago.
- Burgess, E. W. 1974b. „Residential Segregation in American Cities.“ Pp. 117-123 in *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*, ed by D. J. Bogue. Chicago: University of Chicago.
- Castells, M. 1989. *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and The Urban-Regional Process*. Oxford (UK), Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Dangschat, J. 1994. „Concentration of Poverty in Landscapes of ‚Boomtown‘ of Hamburg: The Creation of a New Urban Underclass?“ *Urban Studies* 31: 1133-1147.
- Duncan, O. D., B. Duncan 1955. „A Methodological Analysis of Segregation Indexes.“ *American Sociological Review* 20: 210-217.
- Fainstein, S., I. Gordon, M. Harloe (eds.) 1992. *Divided Cities. New York and London in the Contemporary World*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fischer, C. 1985. *The Urban Experience*. (Second edition). San Diego etc.: Harcourt Brace Jovanovich.

²⁵) Výjimkou je u nás Praha, kde jsou údaje o počtech obyvatel každoročně dostupné až do úrovně urbanistických obvodů (Podle ústního sdělení J. Moravcové z ČSÚ Brno z roku 1997).

- Frisbie, P., J. Kasarda 1988. „Spatial Processes.“ In *Handbook of Sociology*, ed. by N. Smelser, Newbury Park: Sage Publ.
- Gaudier, M. 1993. *Poverty, inequality, exclusion: New approaches to theory and practise*. Geneva: IILS.
- Gist, N. P., S. F. Fava 1974. *Urban Society*. (6th edition). New York: Thomas Crowell Company,
- Gottdiener, M. 1994. *The New Urban Sociology*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Hawley, A. 1971. *Urban Society: An Ecological Approach*. New York: The Ronald Press Company.
- Hegedüs, J., I. Tosics 1994. „The Poor, the Rich and the Transformation of Urban Space: Editors' Introduction to the Special Issue.“ *Urban Studies* 31: 989-993.
- Kempen, E. van 1994. „The Dual City and the Poor: Social Polarisation, Social Segregation and the Life Changes.“ *Urban Studies* 31: 995-1015.
- Kempen, R. van, J. van Weesep 1994. „Gentrification and the Urban Poor: Urban Restructuring and Housing Policy in Utrecht.“ *Urban Studies* 31: 1043-1056.
- Kovács, Z. 1994. „A City at the Crossroads: Social and Economic Transformation in Budapest.“ *Urban studies* 31: 1081-1096.
- Ladányi, J. 1989. „Changing Patterns of Residential Segregation in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 13: 555-572.
- Ladányi, J. 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 30-41.
- Lallaoui, M. 1993. *Du bidonville aux HLM*. Paris: Diffusion Syros.
- Leontidou, L. 1990. *The Mediterranean City in Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcuse, P. 1993. „What is So New About Divided Cities?“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 355-365.
- Massey, D. S., F. A. Denton 1988. „The Dimensions of Residential Segregation.“ *Social Forces* 67: 281-315.
- Massey, D. S., M. L. Eggers 1990. „The Ecology of Inequality: Minorities and the Concentration of Poverty.“ *American Journal of Sociology* 95: 1135-1188.
- Mingione, E., E. Morlicchio 1993. „New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 413-427.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 1991. „Nové vymezení sociální ekologie.“ *Sociologický časopis* 27: 69-89.
- Musil, J. 1992. „Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy.“ *Sociologický časopis* 28: 451-462.
- Noble, M. et al. 1994. *Changing Patterns of Income and Wealth in Oxford and Oldham*. Department of Applied Social Studies and Social Research, Oxford: Barnett House.
- Ottův slovník naučný 1903. díl XX. Heslo „Praha“, zpracoval F. Vaněk. Praha: J. Otto.
- Pacione, M. 1990. *Urban Problems: An Applied Urban Analysis*. London, New York: Routledge.
- Pahl, R., R. Flynn, N. Buck 1983. *Structures and Processes of Urban Life*. London: Longman Group Limited.
- Rex, J. 1973. „The Sociology of a Zone of Transition.“ In *Cities, Communities and the Young. Readings in Urban Education*, ed. by J. Raynor, J. Harden. London: Routledge.
- Rex, J., R. Moore 1967. *Race, Community and Conflict*. London: Oxford University Press.
- Savage, M., A. Warde 1993. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Schwab, W. A. 1992. *The Sociology of Cities*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Schwab, W. A. 1993. „Recent Empirical and Theoretical Developments in Sociological Human Ecology.“ *Research in Urban Sociology* 3: 29-57.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of the State*. Cambridge: Polity Press.
- Votrubec, C. 1980. *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*. Praha: Academia.
- Wacquant, L. 1993. „Urban Outcast: Stigma and Division in the Black American Ghetto and the French Urban Periphery.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 366-383.

Ženy ve vrcholových politických pozicích

HANA MAŘÍKOVÁ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Women in Top Leadership Positions

Abstract: The topic of women in top leadership positions in politics is a very current issue even if it is often neglected not only in the former communist countries of Central and Eastern Europe but also in certain democratic developed countries both within Europe and beyond. The special international comparative research that was conducted on this theme examines the causes of the low proportion of women in top leadership positions in politics and business, mechanisms by which it is possible to change this situation and cultural and national peculiarities which influence this. The analysis of data from this research was carried out only for the Czech Republic as data from other countries are still not available. The relevant statistical data pertinent to the theme and interviews with women Members of Parliament are used to supplement and clarify incomplete information.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 4: 435-443)

Cílem výzkumu „Mechanism of Promotion of Women to Top Leadership Positions in Public Life. Comparative Study of Gender and Power“ (dále zkráceně jen *Leadership*), který se v České republice uskutečnil na jaře 1996 pod záštitou Sociologického ústavu AV ČR a byl nazván „Osobnosti hospodářského a politického života“,“ bylo vytipování mechanismů, jež v dané zemi vedou k exkluzi žen z politiky. Opomenuty však nebyly ani mechanismy vedoucí k opaku – k inkluzi žen do politiky.

Výzkum byl metodologicky garantovaný mezinárodními institucemi ISA, IPSA a UNWC. Kromě České republiky se výzkumu zúčastnily i některé další evropské a mimo-evropské země. Celkem bylo ve výzkumu zahrnuto 28 států. Česká republika, ale i několik dalších zemí, se k výzkumu připojily až v momentě, kdy už nebylo možné upravovat a modifikovat výzkumné instrumenty. Pro sběr informace byl použit standardizovaný dotazník. Velikost zkoumaného vzorku byla stanovena na 15 poslanců a 15 poslankyň parlamentu dané země. Tato velikost vzorku ale nedovoluje použít pro zpracování dat na národní úrovni standardní statistické metody. Proto při interpretaci volíme takové postupy, které svým charakterem odpovídají kvalitativnímu výzkumu. Protože s velikostí vzorku nekoresponduje zvolený výzkumný nástroj, je získaná informace mnohdy neúplná, kusá, málo vypovídající. A tak v některých momentech využíváme i rozhovorů, které byly v letech 1992-1996 provedeny s některými poslankyněmi. Pro doplnění informace využíváme též některé relevantní statistické údaje z voleb v roce 1990 a 1992.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hana Maříková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 93, l. 351, fax (02) 24 22 02 78, e-mail marikova@site.cas.cz

**) Výzkum „Osobnosti hospodářského a politického života“ byl uskutečněn v rámci projektu „Postavení ženské pracovní síly na trhu práce i mimo něj“ podpořeného Grantovou agenturou České republiky, č. grantu 403/1891.

Podsoubor mužů-poslanců, byl v našem případě jinak „zkonstruovaný“ než podsoubor žen-poslankyň. Zatímco podsoubor žen je *de facto* příkladem vyčerpávajícího výběru – z 19 poslankyň jich bylo (a mělo být) dotázáno 15, podsoubor mužů byl zkonstruovaný na základě pořadí v abecedním seznamu. Byl vybrán a osloven každý dvanáctý muž-poslanec, ev. v případě neochoty spolupracovat jeden před ním nebo po něm. Protože tyto dva podsoubory nejsou zcela kompatibilní, uvádíme vzhledem k tématu článku údaje převážně jen o podsouboru žen.

Východím předpokladem výzkumu *Leadership* je tvrzení, že veškeré sociální vztahy jsou genderizované. To znamená, že život žen se liší od života mužů, liší se v mnoha sférách a dimenzích každodenního i „nekaždodenního“ života – týká se tedy i sféry politiky.

Politika může být považována za oblast, která je definována mužsky, organizována podle mužského principu a pro muže [viz např. D'Amico, Beckman 1993]. Podle některých autorů, například Th. Hobbese, W. Ch. Millse, R. Dahrendorfa, R. Arona je pak politika bojem o moc [Velký... 1997]. V tzv. mužském pojetí je moc chápána jako rozhodování o druhých, jako manipulace s nimi, jako vnucení jim cizí vůle. Naproti tomu ženy obvykle chápou moc jako odpovědnost, odpovědnost vůči druhým a za druhé nejen za sebe sama [Chapman 1993].

Křesťanská kulturní tradice (a nejen ta) má výrazný podíl na „okleštění“ účasti žen v politickém životě. Dnes je však ve vyspělých demokratických zemích v návaznosti na liberalismus moderní společnosti účast žen v politice považována za zcela legitimní. Předpokládá se, že ženy samy mohou nejlépe artikulovat a hájit své zájmy. A tak je (vyšší) účast žen v politice považována nejen za legitimní a žádoucí, ale dokonce za nutnou [viz např. Dahlerup 1993].

Rovnost šancí?

Ženy, které po roce 1989 vstupovaly do politiky, neměly a ani nemohly mít v této oblasti žádné reálné zkušenosti – až na několik výjimek političek z bývalé KSČ. V tom byly ve své většině podobny mužům, kteří se v tomto období rovněž začali angažovat. Východí nová situace potenciálně skýtala možnost rovných šancí uplatnit se v politice pro obě pohlaví. Tato možnost však nebyla proměněna ve skutečnost, což dokládá nízký podíl žen ve vrcholných politických a státních orgánech po roce 1989 (viz tab. 1, 2). V rozmezí let 1992-1996, na jehož ženskou reprezentaci byl výzkum zaměřen, bylo v parlamentu z 200 poslanců pouze 19 žen (tj. necelých 10 %), v 19 členném vládním kabinetu nebyla ani jedna žena a na úrovni náměstkyní ministrů pracovaly čtyři [Čermáková 1996: 13]. Při porovnání se situací před rokem 1989 zjistíme, že zastoupení žen v tehdejší Národní shromáždění bylo relativně velmi vysoké.¹ Bylo ho však dosaženo direktivně – kvótami,² které byly určeny vládnoucí totalitní stranou, a hlavní důvod jejich zavedení a uplatňová-

¹) Zastoupení žen ve Federálním shromáždění ČSSR před rokem 1989 činilo 29,5 % [Čermáková, Navarová 1990: 20].

²) Kvóty určené v bývalé ČSSR zaručovaly relativně proporcionální zastoupení nejen ženám, ale i např. dělníkům, rolníkům, pracující inteligenci, mládeži. Protože však požadavek kvót nevycházel od těch, kterých se týkal (v případě žen od nich samotných), nelze tehdejší uplatňování kvótní metody považovat za projev demokracie. Kvóta nemůže být jakožto jeden z možných demokratických mechanismů zaveden shora a direktivně. Na toto téma viz blíže např. [Wagnerová 1996, Dahlerup 1992].

ní byl v první řadě ideologický. Tehdejší používání kvótní metody v politice nemělo nic společného se skutečnými emancipačními procesy ve společnosti, s uplatňováním demokratických mechanismů v politice. Vysoké zastoupení žen v tehdejší Federální shromáždění bylo výrazem emancipace vnucené, prováděné shora. Je možné ji označit za pseudoemancipaci, neboť nebyla ženami pocíťována a uvědomována jako niterná touha či potřeba. Naopak leckterými ženami byla vnímána jako vnucená a nedobrovolná a mnohdy jimi nebyla ani plně reflektována. Ženy pro ni nemusely samy aktivně téměř nic udělat nebo jen velmi málo. V tomto smyslu se jeví být česká ženská populace i přes některé ukazatele (relativně vysoká vzdělanostní úroveň žen, jejich vysoká zaměstnanost, nízká míra reprodukce) méně svobodná a emancipovaná v porovnání s populací žen např. ve skandinávských zemích [Havelková 1996: 21].

Tabulka 1. Zastoupení žen ve Federálním shromáždění po volbách v roce 1990

	poslanci celkem	ženy celkem	ženy v %
Sněmovna lidu	142	12	8,0
Sněmovna národů ČR	75	8	10,7
Sněmovna národů SR	75	8	10,7
Federální shromáždění celkem	292	28	9,6

Pramen: [Federální... 1991].

Tabulka 2. Zastoupení žen ve Federálním shromáždění po volbách v roce 1992

	poslanci celkem	ženy celkem	ženy v %
Sněmovna lidu	150	11	7,3
Sněmovna národů ČR	75	5	6,7
Sněmovna národů SR	75	10	13,3
Federální shromáždění celkem	300	26	8,7

Pramen: [Federální... 1992].

Změněná politická situace po roce 1989 fakticky prověřila, do jaké míry je česká ženská populace skutečně emancipovaná, do jaké míry je schopna si uvědomit své jiné, odlišné zájmy od politických zájmů mužů a zda je schopna zvolit si pro tyto zájmy své reprezentanty. Volby otestovaly reálné možnosti žen politicky se angažovat. Výsledek voleb po roce 1989 – nízká míra zastoupení žen ve vrcholné politice – je způsobena faktory „vnitřní“ i „vnější“ povahy. Na straně jedné je dána nižší mírou aktivní účasti žen v politice, jejich nižším členským zastoupením v politických stranách, nízkou podporou ženských kandidátek ze strany žen samotných atp., na druhé straně se na ní spolupodílejí například malé procento zastoupení žen v hierarchii politických stran či jejich „nevýhodné“ umístění na kandidátkách, které jim prakticky neumožňuje jejich zvolení. Celková šance českých žen uspět ve vrcholné politice je nižší oproti mužům, a tak „rovnost“ šancí je pro ženy v politice prozatím nenaplněnou možností.

Ženské zájmy?

Pro soubor oslovených poslankyň ve volebním období let 1992-1996 je charakteristické, že tyto ženy nehájily v politice obecné ženské zájmy (reprezentované např. problémem skloubení práce a rodiny, který se v naší společnosti dotýká doslova každé ženy), ani specifické zájmy žen (tj. zájmy určitých skupin žen – např. žen samoživitelek). Zvolené

poslankyně se cítily být v první řadě součástí své politické strany. Jak dokazují zkušenosti ze skandinávských zemí, nemusí tento fakt znamenat nežádoucí překážku či omezení za podmínky, že tyto ženy v rámci strany reprezentují a prosazují zájmy žen [Havelková 1996: 24]. Zvolené poslankyně však byly v českých poměrech převážně jen a pouze „bezpohlavními“ členkami svých politických stran, jež fakticky nezastupovaly ženy, ale jakéhosi „abstraktního“ občana. „...v politice zastupují především ženy, (...) ale nezastupují jen ženy. Jako poslankyně zvolená do parlamentu zastupují všechny, kteří mě volili. To znamená, zastupují každého...“ [Vodrážka 1996: 46].

Ženy-poslankyně si buď bezděčně, či dokonce záměrně neformulovaly specifickou ženských zájmů, nevytkly si tudíž ani nutnost prosazovat ženská práva a nutnost hájit tzv. „ženskou otázku“, což dokládají následující výroky. „Nevidím důvod, proč by žena v politice měla nazírat na věci jenom prizmatem sociálním anebo proč by otázka žen měla být předmětem zvláštních přístupů. Mám za to, že ženská práva lze vnímat jako lidská práva obecně...“ [Ibid.: 57], „...Vy se mě ptáte, jestli lze řešit ženskou otázku politiky. Prostě já nevím. A ani nevím, co si představujete pod slovem ‚ženská otázka‘, protože každý si pod tím může představit cokoliv. Samozřejmě předpokládám, že na to existuje nějaká konkrétní definice, ale já ji neznám... To je stejné, jako kdybyste se mnou mluvil o tajných službách, o těch toho vím úplně stejně.“ [Ibid.: 51-52].

Čím je způsoben laxní přístup žen-poslankyň k hájení ženských zájmů a práv? Některé političky, právě proto, aby mohly být v politice, uzavřely kontrakt se svými mužskými protějšky spočívající v tom, že nebudou reprezentovat ryze ženské zájmy. Toto vysvětlení se opírá o následující výpověď: „Ale na druhou stranu, pokud v dnešní době některá žena chce být úspěšná v politice, a tím pádem hájit i některé zájmy žen, nemůže dělat pouze ženskou politiku, protože s tím v dnešní politice nemá šanci na úspěch. Musí skloubit obojí dohromady, to je jediná možnost.“ [Ibid.: 49].

Některé poslankyně si ve věci „ženských zájmů“, ženské otázky dokonce odporují a protiřečí. Příkladem mohou výroky jedné z poslankyň: „Nemyslím si, že by ženy měly v zásadě jiné problémy než muži“ [Ibid.: 68], zároveň však řekla: „...ženy v politice by se měly zajímat o postavení rodiny a dětí. Ženy jsou praktičtější a vidí důsledky pro konkrétní život, muži to berou jaksi obecněji. Promluvy v parlamentě jsou často plamenné, deklaratorní proklamace, vzdálené praktickým životním problémům.“ [Ibid.: 64-65].

Názorová nekonzistentnost se v tomto směru „neomezuje“ jen na individuální úroveň, ale projevuje se i na úrovni skupinové, kde je navíc dokladem nízké míry solidarity mezi ženami, což zpětně zapříčiňuje neschopnost společné formulace či alespoň diskuse o „ženských zájmech“. Ve svém důsledku to pak zamezuje v práci žen-poslankyň na ryze ženských tématech. „Bylo například zajímavé, že od počátku v ČNR i ve Federálním shromáždění byla tendence vytvořit speciální komisi nebo výbor pro problémy žen, rodiny a dětí, kde byli i muži. Řada poslankyň tuto aktivitu velmi přivítala a část z nich se od toho distancovala s tím, že to jsou babské kroužky, že to nemá cenu vytvářet a že vlastně žádné zvláštní problémy neexistují. Takže zde je rozdílný pohled i u samotných poslankyň.“ [Ibid.: 64], „...mnohdy i to málo žen, které jsou v současné době v parlamentu, není schopno se dohodnout na podpoře určitého návrhu, který se týká žen nebo jejich postavení. Je to obvykle dáno rozdílností politických názorů. Zde je právě ten problém, že u nás se ještě nerozlišuje to, co jsou politické názory a v čem se naopak ženy v parlamentu mohou shodnout, v otázkách, které se jich týkají.“ [Ibid.: 47].

Genderová strukturace zájmů prosazovaných v parlamentu totiž reálně existuje a byla potvrzena některými zahraničními výzkumy [Havelková 1996: 22]. Podle nich tzv. ženské zájmy zahrnují hlavně sociální politiku, ochranu životního prostředí, politiku rovných příležitostí, politiku odzbrojení a vzdělání. Mužské zájmy naproti tomu představují ekonomickou a průmyslovou politiku, energetiku, dopravu, národní bezpečnost a zahraniční politiku. Částečná reflexe genderové strukturace zájmů byla potvrzena i v našem parlamentu. „V našem současném parlamentu je hlavním tématem především ekonomie, bezpečnost a podobné otázky. Když se ale podíváte, v kterých parlamentních výborech pracují ženy, dostanete se mnohem blíže k oblasti lidských práv, zdravotnictví a sociálních záležitostí. Myslím si, že při zvýšení počtu žen v parlamentu by se jeho činnost mnohem více zaměřila na otázky, které se týkají běžného života lidí, které se týkají sociálního zabezpečení, zdravotnictví, výchovy dětí, otázky výchovy k lidským právům a podobně.“ [Vodrážka 1996: 47].

Před ženami-poslankyněmi však časem vyvstane úkol definovat ženskou politiku i sebe sama v ní. Kdo jiný než ženy angažující se v politice mění tvář politiky, mění šance samotných žen v ní uspět.

Nové povolání?

Díky odlišnému vývoji naší země od vývoje v západoevropských zemích je profese politika a političky profesí nově se formující. Není zcela zřejmé, jakou kvalifikaci a jakou průpravu by pro výkon této profese měli muži či ženy mít. Možnost vstupu do politiky byla po roce 1989 v daleko větší míře než na západ či na sever od našich hranic i věcí náhody. Přesto i u nás fungují jisté mechanismy, které obecně zvyšují šanci na vstup do politiky. Výzkum potvrdil, že daleko větší předpoklad vykonávat danou profesi mají lidé s vysokoškolským vzděláním oproti lidem se vzděláním nižším, a to bez ohledu na pohlaví. V souboru dotázaných političek absolvovaly všechny, vyjma dvou, vysokou školu, zpravidla humanitního nebo společenskovědního směru. V souboru mužů se na rozdíl od žen vyskytly i případy, kdy si muž doplnil vzdělání v průběhu své profesní dráhy – z dělnické profese se „vypracoval“ k profesi vyžadující vzdělání vysokoškolské. Větší šanci uspět v politice mají rovněž lidé, kteří v rámci svého povolání zaujímají vyšší pozici v rámci hierarchie řízení. Ženy sice obvykle dosahují nižších příček v řízení než muži, přesto pouze 4 ženy a 2 muži žádnou řídicí funkci před svým vstupem do parlamentu nevykonávali. Ostatní zaujímali nějakou pozici související s řízením a rozhodováním.

Většina dotázaných poslankyň (i poslanců) se dostala do politiky až po roce 1989. Pouze jedna poslankyně za KSČM působila i před rokem 1989 jako politička na místní úrovni, a to ve funkci místopředsdkyně okresního národního výboru. Důležitou skutečností (na rozdíl od vyspělých demokratických zemí) je fakt, že kariéra politika – političky nemusela po roce 1989 začínat na této nejnižší politické úrovni. Vstup do velké politiky se mohl odehrát bez účasti a zkušeností s místní politikou. Dokládají to námi získaná data. Po revoluci se dostala do místní politiky pouze jedna žena, a to na úroveň zástupce starosty. Ostatní poslankyně se dostaly do „velké“ politiky bez tohoto mezičlánku. „Přišly“ sem přímo ze svých „občanských“ profesí. Pro vstup do velké politiky nebyla tedy bezpodmínečně nutná průprava na místní úrovni.

Další standardní charakteristikou profese politika – političky je veřejná a politická angažovanost rodiny, ze které daný jedinec pochází. A tak jsme ve výzkumu *Leadership* oprávněně předpokládali, že lidé z velké politiky byli ve své angažovanosti ovlivněni ně-

kým z rodiny, že jejich angažovanost má vazbu na angažovanost rodičů či jiného blízkého příbuzného a samozřejmě i to, že alespoň oni sami byli dříve, než vstoupili do politiky, veřejně angažováni v nejrůznějších společenských a profesních sdruženích a pokud studovali, angažovali se i v rámci studentských organizací. Naše výchozí předpoklady se však v plné míře nepotvrdily. Dotázaní poslanci a poslankyně nepocházeli z rodin, kde by rodiče byli výrazně politicky angažovaní. Pouze dva muži a dvě ženy uvedli, že jejich rodiny bylo možné považovat za velmi politicky aktivní. Četnost angažovanosti u mužů a žen v rámci profesních sdružení, ve společenských a sportovních klubech, náboženských organizacích, armádních klubech, odborech, ženských organizacích či jiných sdruženích byla shodná a ne příliš vysoká. Ženy se však lišily od mužů ve struktuře angažovanosti. Ženy se angažovaly více v profesních sdruženích, muži naopak v rámci náboženských organizací. Ve většině případů se v rámci studentských organizací bývalého režimu (ČSM, SSM) neangažovali ti, kteří studovali vysokou školu.

Uvedená fakta jsou jen dokladem toho, že naše situace je nestandardní a specifická ve srovnání s demokraticky vyspělými zeměmi. Naši politici a političky se totiž jen stěží, díky zpřetrhanému politickému vývoji v naší zemi za poslední půlstoletí, kdy docházelo ke směně politických elit v návaznosti na zvraty v politickém vývoji, mohou „rekrutovat“ z rodin či rodů, kde mohlo docházet ke kontinuálnímu dědění povolání politika.

V České republice se přesto prokázalo, že při formování profese politika – političky se uplatňují některé z obecných mechanismů tvorby této profese. Univerzálně platným kritériem pro vstup do politiky se jeví být kritérium vzdělání a pozice v hierarchii řízení. Naopak některé mechanismy fungující ve vyspělých zemích se u nás ještě nestačily rozvinout – jedná se o nutnost politické průpravy před vstupem na nejvyšší-vrcholnou úroveň, o uplatnění rodinné tradice veřejně se angažovat a být politicky činný či o angažování se od studentských let v nejrůznějších veřejných nejen ryze politických organizacích a subjektech. Otázkou zůstává v jakém časovém horizontu se uvedené mechanismy rozvinou a zda jejich absence nebude delší dobu naším specifikem.

Jaké jsou bariéry úspěchu žen

Nízká míra zastoupení žen ve vrcholných pozicích (v politice i jinde) je ve společnosti vnímána jako projev jejich malé úspěšnosti. Spolupodíl se na ní celá řada příčin a faktorů. Ve výzkumu *Leadership* bylo zjišťováno přímo, co podle názoru dotázaných tvoří hlavní bariéry úspěchu žen ve společnosti. Na prvních třech místech se jako nejzávažnější příčiny a důvody umístily možnosti: uspořádání společnosti; výchova; ženám to tak vyhovuje. Vnímání důvodů není u mužů a žen diametrálně odlišné.

Ženy jsou vychovávány k tomu, aby se v prvé řadě staraly o rodinu a veřejná angažovanost jako taková je považována za mužskou záležitost. Tento kulturní „limit“ se jeví být vážnou bariérou pro vstup žen do politiky. „Víte, pro život žen se po roce 1989 nic moc nezměnilo. Marná sláva, péče o rodinu a o domácnost pořád ještě leží na ženách a určitě ležet bude, jinak to nejde,“ řekla k tomu jedna z poslankyň [Vodrážka 1996: 66-67]. Obdobně se vyjadřují i ženy, které se v politice neangažují. Ve výzkumu [*Pracující... 1995*] jedna respondentka uvedla: „Jsem tolik přetížena rodinou a zaměstnáním, že nemám čas o těchto věcech (politice – H. M.) ani přemýšlet.“ Samotná femininní socializace „smiřuje“ ženy s touto životní situací. Ženy ani nevidí žádný důvod na věci cokoli měnit a vzniká tak „začarovaný kruh“, v němž je uzavřena nízká míra účasti žen

v politice. „Spíš asi ženy necítí potřebu v politice se angažovat. Ženy u nás prostě mají jiné problémy a k politické práci spíše nedorostly...“ [Vodrážka 1996: 66].

Dalším limitem pro ženy se jeví být genderové uspořádání společnosti. Ženy jsou nuceny při svém případném vstupu do politiky (kterou na rozdíl od nich muži praktikují historicky déle) respektovat rozehraná pravidla stanovená muži. Mnohé ženy pak odrazuje politika právě proto, že je „ryze“ mužskou záležitostí. „Naše ženy odrazuje od přijímání politických funkcí agresivní, arogantní a soutěživé chování českých mužů v politice.“ [Politika... 1996: 24]. Uvažujeme-li o uspořádání společnosti v obecné rovině, pak se dostáváme k teorii, podle níž je ženě vyhrazena sféra soukromá a muži sféra veřejná [blíže viz Havelková 1995: 25-38]. V běžném životě se pak péče o domácnost a děti stává jednou z hlavních a nejvýznamnějších překážek angažovanosti žen v politice. V západoevropských zemích se objevuje snaha řešit přetížení žen domácími pracemi podle hesla, které si samy ženy vytýčily: „Ať nám muži nechají polovinu práce v politice a my jim zase rády ponecháme polovinu prací doma.“ [Politika... 1996: 24].

Jedna z našich poslankyň spatřuje překážku ve sféře soukromé ještě v další rovině, a to partnerské. Rodina však představuje nutné zázemí pro veřejnou angažovanost jejích členů. To se opírá o „partnerské porozumění“, jehož absence se rovněž může stát vážnou překážkou. „Největší negativum spatřuji právě v tom, že žena nenachází u vlastního muže pochopení, a proto se neangažuje. Právě z praxe manželského poradce vím, jak velmi muži nechtějí, aby žena žila svůj vnitřní, myšlenkový život samostatně... Muž opravdu výrazně determinuje její čas, místo aby jí vytvořil prostor, aby se mohla realizovat. A žena nechce konflikty, nechce se dostávat do dalších sporů, a proto nemůže mít záze-
mí, které je běžné v jiných zemích. Například spolková činnost, která dává ženě možnost seznamovat se s různými věcmi a vlastně ji vytváří a vychovává k vyšším cílům.“ [Vodrážka 1996: 59].

Ženy-poslankyně si také častěji než muži-poslanci uvědomují konflikt mezi svými pracovními a mimopracovními povinnostmi. Většina poslankyň totiž pečuje o domácnost více než jejich kolegové (poslankyně obvykle uváděly že o ni pečují asi tak z poloviny nebo dokonce více než z poloviny, kdežto muži poslanci zpravidla méně než z poloviny). Tyto ženy pak častěji než muži registrují příznaky přepracování, projevující se např. vyčerpáním, úzkostí či nadměrnou únavou. Přesto dotázané poslankyně zvládají zastávanou náročnou funkci, a to právě díky podpoře ze strany rodiny, resp. partnera. Z uvedených faktů je možné vyvodit závěr, že rodina sama o sobě netvoří hlavní překážku angažovanosti žen, že hlavní překážkou se jeví být nepochopení a odmítavý postoj ze strany partnera.

Při zjišťování bariér úspěchu žen v politice se faktor kvalifikace a vzdělání objevil až na posledním místě. Příslušné vzdělání a kvalifikaci, které jsou považovány na pod-
mínku nutnou pro možnost uplatnění se v politice, totiž ženy splňují. A tak se můžeme oprávněně domnívat, že i když je vzdělání podmínkou nutnou, není podmínkou postačující.³

³⁾ Pokud bychom měli uvažovat o bariérách úspěchu žen v politice v plné šíři, pak bychom museli provést i analýzu činnosti a fungování politických stran. Protože tento úkol jde nad rámec zmíněného výzkumu, tímto problémem se v článku podrobněji nezabýváme.

Závěr

Příčin, proč ženy mají menší šance uspět v politice oproti mužům, je celá řada. Jednou z nejdůležitějších, jak se zdá, je sama podstata femininní socializace. Ženy jsou vychovávány v duchu kulturní tradice, která předpokládá, že nemají ve veřejném životě a v politice co dělat. Tato tradice má v současnosti podobu předsudku a navíc se propojuje například s psychologickou bariérou žen vůči vlastnímu úspěchu. Většina žen není totiž vychovávána s cílem usilovat o úspěch (ve veřejné sféře).

Pokud však ženy při dosahování postavení ve veřejném životě a v politice dojdou k přesvědčení, že stojí za to o něco usilovat, získat úspěch, dosáhnout určité pozice, musí vynaložit mnohem více úsilí oproti mužům (čehož si jsou vědomi jak ženy, tak i muži). Pohlaví tedy ženy vlastně silně diskvalifikuje a znevýhodňuje.

Samostatnou kapitolou zůstává, jak prokázaly výsledky našeho šetření, skutečnost, že ženám je upírána „kvalifikace“ pro veřejnou, tudíž i politickou práci ze strany mužů. To znamená, že kromě změn v obecných představách o úloze a schopnostech ženy stojí před malou skupinou žen, která je již nyní aktivní ve vysoké politice, úkol vypořádat se s diskriminací, rozšifrovat její příčiny a svou vlastní prací ji překonávat.

Nutným předpokladem vyšší účasti žen v politickém životě jsou změny v myšlení, a to v první řadě žen samotných. Ženy musejí samy sebe přestat vnímat a chovat se jako příslušníci neprivilegovaných skupin, tzn. musejí se přestat chovat jako příslušníci skupin s nižším sociálním statutem, s nižší prestiží a z toho vyplývajícími nižšími šancemi oproti příslušníkům z jiných sociálních skupin, musejí se přestat chovat jako menšina.

Téma žena v politice, šířeji žena a politika, žena a veřejná angažovanost vůbec by se mělo stát součástí celospolečenské diskuse. Je nutné hovořit o tom, že ženy by měly a mohly mít v politice rovné šance s muži. Tyto rovné šance by měly být dány stejnou šancí na úspěch. Reálné nestejně podmínky na startu mezi muži a ženami je možné vyrovnat nestejnými postupy, např. uplatněním kvót pro ženy podle zkušeností ze skandinávských zemí.⁴ Potřeba kvót však musí vzejít od žen samotných. V demokratické společnosti by neměla a ani nemůže být určována shora. Její zavedení a uplatnění musí být výsledkem emancipace žen (kdy ženám již „něstačí“ pouhá symbolická reprezentace, kdy si uvědomují a prosazují požadavek skutečné účasti na politických rozhodnutích, na politické moci) a tlaku veřejného mínění.

Pohlaví by nemělo zvyhodňovat či znevýhodňovat při vstupu do politiky. Záležet by mělo především na individuálních vlastnostech každého kandidáta na tuto práci. Rozdíl v pohlaví by naopak mohly být využívány pro získávání různých pohledů a přístupů při vyhledávání politických řešení. Ženský pohled v politice může být (a je) jejím obohacením, nikoli naopak.

HANA MAŘÍKOVÁ je odbornou pracovníci Sociologického ústavu AV ČR. V 80. letech studovala sociologii na FF UK v Praze. Spolupracovala autorsky a redakčně na přípravě Velkého sociologického slovníku. V současné době se zabývá feministickou sociologií a problematikou gender v rodině.

⁴) Důležitostí, významem a způsobem uplatnění kvót v demokratické společnosti se zabývá např. D. Dahlerup [1993].

Literatura

- Bernay, T., D. W. Cantor, J. Stoess (eds.) 1992. *Woman in Power: The Secrets of Leadership*. London: Houghton-Mifflin.
- Čermáková, M. (ed.) 1992. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie, sv. I*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M. (ed.) 1993. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie, sv. II*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M. 1996. „O deficitu profeminní politiky.“ S. 13-18 in *Feministické rozhovory o „tajných službách“*, ed. M. Vodrážka. Praha: Nadace Gender Studies.
- Čermáková, M., H. Navarová 1990. *Ženy a volby '90*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- D'Amico, F., P. R. Beckman (eds.) 1993. *Women in World Politics*. London: Bergin and Garvey.
- Dahlerup, D. 1992. „Od malé k velké menšině: Ženy ve skandinávské politice.“ In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*, ed. M. Čermáková. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Dahlerup, D. 1993. „Nehotová demokracie.“ In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie II.*, ed. M. Čermáková. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Haavio-Mannila et al. 1985. *Unfinished Democracy. Women in Nordic Politics*. Oxford, New York: Pergamon Press.
- Havelková, H. 1995. „Dimenze ‚gender‘ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.“ *Sociologický časopis* 31: 25-38.
- Havelková, H. 1996. „Ženy v politice a ženská politika.“ S. 19-31 in *Feministické rozhovory o „tajných službách“*, ed. M. Vodrážka. Praha: Nadace Gender Studies.
- Helgesen, S. 1990. *The Female Advantage: Women's Ways of Leadership*. London: Doubleday/Currency.
- Chapman, J. 1993. *Politics, Feminism and the Reformation of Gender*. London, New York: Routledge.
- Chafe, W. H. 1991. *The Paradox of Change: American Women in the 20th Century*. Oxford University Press.
- Lipman-Blumen, J. 1984. *Gender Roles and Power*. London: Prentice-Hall.
- Politika s ženami či bez žen?* 1996. Praha: Gender Studies Centre.
- Velký sociologický slovník* 1997. Praha: Karolinum.
- Vodrážka, M. 1996. *Feministické rozhovory o „tajných službách“*. Praha: Nadace Gender Studies.
- Wagnerová, A. 1996. „Kvótování.“ In *Politika s ženami či bez žen?* Praha: Nadace Gender Studies.

Prameny

- Aktualizovaný seznam poslanců a poslankyň z 26. 2. 1996*. Praha: Parlament ČR.
- Federální shromáždění České federativní republiky. VI. volební období 1991*. Praha: Archiv Federálního shromáždění ČSFR.
- Federální shromáždění ČSFR. VII. volební období 1992*. Praha: Kancelář Federálního shromáždění ČSFR.
- Osobnosti hospodářského a politického života* 1996. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Pracující žena a rodina* 1995. Praha: Sociologický ústav AV ČR a IREX.

Politická kultura lokálních politických elit: srovnání českého a východoněmeckého města

ZDENA VAJDOVÁ

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail sociolog@mbox.cesnet.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:3

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 73,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Srovnávací výzkumy postsocialistických zemí, které se zabývají transformací lokální politické scény, institucí a elit, většinou opomíjejí bývalou NDR. Exogenní faktory transformace v této zemi k tomu mohou zavdat důvod. Transformace se však odehrává i pod vlivem endogenních faktorů, které jsou přítomny i v ostatních postsocialistických zemích a politická kultura má mezi nimi centrální význam. Cílem studie je srovnání některých aspektů politické kultury lokálních politických elit ve vybraném konkrétním prostředí jednoho českého a jednoho východoněmeckého města.

Porovnáním podobností a rozdílů v širokém sociálním prostředí lokální veřejné správy obou zemí – společné dědictví socialistického režimu, způsob transformace veřejné správy na lokální úrovni, politické a administrativní elity lokální veřejné správy, stručná charakteristika dvou vybraných lokalit – se zabývá 2. kapitola. Jádro studie je 3. kapitola, která je analýzou dat, týkajících se postojů zastupitelů českého a východoněmeckého města: paternalismus a liberalismus, pragmatismus v politice, typ lokální politiky, způsob rozhodování, místo občana v lokální politice. Podařilo se identifikovat některé podobnosti a rozdíly a vyslovit hypotetická vysvětlení.

Ke studii je přičleněna 5. kapitola, která je stručným shrnutím výsledků podstatných analytických kroků a závěrů studie v angličtině.

Politická kultura lokálních společenství: případ tří měst

ZDENKA VAJDOVÁ**

TOMÁŠ KOSTELECKÝ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Political Culture of Local Communities: The Case of Three Towns

Abstract: The Almond-Verba analytical model of political culture and Putnam's ideas on the role of socio-cultural and historical aspects of civic culture are the basis for the description of local political culture. The empirical evidence – standardised interviews on a representative sample of citizens in three different Czech towns and a sample of their local political elites – was collected in the research project "Political Culture in Local Communities" during 1994. Local political culture is described: (1) in terms of general value orientations – clientelism, paternalism, trust and traditionalism; the key role seems to be played by an attitude towards "myself and power" labelled as "outsider symptom" according to the concept of "Established and Outsiders" put forward by Norbert Elias; (2) in terms of the attitudes towards the local political system in their cognitive, evaluative and emotional aspects; (3) in terms of political behaviour as participation in municipal elections. There is attempt to test empirically Schöppflin's idea of three segments of post-communist societies differentiated by political culture patterns – traditional, communist and liberal. The importance of the "outsider symptom" for the extent of political participation and for the distinguishing of political culture patterns is repeatedly demonstrated on the empirical data.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 445-465)

Politická kultura lokálních společenství je název empirického výzkumu, který se uskutečnil v Sociologickém ústavu AV ČR v letech 1993-95. Cílem výzkumu bylo popsat lokální politickou kulturu, místní mocenskou strukturu, roli a participaci politických subjektů v místní politice tří vybraných měst. Sběr dat proběhl v roce 1994: a) na reprezentativních souborech občanů měst Český Krumlov (407 respondentů), Teplice (451) a Nové Město nad Metují (400), b) na souborech „významných osobností“ uvedených měst – zastupitelů města a dalších představitelů veřejného života ve městě, v počtu 40-50 respondentů v každém městě – tento soubor nazýváme v dalším elity; způsob výběru těchto významných lidí byl založen na komínaci pozičního a reputačního přístupu. Technikou sběru dat byl standardizovaný a formalizovaný rozhovor.

Výběr měst pro empirické šetření byl dán jednak praktickými důvody (znalost těchto měst z dřívějších výzkumných kontaktů, relativní dostupnost a dobré kontakty na radnice), jednak dobře popsateľnými podobnostmi a rozdíly každé dvojice měst, týkajícími se jejich velikosti, demografických charakteristik obyvatelstva současných i histo-

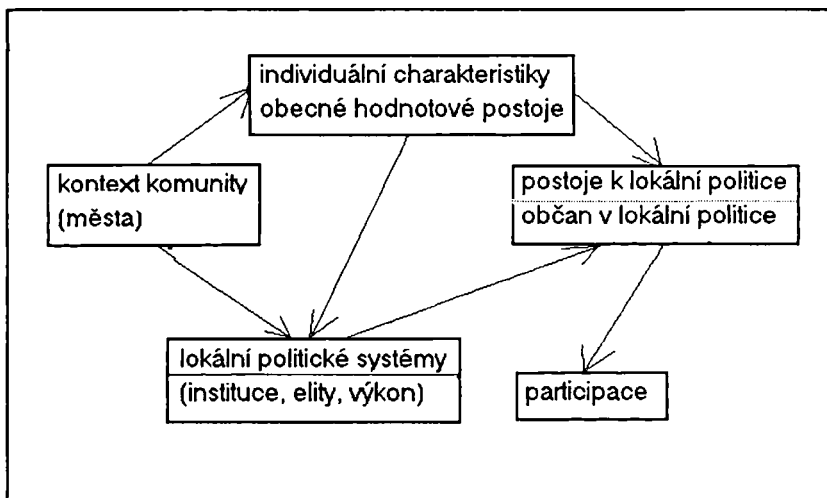
*) Práce vznikla jako součást řešení projektu Politická kultura lokálních společenství, finančně podpořeného grantem GA ČR 407/93/1084.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zdena Vajdová, resp. RNDr. Tomáš Kostelecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 227, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vajdova@mbox.cesnet.cz, resp. kostel@site.cas.cz

rických, ekonomických poměrů i životního prostředí [Nedomová 1995]. Velikostí si jsou podobná města Český Krumlov a Nové Město (14,5 a 10,2 tis. obyvatel), Teplice mají několikanásobně vyšší počet obyvatel (53,0 tis.). Řadu podobností lze pozorovat u dvojice Český Krumlov a Teplice: obě města leží na území bývalých Sudet, v obou městech došlo po válce k rozsáhlé výměně obyvatelstva, jejíž důsledky dnes formují privatizační procesy, kromě jiného; obě města jsou administrativním centrem – jde o okresní města. Nové Město leží v prostoru tradičně českém a není okresním městem. Transformace podnikové sféry zasáhla nejcitelněji Nové Město. Všechna tři města jsou atraktivní jak z hlediska historického, tak přírodního; nabízejí také širokou paletu kulturních a sportovních aktivit a vzdělávacích příležitostí. Z hlediska výzkumu je důležitým rysem vybraných měst, že zachovávají dimenzi komunity a současně jsou zde místní politické systémy dost komplexní.

V této práci si klademe otázku – jaká je politická kultura občanů v různých městech, čím se liší, v čem se podobá. Jejím zodpovězení předchází deskripce obecných hodnotových postojů občanů v jednotlivých městech a jejich postojů k lokální politice. Neprobíráme v této práci důsledně všechny. Spíše referujeme o momentech, a to u občanů i elit, které jsou zajímavé a přispějí k porozumění tomu, k jakým vzorcům politické kultury a politického chování občanů jednotlivých měst jsme na základě dat, získaných standardizovanými rozhovory, posléze dospěli. Kontextové vlivy, včetně charakteristik výkonu radnice, jejichž studium by dovolilo formulovat hypotézy o tom, proč se v jednotlivých městech utvářejí různé vzorce politické kultury, v této práci probírat nebudeme. Analytické schéma vzájemného vztahu prvků politické kultury a prostředí je na obr. 1; je přejato z práce Pettersena a Rose [1996].

Obr. 1. Analytické schéma – politická kultura občanů – kontext

1. Analytické schéma

Adaptace pojmu politická kultura pro empirické šetření je v tomto projektu ovlivněna několika dále popsányými zdroji.¹ Původní analytická podoba Almond-Verbova vymezení politické kultury [Almond, Verba 1963] jako politických znalostí a citových a hodnotových aspektů postojů vůči prvkům politického systému, je základním schématem, na které jsme se orientovali. Vzhledem k tomu, že vztažným rámcem konceptu politická kultura je v našem projektu lokalita, politickým systémem se zde rozumí lokální politický systém, tj. lokální politické instituce, lokální elity a lokální politika. Vzali jsme také v úvahu rozšíření analytického vzorce o další dimenze politické kultury: postoj vůči sobě jako účastníku politických procesů [Pye, Verba 1966] a Dahlovův důraz na postoje k jednotlivci a lidem obecně [Dahl 1966]. Wiatrova definice [Wiatr 1980], kterou jsme také vzali v úvahu, pak představuje jakési shrnutí základních rysů politické kultury, s důrazem na skutečnou participaci v politickém systému.

Současnému projektu však předcházela jiná empirická šetření, která ovlivnila naši operacionalizaci pojmu. Je to především mezinárodní srovnávací výzkum Lokální demokracie a inovace [Baldersheim et al. 1996; Illner, Hanšpach 1994; Hubáček 1993; Heřmanová, Illner, Vajdová 1992] realizovaný v letech 1991-1993. Do výzkumu byli zahrnuti také občané města (resp. reprezentativní soubor respondentů), které vešlo i do současného projektu – Český Krumlov. Považovali jsme za rozumné položit řadu otázek opakovaně, jednak proto, že byly vyzkoušené, jednak kvůli možnosti sledovat změnu, resp. stabilitu postojů, byť v krátkém rozmezí dvou let.

Rozhodující inspirací pro nás byla studie R. Putnama [1993]. Studie sleduje dlouhodobě fungování nově ustavených institucí regionálních vlád v Itálii; vysvětlující proměnné dobrého fungování regionálních samosprávných institucí nachází v prostoru sociokulturních faktorů – obecně hodnotových a politických postojů a orientací, označovaných pojmem občanská kultura, a kontextových aspektů pojmu politická kultura a občanská kultura. Klíčovými pojmy jsou zde síť občanské vzájemnosti a důvěry, sociální kapitál. Výzkumná situace této studie se nám jeví jako podobná výzkumné situaci našeho projektu: nově ustavené instituce místní správy a samosprávy v prostředí demograficky, ekonomicky, sociálně i kulturně diferencovaném, o nichž je zřejmé, že si v různých místech vedou různě úspěšně.² Snažili jsme se z Putnamovy studie poučit, jednak pokud jde

¹) Podrobně jsou jednotlivé koncepty popsány v přehledové stati [Vajdová 1996].

²) Budeme-li kritičtí, pak ovšem musíme vidět, že podobnost naší výzkumné situace a výzkumné situace Putnamovy končí pravděpodobně faktem „nově ustavených institucí místní správy a samosprávy“. O odstranění ekonomických, sociálních a kulturních diferencí ve společnosti, a snad i demografických, usilovalo centrálně plánované hospodářství a jednotná sociální a kulturní politika socialistického státu. Výsledek sice nebyl dokonalý v žádné etapě této éry a dosahované částečné výsledky se vždy znovu začaly z nějaké strany rozpadat. Jako např. v 60. letech už se přestávalo „tančit všude“, a jako už v 70. letech zemědělská výroba s tzv. přidruženkou diferencovala nově městské a venkovské obyvatelstvo a skýtala půdu růstu a zrání podnikového managementu, zatímco dělnická třída byla stále ještě nucena hrát roli předvoje společnosti, a o nespravedlnosti, neúspěšnosti režimu a potřebě reformu se začalo mluvit nahlas. Jen s velkou opatrností lze uvažovat o tom, že v textu zmíněné difference se mohou prosadit jako významný faktor rozdílů ve fungování místní správy a samosprávy. A ještě více opatrnosti je třeba, chceme-li rozlišit vliv tohoto faktoru v tak krátké době fungování nových institucí, jako je tomu v našem případě.

o její schéma, jednak jsme přejali některé otázky do našeho empirického šetření jak občanů, tak i elit.

Ideou, která se stala orientující při zpracování empirických dat, je Schöpflinova [1993] představa populace postkomunistických zemí vertikálně rozdělené do tří segmentů: *tradiční segment* – se vyznačuje kolektivismem, etatismem, hierarchičností, antiintelektualismem, nedůvěrou k politice, malou politickou gramotností, nechutí ke změnám; *socialistický segment* – vznikl a utvářel se za komunistického režimu, je charakterizován etatismem, u nižších tříd pocitem vyřazenosti, u vyšších sebedůvěrou; a *liberální segment* společnosti, charakterizovaný otevřeností ideám trhu, technologickým změnám a poznání, otevřen kompromisu, pluralitě a vyznačuje se důvěrou. Podrobněji viz Schöpflin [1993] nebo Vajdová [1996]. Tyto tři segmenty jsme se pokusili hledat i v našich měs- tech.

V průběhu analytických prací s daty, získanými standardizovanými a formalizovanými rozhovory, jsme se museli vzdát některých utkvělých představ o kategorizaci politických postojů a orientací a jejich indikátorech; např. šlo o kategorie relevance lokální politiky, kompetence individua v ní; bylo nutno je přeskupit do poněkud obecnějších kategorizací – celkově hodnotící aspekt lokální politiky nebo „já“ v lokální politice. S pravidelností sobě vlastní nastala známá situace – „potřebovali bychom ještě údaje o tom i o onom“, která je důsledkem studií i empirickou evidencí upřesňované představy o zkoumaném konceptu. Nakonec jsme skloubili teoretická vymezení, dřívější operacionalizace i praktické okolnosti, vytvořené již hotovými výzkumy, do schématu znázorněného na obr. 2 a 3. Je to pokus využít teoretickou představu, vypracovanou v jiném čase a nad jiným typem dat, pro uspořádání a interpretaci dat, získaných téměř nezávisle na této teoretické představě: v základu leží Almond-Verbovo pojetí a jejich operacionalizovatelný rozklad politické kultury. Vycházíme pak z hypotézy: *Obecné hodnotové postoje a orientace, jako nezávisle proměnné, určují komplex postojů a orientací k lokální politice v jejich kognitivním, hodnotícím a emotivním aspektu a spolu určují vzorce politického chování.*³

Většina otázek, položených respondentům jako indikátory postojů a orientací, jsou pořadovými znaky, kde škála odpovědí představuje sílu pozorovaného postoje (např. více či méně občanského). Politické chování bylo pozorováno jako účast v komunálních volbách.

2. Obecné hodnotové postoje a orientace

V souboru obecných hodnotových postojů a orientací jsou některé, jejichž indikátory, jak jsou uvedeny dále v závorce, byly uplatněny i v souboru občanů, i v souboru elit: důvěra k lidem (přímá otázka na důvěru), tradicionalismus (jako způsob zacházení se starými tradicemi), klientelismus (jako potřeba známostí na vlivných místech pro dosažení úspěchu) a paternalismus vs. liberalismus (jako frekvence materialistických, resp. postmaterialistických postojů, zjišťovaných Inglehart-Clarkovou baterií nejdůležitějších věcí: *udr-*

³) Jsme si vědomi platnosti také takového vyjádření: důsledky chování jednotlivců a institucí, zamýšlené i nezamýšlené, lze najít ve změně komplexu orientací a postojů k lokální politice a v dalším časovém horizontu i ve změnách obecných hodnotových postojů a orientací. Ale v této práci a v tomto projektu přistupujeme na zjednodušení, které uvedená hypotéza představuje.

žet v zemi pořádek, podílet se na rozhodování, čelit růstu cen, chránit svobodu slova).⁴ Další obecné hodnotové postoje a orientace zjišťované u občanů a elit se liší.

Obr. 2. Politická kultura občanů v lokálním společenství – schéma proměnných

Lokální politický systém (l. p.)	kognitivní	Aspekt postojů hodnotící	emotivní	Participace
Vstup	– informovanost – zastoupení skupin a organizací v zastupitelstvu	– vliv jednotlivých subjektů l. p. na rozhodování	– důvěra k institucím – personalizace l. p. – otevřenost změně	– účast ve volbách – intervence do rozhodování
Výstup	– problémy města	– příspěvek zastupitel. k rozvoji – správné preference zastupitelstva – vynaložené prostředky		
Já v systému		– relevance a kompetence		

Obecné hodnotové postoje a orientace:

Paternalismus vs. liberalismus

Klientelismus

Tradicionalismus

Důvěra k lidem

Symptom outsidera

Kontrolní proměnné:

Pohlaví

Věk

Vzdělání

U občanů jsme zjišťovali, jak se občan vidí ve vztahu „já a moc“; nejpříhodněji se dá vyjádřit zjišťovaný vztah jako „symptom outsidera“. Je založen na konceptu Norberta Eliase „established and outsiders“.⁵ Baterie čtyř výroků samotných, která slouží jako indikátor symptomu, je převzata z citované Putnamovy studie (str. 110):

Většina těch, kdo mají moc, se pokouší využít lidí, jako jsem já.

Lidi, jako jsem já, se cítí být vyřazení z toho, co se kolem děje.

⁴) Výběr první a třetí věci je obvykle interpretován jako postoj materialistický, výběr druhé a čtvrté věci jako postmaterialistický, ostatní kombinace představují postoj smíšený. Hubáček [1992] však interpretuje první postoj jako paternalismus, druhý jako liberalismus. Tato interpretace se mu jeví být v kontextu postkomunistických zemí, na počátku jejich transformace, adekvátnější.

⁵) *Established and Outsiders* [Elias, Scotson 1965] je komunitní studie malého anglického města (5 tis. obyvatel). Zcela pragmatickým důvodem pro její realizaci byla vysoká delikvence v jedné části města. Při studiu se pozornost z této části města přenesla na vztahy i ostatních částí města. Některé, zde rozpoznané problémy, měly paradigmatický charakter; osvětlovaly problémy, které lze potkat i v širší společnosti. Jako ústřední aspekt komunity se tak vyjevila moc a statusové vztahy a tlaky s tím spojené. Tento aspekt, studovaný v prostředí mikrosociologie, naznačil hypotézy užitečné i v makrosociologických šetřeních. Odtud celospolečensky platný koncept established-outsidere. Pro nás je v této souvislosti důležité zjištění, že postoje a názory obyvatel, zvláště ty, které se týkají vztahů sousedství, nejsou vyjádřením postojů a představ, vytvářených individuálně, ale že jsou formovány jako svazek společných názorů a postojů, udržovaných různými formami sociální kontroly a tlaku.

Co si myslí lidé jako já, moc nevází.

Ti, kdo řídí republiku, se ve skutečnosti nezajímají o lidi, jako jsem já.

Co se stane lidem jako já, ve skutečnosti nezajímá ty, kdo řídí město.

Poslední výrok je doplněn k převzatým čtyřem a je modifikací výroku čtvrtého. Větší souhlas s těmito výroky, měřený na čtyřbodové škále, znamená výraznější symptom outsidera.

Obr. 3. Politická kultura elit v lokálních společenstvích – schéma proměnných

Lokální politický systém (l. p.)	kognitivní	Aspekt postojů hodnotící	emotivní	Participace
Vstup	– informovanost	– vliv jednotlivých subjektů l. p. na rozhodování – způsob řešení problémů – úloha pravidel – kooperativnost institucí	– personalizace l. p. – otevřenost změně	– účast ve volbách – záměr kandidovat do zastupitelstva
Výstup	– problémy města	– příspěvek zastupitel. k rozvoji – správné preference zastupitelstva – vynaložené prostředky	– identifikace s městem	
Občan v l. p.		– relevance a kompetence		

Obecné hodnotové postoje a orientace:

Paternalismus vs. liberalismus

Klientelismus

Tradicionalismus

Důvěra k lidem

Elitismus

Oligarchismus

Solidarita

Pro soubor elit byly vybrány takové další postoje a orientace, na které má smysl se ptát lidí s významným postavením v komunitě a které by mohly mít souvislost se způsobem jejich rozhodování o veřejných záležitostech. Je to vztah k politické rovnosti, elitismus a oligarchismus.⁶ Poslední postoj – solidarita – je zjišťovaný jako postoj k přerozdělování mezi chudšími a bohatšími oblastmi.

⁶) I baterie tvrzení, indikujících tyto postoje, je převzata z Putnamovy studie, kde je interpretována jako podpora politické rovnosti. Konkrétně jde o takto formulované názory:

A. Každý občan, každá skupina občanů má právo volit, i když to nedělají moc inteligentně.

B. Jenom málo lidí ví, co je z dlouhodobého hlediska v jejich opravdovém zájmu.

Jaká jsou pozorování, týkající se těchto obecných hodnotových postojů a orientací v jednotlivých městech a jaká jsou pro občany a jaká jsou pro elity?⁷

Důvěra k lidem a klientelismus

Důvěru k lidem a názor na důležitost vlivných známostí pro dosažení úspěchu, mají občané a elity ve všech městech tak podobné, jako by byli z jednoho města. (U obou otázek byly odpovědi na tříbodové škále.) U občanů převažuje podmíněná důvěra, tzn. *je třeba dát si dobrý pozor ve styku s lidmi* – 67 % odpovědí, 10 % odpovědí představuje naprostou nedůvěru. V souboru elit je 50 % odpovědí vyjadřujících podmíněnou důvěru a současně jenom 2 % odpovědí naprosté nedůvěry. *Že se lidem dá obvykle věřit*, si myslí 23 % občanů a 48 % lidí v souboru elit. Porovnání odpovědí elit a občanů ukazuje, jak jsou postoje elit spíše v pozitivní či optimistické části spektra postojů, jestli budeme považovat důvěru k lidem a rezervovanost k důležitosti známostí za pozitivní a optimistické; v souladu s laickou představou i odbornou literaturou zde citovanou, říkáme v tomto případě, že postoje elit jsou více občanské než postoje občanů.

Střední poloha indikátoru klientelistického postoje – *mít známosti na vlivných místech je důležité jen občas* – má největší frekvenci jak u občanů, tak u elit ve všech městech (s průměrnou hodnotou 46 %). Ovšem krajní polohy tohoto postoje (*známosti nejsou příliš důležité vs. jsou velmi důležité*) mají opačné frekvence odpovědí u občanů a u elit: 30 % občanů a 20 % elit pokládá známosti za velmi důležité, 20 % občanů a 30 % elit za nepřilíh důležité.

Paternalismus a tradicionalismus

Vzorec vzájemného poměru postojů občanů a elit, jak byl popsán u důvěry k lidem a klientelistického postoje, tzn. více občanské postoje jsou frekventovanější u elit, se neopakuje u všech zjišťovaných postojů a názorů. Paternalismus, vyjádřený současným výběrem výroků o uchování pořádku ve společnosti a boji proti růstu cen, má pro elity a občany trochu jiný vzorec, i když ani tento vzorec nezávisí na tom, ze kterého města jsou respondenti (chceme-li se pohybovat na hladině významnosti $\alpha \leq 0,01$). A dokonce porovnání frekvencí tohoto výběru u občanů (29 %) a u elit (11 %) by výše popsaný vzorec vzájemného poměru postojů občanů a elit v jednotlivém městě podporovalo. Že je třeba opatrnosti, naznačují rozdíly v postojích elit a občanů, měřené prostým rozdílem frekvencí. Např. liberalistický postoj – *ztotožnění se s výroky nejdůležitější je chránit svobodu slova a dát lidem příležitost mluvit do důležitých politických rozhodnutí* má u elit

C. Vždycky bude nutné mít několik schopných a silných jedinců, kteří budou vědět, jak a co je třeba dělat, vyznají se.

Faktorová analýza těchto tří proměnných extrahovala jeden faktor a vyčerpala 44 % variance. Když se pak aplikovala faktorová analýza na soubor všech obecných hodnotových postojů, rozešly se postoje A, B, C každý do jiného faktoru. Proto je uvádíme jako samostatné postoje a nikoliv utvářející orientaci podpory politické rovnosti, jak je tomu u Putnama [1993: 103].

7) Data ze všech souborů respondentů byla analyzována procedurami dostupnými v SPSS PC. Základními jsou třídění a testování hypotézy o nezávislosti, přičemž většinou zamítáme hypotézu o nezávislosti až s $\alpha \leq 0,01$. Často je využívána faktorová analýza (PC analýza, rotace Varimax, případně analýza faktorových skóreš Oneway) a shluková analýza (quick cluster případů). Výsledky těchto analýz prezentujeme pokud možno v souhrnné podobě, abychom získali představu o rozhodujících segmentech politické kultury v jednotlivých městech.

v Českém Krumlově frekvenci 13 %, rozdíl u elit a občanů je 3, v Teplicích jsou tato čísla 16 % a 8, v Novém Městě pak 10 % a rozdíl je -4. Interpretujeme uvedené rozdíly v tom smyslu, že elity v Teplicích zaujímají častěji liberální postoje než občané, stejně tak v Českém Krumlově, přičemž teplické významné osobnosti zase častěji než krumlovské. V Novém Městě nad Metují naznačuje nižší frekvence liberálních postojů u elit to, že pravděpodobně mezi občany jsou liberální postoje častější.

Indikátor tradicionalismu byl formulován jako vztah k udržování tradic ve čtyřech výrocích: *od tradice by se měly co nejvíce udržovat po nejlepší je se jim vyhýbat, aby nebránily prosazování nových věcí*. Tradicionalismus je signifikantně diferencován u občanů jednotlivých měst, ne však u elit, kde ve všech třech městech zaujímá radikální postoj (*tradice by se měly co nejvíce udržovat*) 52 % významných osobností. Tento radikální postoj má ještě vyšší frekvence v souborech občanů a vůbec nejčastější je v Českém Krumlově (76 %). Střední hodnoty vztahu k tradicím (*měly by se udržovat jen některé tradice a tradice nepodporovat ani jim nebránit*) jsou charakteristické pro občany Teplic a Nového Města, kde se vyskytují s vyššími frekvencemi (než by naznačovala očekávaná distribuce).⁸

Symptom outsidera

Indikátor byl uplatněn jen v dotazování občanů a jeho hodnota byla zjišťována na čtyřbodové škále souhlasu s uvedenými výroky. V tabulce jsou jednotlivé výroky a procenta souhlasných odpovědí v jednotlivých městech.

Tabulka 1. Symptom outsidera

Výroky	souhlas s výrokem v %		
	Český Krumlov	Nové Město nad Metují	
A. Většina těch, kdo mají moc, se pokouší využít lidi, jako jsem já.	40	49	38
B. Lidi, jako jsem já, se cítí být vyřazení z toho, co se kolem děje.	39	62	57
C. Co si myslí lidé jako já, moc neváží.	62	71	65
D. Ti, kdo řídí republiku, se ve skutečnosti nezajímají o lidi, jako jsem já.	60	51	51
E. Co se stane lidem jako já, ve skutečnosti nezajímá ty, kdo řídí město.	57	59	48

Jenom o výroku C a D lze říci, aspoň podle statistických výsledků, že souhlas s nimi nezávisí na městě. Výrok C má přitom nejvyšší frekvence souhlasu. Faktorová analýza aplikovaná na soubor těchto pěti výroků, extrahovala jeden faktor s více než 50 % vyčer-

⁸) Vztah k tradicím, vyjádřený ve formulaci *tradice nepodporovat ani jim nebránit*, se vyskytuje v souborech občanů od 2 % v Českém Krumlově po 5 % v Novém Městě, v souborech elit od 6 do 13 %. Poslední formulace vztahu k tradicím – *nejlepší je se jim vyhýbat* – má nulovou frekvenci v souboru občanů i elit v každém z tří měst. Ptali jsme se také na názor na zacházení s památkovými objekty ve městech. 96 % občanů nesouhlasí s tím, že by byly překážkou modernizace města a 95 % má k těmto objektům pozitivní emocionální vztah.

pané variance.⁹ Další analýza pak ukázala, že města Český Krumlov a Nové Město se v tomto symptomu podobají, zatímco výraznou odlišnost od obou měst ukazují Teplice: symptom outsidera je v Teplicích významně frekventovanější než v druhých dvou městech. Lze spekulovat, že se na tomto jevu podílí slabší komunitní rysy veřejného života, jež se ve větším městě předpokládají.

Elitismus a solidarita

O dalších obecných hodnotových postojích elit platí následující. Elitismus, indikovaný třemi výroky (viz pozn. 6), je nezávislý na městě v prvních dvou výrocích: 90 % respondentů přeje *rovné volby všem* a současně si 85 % myslí, že *lidi v podstatě nevědí, co je v jejich zájmu*. Třetí výrok vyjadřuje potřebu silných jedinců, *kteří budou vědět, jak a co je třeba dělat...* Zcela souhlasí s tímto výrokiem 70 % významných osobností v Českém Krumlově, 58 % v Teplicích a 62 % v Novém Městě. Krajiní nesouhlas s tímto názorem má nulovou frekvenci. Velmi frekventovaná je solidarita ve smyslu přerozdělování mezi bohatšími a chudšími oblastmi: téměř 90 % významných osobností souhlasí s přerozdělováním.

Shrnutí

Z faktorové analýzy celku obecných hodnotových postojů a orientací u *občanů*, (tzn. faktorová analýza aplikovaná na proměnné tradicionalismus, klientelismus, paternalismus, důvěra k lidem a pět proměnných indikujících symptom outsidera) vyplynuly dva faktory: první faktor je syčený proměnnými symptomu outsider, druhý faktor ostatními proměnnými, vyčerpaná variance je 44,6 %. U druhého faktoru převažuje hodnotící aspekt a postoje jsou formulovány, jako by respondent stál mimo vztahy vzájemných závislostí, k nimž je postoj orientován; u symptomu outsidera převažuje emotivní aspekt a absenteje odstup.

Za celkem obecných hodnotových postojů a orientací *elit* lze vysledovat čtyři faktory s odčerpanou variancí 69,7 %.¹⁰ Nejzajímavější je první faktor, syčený proměnnými klientelismus, tradicionalismus, solidarita a s opačnou orientací elitismus (jde o výrok C v komplexu podpory politické rovnosti, viz pozn. 6): *je potřeba mít známosti, ze všech sil udržovat tradice, být solidární s chudšími a žádné silné osobnosti* trochu nadsazeně formulováno, se zdá být konzistentním vyjádřením jednoho stabilního postoje. Druhý faktor je syčen z jedné strany obecnou důvěrou k lidem, z druhé strany pochybností o jejich racionalitě (viz B v pozn. 6); můžeme pokusně vyslovit tvrzení, že *důvěra k lidem se nezákládá na poznání nebo aspoň ne v převážné míře*; mohlo by jít spíše o normativní vyjádření. Třetím faktorem je samostatná proměnná – deklarace rovnosti voličského hlasu všech občanů (A v pozn. 6), čtvrtým faktorem je samotný paternalismus (Inglehart-Clarkovy důležité věci).

Je třeba zmínit ještě jedno důležité pozorování: občané Českého Krumlova zaujímají častěji než v Teplicích a Novém Městě krajní postoje. Před dvěma lety byly postoje občanů Českého Krumlova ještě vyhraněnější, jak vyplývá z analýzy změny některých

⁹) Ale i ve faktorové analýze aplikované na soubor všech indikátorů obecných hodnot a orientací, bylo těchto pět proměnných symptomu outsidera vyjádřeno jedním faktorem.

¹⁰) Faktorová analýza osmi proměnných.

postojů občanů Českého Krumlova.¹¹ Pro občany Nového Města jsou charakterističtější postoje umírněné, na středních polohách postojových škál.

3. Postoje k lokální politice

Postoje k lokální politice byly zjišťovány v jejích kognitivním, hodnotícím a emotivním aspektu (obr. 2 a 3). Pokud jde o *kognitivní aspekt postojů*, byl v rozhovorech s občany i elitami dotaz na jejich informovanost o tom, co se ve městě děje a které zdroje informací jsou pro ně důležité. Informovanost občanů je signifikantně závislá na tom, ve kterém městě jsme se tázali: za dostatečně informované se považují občané Českého Krumlova a Nového Města, přičemž jde v obou městech asi o 1/3 respondentů. Tepličtí občané se považují za neinformované a současně jim neinformovanost vadí. Nejčastějším zdrojem informací je rodina, nejméně častým je působení v nějaké organizaci, třeba i v politické straně, a schůze. Za důležitá jsou považována místní média – v každém městě vychází regionální a místní periodikum. Mezi elitami se považuje za informované 72 % v Novém Městě, 62 % v Českém Krumlově a pouze 46 % v Teplících. Pro elity jsou především orgány místní správy a samosprávy významným zdrojem informací; význam lokálních médií je srovnatelný s významem působení v politické straně nebo nějaké organizaci jako zdroje informací. Soukromé kontakty s jednotlivými lidmi jsou co do významu srovnatelné s orgány místní správy a samosprávy, ovšem v Teplících jsou za důležité považovány daleko častěji než v ostatních městech. V Novém Městě jsou soukromé kontakty jako zdroj informací považovány za nedůležité. Nízká gramotnost lidí, pokud jde o znalost lokálního politického systému, je patrná i z volné otázky, kterou jsme se dotazovali na pochvalu a výtku radnici. Lidé nemají příliš jasnou představu o tom, co je v pravomoci a jaké jsou povinnosti zastupitelstva a obecního úřadu. Tyto orgány, a hlavně lidé v nich, jsou většinou činní odpovědnými za všechny nedostatky a problémy, které občan ve svém prostředí potkává. 55-70 % respondentů také odpovědělo, že neví, jak jsou v zastupitelstvu zastoupeny některé skupiny obyvatelstva.

Pokud jde o *hodnotící a emotivní aspekt postojů k lokální politice*, položili jsme si nejprve otázku týkající se vstupů do systému lokální politiky.

a) O kom si lidé myslí, že nejvíce ovlivňuje rozhodování o důležitých otázkách ve městě? Považují za takové zvolené lidi v orgánech k rozhodování určených, případně další legitimní subjekty lokální politiky, jako jsou např. politické strany? Nebo hraje rozhodující roli skrytá elita, o které širší komunita nic neví?

b) Jakou mají lidé důvěru k institucím veřejné správy? Vyhraněnou nedůvěru bychom interpretovali jako přetrvávající stav myslí, v němž všechny instituce jsou považovány za nástroj, kterým elity s lidmi manipulují [Schöpflin 1993].¹²

¹¹⁾ Předneseno v sekci Research Committee T. N. Clarka na Světovém sociologickém kongresu, Bielefeld 1994: „Civic Culture of a Bohemian Town“.

¹²⁾ U třinácti institucí a skupin měli respondenti, občané i významné osobnosti posoudit jejich vliv na rozhodování ve městě na pětibodové škále (*žádný vliv, ..., rozhodující vliv*): *orgány městské správy a samosprávy, ekonomické, politické subjekty, společenské organizace, mafie a staré struktury a obyčejní občané*. Do faktorové analýzy jsme nezařadili proměnnou *obyčejní občané*. Vyčerpaná variance 63,5 %. Důvěru k institucím veřejné správy jsme indikovali otázkou *Věříte, že vyjmenované instituce Vám věnují potřebnou pozornost a vyřídí Váš případ dostatečně rychle, pokud se na ně obrátíte?* a byla položena jenom občanům. Odpověď byla na čtyřbodové škále (*určitě ne, ..., určitě ano*), s možností odpovědi „nevím“. V otázce bylo jmenováno 14 institucí

Ad a) Faktory, které faktorová analýza nabídla, jsou dobře interpretovatelné a odpovídají přesně na otázky, které si v souvislosti se strukturou moci v lokalitě klademe. Prvním, nejsilnějším faktorem vlivu jsou legitimní orgány městské samosprávy: starosta, zastupitelstvo, rada a městský úřad (tento faktor vyčerpává 30 % variance).¹³ Druhým faktorem je vyjádřen vliv politických stran a dalších společenských organizací, včetně církvi. Třetím faktorem jsou ekonomické subjekty – soukromí podnikatelé a místní podniky, čtvrtým faktorem jsou mafie a staré struktury. Lze si odpovědět na další, výše položenou otázku. Ano, *největší vliv na rozhodování mají legitimní orgány a lidé zvolení do samosprávných orgánů*; ne, *vliv skrytých elit je velmi malý*. Takto to platí pro všechna města. Ale v rámci tohoto tvrzení jsou pozorovatelné rozdíly ve váze jednotlivých faktorů v jednotlivých městech: V Českém Krumlově mají největší váhu orgány samosprávy (v pořadí klesající váhy tohoto faktoru jsou Nové Město a Teplice); další subjekty lokálního politického systému mají největší váhu v Novém Městě (menší v Českém Krumlově a v Teplicích). Ekonomické subjekty se prosazují ve vlivu v Českém Krumlově a v Teplicích, podstatně méně v Novém Městě. Vliv posledního faktoru, skrytých elit řekněme, se významně připouští v Teplicích, podstatně méně v Českém Krumlově a vůbec nejméně v Novém Městě nad Metují.

Tatáž otázka o vlivu byla položena i elitám. Výsledek faktorové analýzy se zde moc neliší od situace u dat o občanech (čtyři faktory a odčerpáná variance 57,8 %). První faktor je syčen týmiž politickými subjekty jako u občanů, ale přibral ještě politické strany. Řekneme, že to potvrzuje předpoklad, že elity lépe rozumějí úloze politických stran v demokratickém systému. Druhým faktorem jsou u elit mafie a staré struktury – znamená to snad realističtější a znalejší pohled na rozložení moci? Třetím faktorem jsou ekonomické subjekty a teprve čtvrtým faktorem jsou společenské organizace. Váha prvního faktoru je ve všech městech táž. Druhý faktor se signifikantně liší v Teplicích svojí větší vahou. Ještě větší difference je indikována u vlivu ekonomických subjektů – nejslabší vliv v Novém Městě, nejsilnější v Českém Krumlově. Vliv společenských organizací se i u elit, stejně jako u občanů významně prosazuje v Novém Městě.

Ad b) Všem úřadům a institucím, dotázaným v otázce, lidé převážně důvěřují. Přitom instituce městské samosprávy a k tomu okresní úřad chápou poněkud jiným způsobem než ostatní jmenované úřady. (Prvé sytí faktor s největší vahou, odčerpávající 67 % variance, všechny ostatní instituce vyjadřuje faktor druhý.) I když lidé většinou nerozlišují mezi samostatnou a přenesenou působností obecních orgánů, možná jim ani není jasná byrokratická stránka rozdílu mezi samosprávou a státní správou, odhadují, které instituce a úřady se dotýkají celku jejich života v obci a důvěra nebo nedůvěra k nim se utváří jinou zkušeností.¹⁴

veřejné správy, od *starosty*, přes *živnostenský a katastrální úřad* až po *soudy, policii a poštu*. Odpovědi „nevim“ se vyskytovaly nejčastěji u úřadů státní správy, jako jsou např. katastrální nebo živnostenský úřad (přes 50 %). Vyčerpáná variance 75 %.

¹³⁾ Tento jev byl pozorován i v předcházejících výzkumech, týkajících se místní samosprávy. V úvodu této práce zmíněný poziční přístup k výběru významných osobností města považujeme za zdůvodněný.

¹⁴⁾ Vůbec největší důvěra byla vyslovena počtě v Českém Krumlově – 22 % (odpovědi určitě ano), dále starostovi Nového Města nad Metují – 21 % a Městskému úřadu v Novém Městě – 17 %. Vůbec největší nedůvěra (odpovědi určitě ne) byla vyslovena počtě v Teplicích – 14 %, dále starostovi

4. Politická kultura občanů

Cílem této analýzy je najít a popsat jeden nebo několik vzorců politické kultury občanů jednotlivých měst a odhadnout, jak jsou v daném městě frekventovány. Inspirováni Schöpflinovou představou tří odlišných segmentů postkomunistických společností v 90. letech, hledáme tři segmenty, diferencované odlišnými hodnotami obecných hodnotových proměnných, které považujeme za nezávisle proměnné a tyto segmenty pak charakterizujeme hodnotami proměnných závislých – indikátorů politických postojů.¹⁵

Shluky jsme rozlišili a posléze pojmenovali podobně jako Schöpflin [1993]. Shluky námi diferencované – tradiční, socialistický a liberální – a Schöpflinovy segmenty, se mohou krýt jenom částečně. Lze však říci, že shluk, který je námi popsán jako tradiční segment, se více podobá tradičnímu segmentu Schöpflina než kterémukoliv z jeho druhých dvou segmentů; a takto to platí pro segment u nás pojmenovaný socialistický, u něho komunistický, i liberální. Rozhodující vliv v určení segmentů má symptom outsidera. Jak tedy popisujeme tři diferencované shluky?

Segmenty a vzorce politické kultury

Tradiční: velmi silný symptom outsidera, silný paternalismus, klientelismus spíše silnější, důvěra k lidem spíše slabší.

Socialistický: symptom outsidera je slabší než u shluku tradičního, podobně paternalismus je slabší, důvěra k lidem spíše slabší, klientelismus silnější až nejsilnější.

Liberální: symptom outsidera velmi slabý, nikoliv paternalistické, ale liberální postoje, důvěra k lidem spíše větší, klientelismus velmi malý.

Český Krumlov

Základní charakteristikou shluků v Českém Krumlově je to, že tradiční a socialistický mají k sobě blízko a oba mají o hodně dál ke shluku popsanému vzorcem liberálním. Vzdálenost tradičního a liberálního segmentu je však přece jenom o něco větší než vzdálenost mezi socialistickým a liberálním segmentem (obr. 4). V Českém Krumlově nebyla zjištěna závislost příslušnosti ke shluku na pohlaví a věku, ale na vzdělání ano: vyšší vzdělání je častější ve vzorci liberálním. Dalšími významnými charakteristikami liberálního vzorce jsou pozitivní emoce v postojích k politickému systému a pozitivní hodnocení výstupů; sítě sociální vzájemnosti jsou hustší než u socialistického vzorce a i tam jsou hustší než u vzorce tradičního.¹⁶ *Velikost liberálního shluku představuje 38 % populace, shluk se vzorcem socialistickým 28 % a tradiční vzorec je u 36 % populace.*

v Teplicích – 12 % a Městské policii tamtéž – 11 %. Připomínáme – sběr dat byl realizován před koncem prvního volebního období obecních samospráv.

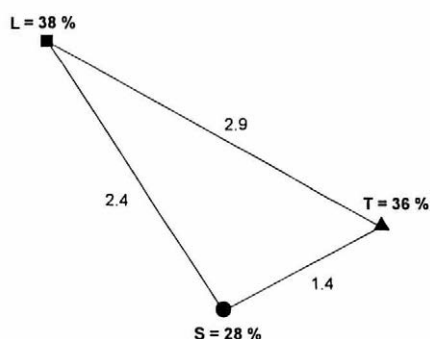
¹⁵⁾ Procedura QUICK CLUSTER s volbou tří shluků případů byla aplikována v každém městě na indikátory postojů paternalismus, klientelismus, tradicionalismus, důvěra k lidem a symptom outsider, tedy na proměnné obecných hodnotových postojů a orientací; jejím výsledkem bylo zařazení každého respondenta do jednoho ze tří shluků tak, že každý pár respondentů uvnitř jednoho shluku má k sobě blíž, než je-li každý z jiného shluku. Dalšími procedurami jsme sledovali souvislost příslušnosti k určitému shluku a vybraných proměnných, charakterizujících hodnotící a emotivní aspekty politické kultury, a také pohlaví, věku a vzdělání, jak je uvedeno ve schématu na obr. 2.

¹⁶⁾ Sítě sociální vzájemnosti zjišťovaly dvě otázky: *máte se na koho obrátit, ocitnete-li se v obtížné situaci?* a – *obracejí se na vás lidé o pomoc v jejich obtížné situaci?*; otázky převzaty z výzkumu sociální struktury.

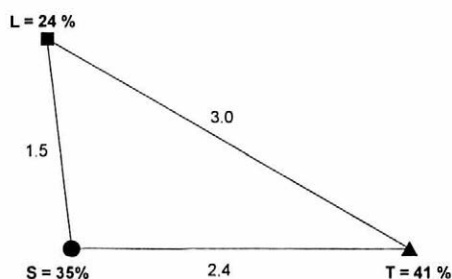
Obr. 4. Segmenty populace měst diferencované vzorcem politické kultury

L - liberální
S - socialistický
T - tradiční

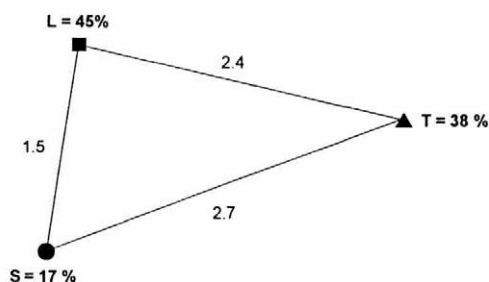
Český Krumlov

Teplice

Nové Město n. Met.

Teplice

V Teplicích mají shluky jinou základní charakteristiku: od shluku liberálního a socialistického, které nejsou příliš vzdálené jeden druhému, se odpoutal shluk se vzorcem tradičním do větší vzdálenosti (obr. 4). Největší vzdálenost je mezi shlukem tradičním a

liberálním. Podobně jako v Českém Krumlově, ani v Teplicích nebyla zjištěna souvislost umístění respondenta do určitého shluku a pohlaví, věku, ale se vzděláním ano: významně více lidí s vysokoškolským vzděláním je ve shluku liberálním, středoškoláků v socialistickém a lidí se základním vzděláním ve shluku tradičním. Sítě sociální vzájemnosti nemají souvislost s charakteristikou shluku. Postoje k politickému systému se k jednotlivým shlukům poutají stejným způsobem jako v Českém Krumlově. *Velikost liberálního shluku představuje v Teplicích 24 %, shluk se vzorcem socialistickým 35 % a tradiční 41 % populace města.*

Nové Město nad Metují

Základní charakteristika shluků v Novém Městě kopíruje tu, která byla popsána v Teplicích, jenom jejich velikost se odlišuje: tradiční shluk se odpoutal od obou – socialistického i liberálního, které mají k sobě blíž. I v Novém Městě zůstává největší vzdálenost mezi shlukem liberálním a tradičním. Umístění respondenta do určitého shluku tady nezávisí ani na pohlaví, věku, ani na vzdělání; neprokázala se ani souvislost se sítěmi sociální vzájemnosti a na spokojenosti s výkonem radnice. Ostatní postoje politické kultury se poutají k jednotlivým shlukům stejným způsobem jako v Teplicích a v Českém Krumlově. *Liberální shluk představuje v Novém Městě 45 % populace, socialistický 17 %, tradiční 38 %.*

5. Participace občanů – účast v komunálních volbách

Výsledky komunálních voleb v Českém Krumlově, Teplicích a v Novém Městě nad Metují jsme studovali jako indikátor participace občanů v lokálním politickém systému. V následujícím textu se pokusíme analyzovat a vzájemně porovnat výsledky komunálních voleb v jednotlivých městech a na základě dat získaných standardizovanými rozhovory s občany, hledat jejich souvislost s obecnými hodnotovými postoji a postoji k lokální politice.¹⁷ Dále uvádíme výsledky komunálních voleb z let 1990 a 1994 v jednotlivých městech, zvláště s ohledem na výměnu v zastupitelstvech.

¹⁷⁾ Celkový pohled na komunální volby v letech 1990 a 1994 ukazuje, že pokud jde o participaci politických stran a nezávislých kandidátů v obcích různé populační velikosti, byly si komunální volby v roce 1990 a 1994 podobné. Zatímco ve všech městech s více než 10 000 obyvateli si mohli voliči vybírat prakticky z „kompletní nabídky“ politických stran, úměrně zmenšujícímu se počtu obyvatel se snižovala schopnost politických stran sestavit kandidátku ve všech obcích dané velikostní kategorie a naopak rostla role nezávislých kandidátů. V obou sledovaných volebních obdobích byly nejrozšířenějšími stranami KSČ a OF (resp. KSČM a ODS), které se ucházely o místa v zastupitelstvech v daleko větším procentu obcí než ostatní politické strany. S odstupem za prvními dvěma, avšak se značným „náskokem“ před dalšími stranami byla další nejrozšířenější stranou na lokální úrovni KDU-ČSL. Kandidátní listiny stran jako ČSSD nebo ODA, které byly jinak v komunálních volbách 1994 celkově relativně úspěšné, byly voličům ve venkovských obcích s počtem obyvatel menším než 2 000 předkládány zcela sporadicky (v méně než 15 % případech). Ze srovnání situace obou voleb je ovšem také patrné, že došlo k určité změně. Přes úsilí mnoha významných představitelů politických stran přesvědčit voliče o nevhodnosti volit nezávislé kandidáty, podpořeného navíc přijetím nového volebního zákona, který značně ztížil nezávislým kandidátům možnost kandidovat, se role nezávislých kandidátů ve volbách v malých obcích zvětšila. Většina politických stran se naopak z účasti na politickém dění v malých obcích zčásti vytratila. Např. KSČ se v roce 1990 ucházela o hlasy voličů v 80 % obcí velikostní kategorie 500-999 obyvatel, o čtyři roky později to bylo jen v necelé polovině obcí této velikosti. Obdobně poklesla

V Českém Krumlově získali v roce 1990 největší podporu kandidáti OF, kteří získali 6 z celkem 23 míst v městském zastupitelstvu. Nezávislí kandidáti a kandidáti KSČ získali 5 a sociální demokraté 4 mandáty. Alespoň jeden mandát získali nezávislí a kandidáti pěti z jedenácti politických stran, které se ucházely o přízeň voličů. O čtyři roky později se kromě nezávislých zúčastnilo voleb celkem 12 politických stran, 9 z nich získalo alespoň jeden mandát. Pokud jde o pořadí úspěšnosti jednotlivých politických stran, výsledky se od roku 1990 příliš nelišily. Nejúspěšnější byly strany vzešlé z Občanského fóra, zvláště ODS se ziskem 5 a ODA se ziskem 3 mandátů (další mandát ještě získal kandidát Svobodných demokratů). Komunisté obsadili celkem 5 míst v zastupitelstvu (z toho 3 místa KSČM a 2 místa SDL) a kandidáti ČSSD 4 místa v opět 23 členném zastupitelstvu. Porovnáme-li procenta hlasů získaná v roce 1994 v Českém Krumlově nejsilnějšími stranami s údaji týkajícími se celého jihočeského regionu, zjistíme, že *českokrumlovští voliči se od obyvatel ostatních jihočeských měst stejné velikostní kategorie (10 až 50 tisíc obyvatel) odlišují hlavně tím, že podporují relativně daleko více ČSSD a některé menší strany (Stranu demokratické levice, Důchodce za životní jistoty) a naopak méně ODS, KSČM, KDU-ČSL i nezávislé kandidáty.*

V Teplicích se v roce 1990 kromě nezávislých kandidátů ucházelo o přízeň voličů celkem 12 politických stran; alespoň jeden mandát získalo 7 z nich. Zdaleka nejúspěšnější bylo OF, jehož kandidáti obsadili plnou třetinu (celkem 14 ze 42) míst v zastupitelstvu. Dosti úspěšní byli i sociální demokraté se ziskem 8 mandátů, komunisté se sedmi a Zelení se šesti mandáty. Stejně jako v Českém Krumlově se i v Teplicích změnil mezi roky 1990 a 1994 počet stran participujících na komunálních volbách – zvýšil se na 15, přičemž už nebyla postavena kandidátka nezávislých a současně se snížil počet zastupitelů na 33. Počet stran, které obdržely alespoň jeden mandát, se zvětšil – ze 7 na 12. Volby v roce 1994 vyhrála v Teplicích s převahou ODS, jejíž kandidáti obsadili více než čtvrtinu míst v zastupitelstvu (celkem 9 z 33). Spolu se ziskem ODA (3 mandáty) tak navázaly na úspěch Občanského fóra v prvních porevolučních místních volbách. Dalšími dvěma stranami, které byly relativně úspěšné, jsou ČSSD a KSČM (po 5 mandátech). O zbylou třetinu poslaneckých křesel se rozdělilo dalších 8 stran. *Ze srovnání s volebními výsledky v ostatních severočeských městech s více než 50 000 obyvateli vycházejí voliči v Teplicích jako lidé poněkud nadprůměrně podporující KSČM.*

V Novém Městě nad Metují soupeřilo v roce 1990 o hlasy voličů celkem 10 politických subjektů (včetně kandidátky nezávislých), pouze 5 z nich získalo alespoň jedno místo v zastupitelstvu. Ziskem 9 mandátů z celkových 21 zvítězilo ve volbách s velkou převahou OF, druhou nejúspěšnější stranou se stala ČSL s 5 mandáty, uspěli i nezávislí kandidáti (4 mandáty). Rozdělení poslaneckých křesel v městském zastupitelstvu o čtyři roky později bylo analogické situaci v ostatních námi sledovaných městech – voliči rozdělili svoji přízeň mezi více stran, takže své zástupce mezi místními poslanci má už 8 politických subjektů (z celkem 9, které v roce 1994 kandidovaly). Absolutní převahu si udržely strany vzešlé z OF. Bylo to především zásluhou místní ODS (9 mandátů), jeden mandát získala i ODA. Svoji silnou pozici si udržela i KDU-ČSL, i když jedno místo v zastupitelstvu ztratila (nyní 4 mandáty). Počet mandátů získaných nezávislými kandi-

v malých obcích i „přítomnost“ ODS (ve srovnání s OF), v menším rozsahu tento jev nastal i u KDU-ČSL. Jedinou významnější stranou, které se podařilo mírně zvětšit počet svých místních organizací účastnících se aktivně politického života obcí, byla ČSSD. I tak zůstala tato strana ve srovnání se svými největšími konkurenty zastoupena v komunální politice malých obcí jen málo.

dáty poklesl ze 4 na 2. *Ve srovnání s průměrným východočeským městem o velikosti 10 až 50 tisíc obyvatel se Nové Město nad Metují vyznačuje vysoce nadprůměrnou podporou ODS a KDU-ČSL.*

Podíváme-li se na volební výsledky z obecnějšího hlediska, vidíme, že u všech tří měst lze nalézt určité shodné prvky. Předně je zřejmé, že stranické preference, měřené počtem mandátů či podílem hlasů získaných jednotlivými politickými stranami v roce 1990 a v roce 1994, se ani v jednom městě příliš nezměnily. Nedošlo tedy k žádnému výraznému posunu, pokud se týče voličské podpory různým politickým směrům, které jsou jednotlivými stranami reprezentovány. Jakýsi vývoj je však přesto možno pozorovat. Strany vzešlé z Občanského fóra – ODS a ODA – získaly dohromady ještě větší podíl voličů než v roce 1990 samotné OF. Místní organizace menších politických stran jako Československá strana socialistická, Zelení či Liberálně demokratická strana..., tedy stran, které při soupeření o hlasy voličů v prvních porevolučních volbách neuspěly ani na národní, ani na místní úrovni, v roce 1994 opakovaně propadly, popřípadě se z lokální politické scény zcela vytratily. Asi největší změnu ve výsledcích komunálních voleb ve vybraných městech představoval pokles podílu hlasů pro nezávislé kandidáty.¹⁸

Skutečnost, že se příliš nezměnilo rozložení politických sil (měřeno počtem mandátů získaných jednotlivými stranami), neznamená ovšem, že nedošlo ke změnám v personálním obsazení zastupitelstva. V Českém Krumlově bylo z 23 bývalých zastupitelů znovu zvoleno 10, což představuje plných 43,5 %, v Novém Městě nad Metují byla znovu zvolena třetina zastupitelů, v Teplicích bylo znovu zvoleno 9, tj. 27,2 zastupitelstva zvoleného v roce 1994. V prvních dvou zmíněných městech neznamenal volby v roce 1994 žádnou změnu na postu starosty, teplický starosta už zvolen nebyl. Rozsah personální obměny v zastupitelských orgánech obce zjevně souvisí s mírou spokojenosti obyvatelstva s prací radnice v prvním volebním období.

Tabulka 2. Jak přispěla radnice k rozvoji města (procenta odpovědí)¹⁹

	Vůbec ne	V malé míře	Dost značně	Rozhodně ano
Český Krumlov	2,0	16,5	43,1	38,4
Teplice	12,7	52,9	24,3	10,2
Nové Město	8,4	41,2	36,4	14,0

Frekvence v tabulce 2 naznačují, že se začíná vytvářet zpětná vazba mezi prací lidí ve vedení města, spokojeností voličů s touto prací a následnou ochotou či neochotou znovu zvolit dosavadní lokální politickou reprezentaci. Tento zdánlivě samozřejmý fakt považujeme za významný, protože je možné si představit i zcela jiný scénář: voliči nejvíce nespokojení s prací zastupitelstva se dalších voleb nezúčastní, ostatním jsou u voleb předložena k výběru stejná jména jako v minulých volbách, eventuální nezvolení dosavadních „mocných“ se dodatečně „napraví“ odstoupením těch, kteří kandidáty na prvních

¹⁸⁾ Ten však mohl být způsoben spíše změnou volebního zákona – ztížením podmínek pro účast nezávislých kandidátů – než příklonem voličů ke stranické politice.

¹⁹⁾ Otázka zněla: *Podíváte-li se na současný stav Vašeho města a srovnáte-li ho se situací před rokem 1990, myslíte si, že současné vedení města přispělo ve svém volebním období k rozvoji města?* Pripomínáme, že terénní sběr dat proběhl půl roku před koncem prvního volebního období zastupitelstva.

místech kandidátek díky voličským preferencím přeskočili... Vzhledem k tomu, že pokles účasti na volbách byl v námi sledovaných městech sice zjevný (z 55-86 % v roce 1990 na 45-70 % v roce 1994), ale ve všech městech relativně zhruba stejný, je zřejmé, že nespokojenost s prací zastupitelstva nevedla v námi sledovaných městech k rezignaci voličů, ale promítla se do jejich volebních preferencí. Koneckonců ani politické strany nepostupovaly metodou „kartelové dohody mocných“, ale už při sestavování kandidátek braly v úvahu úspěšnost a oblibu dosavadních představitelů města. O tom, že voliči skutečně vybírali spíše konkrétní osoby než volební programy politických stran, svědčí i to, že *mezi těmi zastupiteli, kteří nebyli znovu zvoleni, jsou nenáhodně často zastoupeni ti z nich, kteří začali v období výkonu svého mandátu podnikat.*

Skutečné výsledky voleb tak potvrdily ve výzkumu zjištěné, tedy již před volbami, převažující přesvědčení voličů o tom, že v komunálních volbách je lépe vybírat konkrétní osobnosti než politické strany jako takové: 87 % respondentů v Českém Krumlově, 82 % v Teplicích a 85 % v Novém Městě nad Metují vyslovilo takové přesvědčení. V konkrétní situaci příštích komunálních voleb, tedy v situaci, která měla nastat za půl roku, se chtělo rozhodovat podle osobností 86 % respondentů v Českém Krumlově, 77 % v Teplicích a 84 % v Novém Městě nad Metují.

Ze srovnání skutečných volebních výsledků v komunálních volbách v roce 1994 s informacemi o voličských preferencích, jak byly získány během terénního šetření, tedy půl roku před volbami (tabulka 3), vyplývá: voliči ve své většině nejsou na otázku po politické straně, kterou hodlají v komunálních volbách volit, schopni či ochotni odpovědět; více než polovina z nich totiž uvedla, že neví (v Novém Městě nad Metují celých 57 %) a další téměř čtvrtina respondentů (v Novém Městě nad Metují jen 15 %) na otázku neodpověděla vůbec, zčásti proto, že nehodlali jít volit; jen asi čtvrtina respondentů uvedla vůbec nějakou konkrétní politickou stranu (celkem 296 respondentů ve všech třech městech).

Tabulka 3. Volební preference²⁰

	Český Krumlov	Teplice	Nové Město
SPR-RSČ	3,4	6,7	1,0
KDU-ČSL	-	1,0	11,5
Strana zelených	2,3	6,7	-
Levý blok, KSČM	9,1	7,7	10,6
ČSSD	12,5	10,6	7,7
ODA	13,6	1,9	1,9
ODS	36,4	49,0	40,4
Nezávislí	-	1,0	10,6
Ostatní	22,7	15,4	16,3

Ačkoliv je velikost takto zredukovaného souboru již dosti malá, a je tudíž třeba mít na zřeteli značnou velikost výběrové chyby, základní charakter stranických preferencí půl roku před volbami však již odpovídá pozdějším volebním výsledkům.

V dalším se pokusíme zjistit, jakými faktory je podmíněná skutečnost, že někteří lidé jsou a jiní nejsou ochotni participovat v komunálních volbách, a budeme se též sna-

²⁰) Text otázky: *Jestliže se voleb do Městského zastupitelstva v letošním roce zúčastníte, koho budete nejspíš volit?*

žit vysvětlit politickou orientaci voličů. Protože při všech analýzách vycházíme z dat získaných v dubnu až červnu 1994 na reprezentativním vzorku obyvatel měst Český Krumlov, Teplice a Nové Město nad Metují, budeme provádět i komparaci mezi městy v případech, kdy to bude vhodné. Jako metoda byla pro analýzu zvolena logistická regrese, *vysvětlovanými proměnnými byly deklarovaná ochota účastnit se voleb a volební preference koaličních, resp. opozičních stran*. Za nezávislé (vysvětlující) proměnné byly vzaty proměnné obecných hodnotových postojů a proměnné, indikující některé postoje respondentů k lokální politice jako relevance místní politiky a kompetence respondenta, kontrolováno proměnnou věk, pohlaví a vzdělání. Seznam nezávislých proměnných s eventuálním doplňujícím vysvětlením k jednotlivým použitým proměnným je v následující tabulce.²¹

Tabulka 4. Seznam nezávisle proměnných použitých v regresních analýzách

Proměnná	Charakteristika
TRAD	Je dobré udržovat tradice ? (1 určitě ano, ..., 4 určitě ne)
POSTMAT	postmaterialismus – proměnná vycházející ze standardně pokládané četveřice otázek, zjišťujících, jaké hodnoty respondenti preferují (1 materialistické postoje, 2 smíšené, 3 postmaterialistické postoje)
NEDUVERA	Nedůvěra v lidi (1 věřit, 2 věřit, ale dát si pozor, 3 nikomu nevěřit)
KLIENT	Důležitost známostí (1 nedůležité, 2 občas důležité, 3 velmi důležité)
OUTSIDER	Pocit vlastní bezmocnosti (koeficient vytvořen faktorovou analýzou z baterie pěti výroků; čím vyšší hodnota, tím větší pocit vlastní bezmocnosti)
RELEV	Rozhodování zastupitelstva se mě nedotýká – relevance místní politiky (1 naprostý souhlas, ..., 5 naprostý nesouhlas)
KOMPET	Lidé sice mohou hlasovat v komunálních volbách, jinak ale nemohou rozhodování v místě příliš ovlivnit – kompetence (1 naprostý souhlas, ..., 5 naprostý nesouhlas)
BEZMOC	Je lepší se starat o své věci a nemíchat se do veřejných záležitostí (1 naprostý souhlas, ..., 5 naprostý nesouhlas)
BEZPEC	Cítíte se bezpečně? (1 vůbec ne, ..., 4 rozhodně ano)
SPOKOJ	Jste spokojen s životem ve městě? (1 vůbec ne, ..., 4 rozhodně ano)
POHL	Pohlaví (1 muž, 2 žena)
VEK	Věk respondenta (čím vyšší hodnota, tím starší respondent)
VZDEL	Vzdělání (1 základní, ..., 5 vysokoškolské)

Logistická regrese byla aplikována jednak na soubor respondentů všech tří měst, jednak na jednotlivá města. Vysvětlovanou proměnnou byla nejprve zamýšlená účast v komunálních volbách.

Z dat souboru respondentů všech tří měst dohromady je patrné, že ochota participovat v komunálních volbách je ovlivněna jak obecně hodnotovými postoji, tak postoji k lokální politice i sociodemografickými proměnnými. Výsledky jsou dosti logicky kon-

²¹) Logistická regrese řeší problém předpovědi, že jev, který nás zajímá – v našem případě (a) jestli se zúčastní obecních voleb, (b) jestli bude volit nějakou koaliční stranu – nastane nebo nenastane, a určení proměnných, které jsou pro takovou odpověď užitečné. Podmínka dvouhodnotové závislé proměnné byla vyřešena překódováním a podmínka spojitosti všech nezávislých proměnných byla zajištěna tím, že proměnné POHL, VZDEL a POSTMAT byly v analýze použity jako dummy proměnné. Kvalitu jednotlivých analýz odvozujeme z klasifikační tabulky, která je jednou z forem výsledku logistické regrese.

zistentní. Lze říci, že ochotu účastnit se místních voleb pozitivně ovlivňuje rostoucí věk, vzdělanost a pocit bezpečí. Naopak u respondentů, kteří mají pocit bezmocnosti a necítí se kompetentní, nedůvěřují lidem a považují lokální politiku za nerelevantní, lze očekávat v průměru nižší míru volební participace. Jako proměnné s největší vahou pro předpověď, jestli respondent půjde volit nebo ne, se ukázala proměnná OUTSIDER. Jako další pak byly zařazeny do regresní rovnice proměnné VEK, BEZMOC, VZDEL, dále ještě BEZPEC, RELEV a NEDUVERA. Podobné souvislosti byly nalezeny i v souborech jednotlivých měst, i když pořadí proměnných, jak byly do regrese vřazovány, byly jiné. V Českém Krumlově vzdělanější, starší a bezpečněji se cítící občané vyjadřovali větší ochotu ve volbách participovat; zamýšlená účast klesala s rostoucím pocitem bezmoci a nekompetentnosti. Nejvýrazněji se výsledku všech tří měst dohromady podobají výsledky v Teplicích. OUTSIDER, VEK, VZDEL a NEDUVERA, tyto proměnné dovolují nejlepší předpověď účasti v komunálních volbách v Teplicích: zúčastnit se komunálních voleb negativně asociuje pocit vlastní bezmoci a obecná nedůvěra v lidi. I v případě Nového Města byla nalezena kladná souvislost mezi ochotou participovat ve volbách a věkem, dále pocitem bezpečnosti respondenta a ovšem negativní vztah s pocitem bezmocnosti. Na rozdíl od Českého Krumlova a Teplic se však u novoměstských respondentů neprosadilo v analýze vzdělání, ale přijetí liberálních hodnot. Ačkoliv jsou mezi jednotlivými městy určité rozdíly, v zásadě lze tvrdit, že základní charakter všech objevených souvislostí je ve všech třech městech shodný.²²

Na základě stejné procedury jsme se pokusili ukázat, které proměnné dovolují úspěšně předvídat, koho budou už dnes rozhodnutí respondenti volit. Rozhodnutých respondentů byla asi jen čtvrtina, jednalo se již o relativně malý soubor – 296 lidí. Abychom vyhověli podmínkám logistické regrese, rozlišovali jsme pouze, zda respondenti chtějí hlasovat pro strany vládní koalice (ODS, ODA, KDU-ČSL, KDS), nebo pro opoziční strany, tj. všechny ostatní.

Do regresní rovnice, počítané pro soubor všech tří měst a měst jednotlivě, vstoupily tyto proměnné:

Tabulka 5. Proměnné zařazené do regresních rovnic jednotlivých souborů

Soubor	tři města	Český Krumlov	Teplice	Nové Město
Proměnné	OUTSIDER VZDEL BEZMOC	OUTSIDER POSTMAT NEDUVERA	VZDEL OUTSIDER	TRAD OUTSIDER
Procento správně zařazených případů	68,2	75,3	75,5	62,2

Přítomnost proměnné OUTSIDER ve všech regresních rovnicích potvrzuje důležitost této charakteristiky, která má v tomto případě interpretaci: čím větší pocit vlastní bezmoci má občan, tím menší je pravděpodobnost, že bude volit některou z koaličních stran. Volební preference se naopak zdá být nezávislou na věku. Věk hrál roli pro odhad účasti ve volbách, také vzdělání; to se však prosadilo tentokrát jenom v Teplicích. V Teplicích je tedy, na rozdíl od ostatních dvou měst, úmysl volit v komunálních volbách některou z koalič-

²²⁾ Shodná byla i kvalita logistických modelů, neboť procento správně zařazených případů se pohybovalo mezi 66,9 až 72,4.

ních stran, pozitivně asociován s rostoucím vzděláním. Logistický model pro Teplice se zdá být nejvýstižnější, porovnáme-li v tabulce procento správně zařazených případů. To znamená, že stranické preference teplických voličů lze relativně nejlépe odhadnout na základě jejich vzdělání a hodnot symptomu outsidera.

6. Závěr

Operacionalizace pojmu politická a občanská kultura nebyla přímou adaptací vzorců politické a občanské kultury, které charakterizují Schöpflinovy segmenty. Přesto lze najít určitou podobnost mezi nimi a našimi empiricky nalezenými shluky. A je také možné říci něco málo k tomu, jak jsou jednotlivé segmenty zastoupeny v konkrétních lokalitách. Co je však důležitým zobecněním: z empirických zjištění této práce vyplývá, že jednak má smysl uvažovat o segmentech jdoucích napříč postkomunistickou českou společností, diferencovaných tradičním, socialistickým a liberálním vzorcem politické kultury a jednak lze připustit vznik aliance mezi segmenty se socialistickým a liberálním vzorcem, protože ve dvou tak rozdílných městech, jako jsou Teplice a Nové Město nad Metují, si jsou tyto vzorce blízké. Významnou úlohu pro určení segmentů má symptom outsidera.

Také další analýzy ukazují, že nejvýznamnějším faktorem určujícím politické postoje a politickou participaci občanů, resp. jejich stranické preference, je symptom outsidera, pocit vyřazenosti, bezmocnosti cokoliv v místní politice, ale nejen v místní politice, ovlivnit. Pokud jde o participaci a volební chování zvláště, zdá se, že frustrace těch, kteří se za bezmocné považují, může mít v zásadě dvojí výsledek. V mírnější formě vede k preferování některé z opozičních stran jako formě protestu proti „těm nahoře“. Ve své silnější podobě může ústít až k rezignaci na snahu zasahovat do veřejného života. Tato druhá možnost je pravděpodobnější, jedná-li se o voliče, který je zároveň mladý a méně vzdělaný. Za významnou považujeme též skutečnost, že smysl vzájemných vazeb mezi závislými a nezávislými proměnnými je u všech tří sledovaných měst stejný. To znamená, že voliči, ač žijí v různých městech s odlišnými místními poměry, jednají podle stejné logiky.

ZDENKA VAJDOVÁ ukončila studium oboru sociologie-filozofie na FF UK v roce 1971. Pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR, zabývá se studiem sociologických aspektů transformace lokálních společností; podílí se na empirických výzkumech sociálních sítí, politické kultury a veřejné správy v lokalitách. Učí na FSE UJEP v Ústí n. L. a FSV UK v Praze.

TOMÁŠ KOSTELECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR od roku 1993. Zabývá se politickou a sociální geografii, geografickými souvislostmi sociálního chování a společenské transformace. Učí na PŘF UK v Praze.

Literatura

- Almond, G. A., S. Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Baldersheim, H., M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz 1996. *Local Democracy and the Process of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Elias, N., J., Scotson, L. 1965. *The Established and the Outsiders*. London: Cass and Co.
- Dahl, R. A. 1966. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová 1992. „Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě.“ *Sociologický časopis* 28: 369-385.

- Hubáček, O. 1993. „Attitudes of Czech and Slovak Local Elite towards the Transformation of Society.“ *Czech Sociological Review* 1: 111-114.
- Illner, M., D. Hanšpach 1994. „The new local political politics after the 1990 local reform: councillors, mayors and citizens.“ In *Territory, Society and Administration*. ed. by M. Barlow, P. Dostál, M. Hampl. Amsterdam: Institute for Social Geography.
- Nedomová, A. 1995. „V blízkosti hranic.“ *Sociologický časopis* 31: 501-516.
- Pettersen, P. A., L. E. Rose 1996. „Participation in Local Politics in Norway: Some do, some don't, some will, some won't.“ *Political Behavior* 18: 51-97.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pye, L., S. Verba 1966. *Political Culture and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schöpflin, G. 1993. „Culture and Identity in Post-Communist Europe.“ In *Development in East European Politics*, ed. by S. White, J. Batt and P. Lewis. London: Mac Millan.
- Vajdová, Z. 1995. „The Power Structure at the Local Level.“ Pp. 20-25 in *Localities and Politics in the Transformation Process*, ed. by L. Malíková, S. Miháliková. Bratislava: Slovak Political Science Association.
- Vajdová, Z. 1996. „Politická kultura – teoretický koncept a výzkum.“ *Sociologický časopis* 32: 339-351.
- Wiatr, J. 1980. „The Civic Culture from a Marxist-Sociological Perspective.“ In *The Civic Culture Revisited*, ed. by G. A. Almond, and S. Verba. Boston, MA: Little Brown and Co.

❁ DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum
populačního vývoje – **DEMOGRAFIE** č. 4/1997:

ČLÁNKY

XXVII. konference České demografické společnosti „Migrace v Evropě a v České republice“ (21. 5. 1997)

Dušan Drbohlav: Současné trendy mezinárodní migrace v Evropě

Zdeněk Čermák: Geografické aspekty vnitřní migrace v České republice

Dagmar Bartoňová: Demografické aspekty vnitřní a zahraniční migrace v České republice v 90. letech

Antonín Šípek, Vladimír Gregor, Jiří Horáček, Miroslava Chudobová, Vlasta Korandová,

Jelena Skibová: Prenatální diagnostika vrozených vývojových vad v České republice

Radim Uzel: Sexuální výchova v evropském kontextu

DISKUSE

Jitka Rychtaříková: Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje

Milan Kučera: K interpretaci charakteristiky demografických procesů v České republice

Vladimír Srb: Rabušic kontra Rychtaříková

RECENZE

Fakta o sociálním vývoji v České republice (Milan Kučera)

Populační vývoj České republiky (Vladimír Roubíček)

Ruská demografická encyklopedie (Zdeněk Pavlík)

Předmět a metoda genetiky populací (Helena Jansová)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Populační opatření – ano či ne

Projekce obyvatelstva ČR do roku 2050 podle OSN (1994)

Bydlení a bytová výstavba v zemích hospodářské komise pro Evropu v polovině 90. let

Vnitřní stěhování v České republice 1993-1995 podle vzdělání

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Sociologové na konci tisíciletí

Rozhovory z Fóra 2000

Ve dnech 3.-7. září 1997 se pod záštitou prezidenta Václava Havla a nositele Nobelovy ceny za mír Elie Wiesela konala na Pražském hradě první konference „Fórum 2000“. Jejím smyslem bylo zabývat se hrozbami a nadějemi lidstva na prahu nového tisíciletí. Slovy Václava Havla: „...přemýšlet o osudu a budoucnosti naší společné civilizace (...) v místě, které vždycky tak senzitivně vnímalo hrozby vznášející se nad lidským rodem a jeho kulturou, jakož i naděje, k nimž se člověk může a musí upírat“.

Konference byla připravena tak, aby na základě tří dny trvající panelové diskuse o současném stavu světa, o hrozbách, kterým čelí, o hodnotách a nadějích, se kterými vstupujeme do nového tisíciletí, a také o naší zodpovědnosti za přežití světa v době stále intenzivněji se stýkajících světových kultur a civilizací, tematizovala okruhy dalších čtyř až pěti konferencí „Fórum 2000“, které se budou konat každý rok v Praze. Má být založena tradice pražských konferencí a pražského přemýšlení o osudu naší planety.

Na první setkání v roce 1997 byli pozváni nositelé Nobelových cen za mír a za literaturu, politici, kteří v minulosti přispěli k urovnání občanských válek nebo mezinárodních konfliktů, sociální vědci i náboženští myslitelé a další významné osobnosti veřejného života ze všech regionů dnešního světa.

Cílem konference nebyla akademická odborná diskuse o všech hrozbách, kterým čelí naše planeta. Ty jsou již v podstatě dostatečně známy. Konference chtěla spíše navodit rozpravu o tom, jak na nebezpečí dosavadních trendů reagovat. Dovedeme-li dnes poměrně přesně pojmenovat rizika budoucnosti ponechané zcela spontánním procesům technologického, hospodářského, ale i kulturního a sociálního vývoje, musíme najít sílu a odvahu k zodpovědné a aktivní odezvě na tato rizika. Odpovědi byly – jak se dalo očekávat – velmi různorodé: od Havlova apelu k základnímu obratu „v samotném postoji člověka ke světu“ ve sféře ducha, až k méně spirituálním výzvám ke změně běžné ekonomické filozofie trvalého růstu a expanze. Již z tohoto prvního setkání bylo zřejmé, že cesty do budoucnosti budou mnohočetné a že kromě základních etických norem, které jsou společné nebo značně podobné v hlavních světových kulturách a náboženstvích, bude i budoucnost světa pluralitní, plna rozdílu a konfliktů.

Na „Fórum 2000“ byli pozváni také přední světoví sociologové a sociologizující historikové, kteří se zabývají otázkami formování globální společnosti. Někteří z nich svou účast na poslední chvíli odřekli, např. Ulrich Beck, Anthony Giddens a John Hall, avšak větší část jich přijela. A tak jsme mohli vyslechnout příspěvky takových osobností, jako je Immanuel Wallerstein – prezident Mezinárodní sociologické asociace, Cornelius Castoriadis – ředitel École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži, lord Ralf Gustav Dahrendorf, Timothy Garton Ash, Michael Mann z Kalifornské univerzity v Los Angeles, Hans-Heinrich Nolte z Hannoveru.

Všechny příspěvky přítomných sociologů se opíraly o analytické pohledy autorů a byly samozřejmě také výrazem jejich odlišných světonázorových orientací. Několik motivů však bylo společných. Jednadvacáté století bude pravděpodobně plné změn, se kterými dnes nepočítáme. I. Wallerstein dokonce soudí, že první polovina 21. století bude obtížnější a více zneklidňující než století dvacáté. Bude podle něj však také otevřenější

než současnost. Hans-Heinrich Nolte poukázal rovněž na to, že svět čeká zásadní změna: konec expanze a přechod ke stabilitě a k nerůstu. Je zřejmé, že sociální důsledky takové změny v globálním měřítku mohou být velmi různorodé. Jednání prvního „Fóra 2000“ mohlo tyto otázky jen načrtnout. V projevech zúčastněných sociologů se objevila řada nových pohledů, které zůstávají v našem domácím přemýšlení o vývoji soudobých společností dosud stranou pozornosti. Pozornému posluchači nebo čtenáři však pomohly zahlédnout obrysy budoucích napětí i konfliktů a také možných pozitivních řešení. Bylo by nezodpovědné domnívat se, že se naší země nebudou týkat.

Jiří Musil

Sociologové o sobě s dávkou úlevné sebeironie občas říkávají, že jejich obor je z hlediska tematické struktury takřka nevyčerpatelný, neboť pod mikroskop sociologické analýzy lze – dnes již jen s mírnou nadsázkou – položit prakticky cokoli od kávové lžičky až po UFO. Reprezentační mužstvo, jež zastupovalo světovou sociologickou obec na Fóru 2000, by si podle tohoto měřítka mohlo s klidem připsat čárku. Společenství sociálních vědců ve Španělském sále Pražského hradu představovalo na šestnáct významných kapacit z nejrůznějších částí světa. Připomeňme alespoň několik z těch nejslovutnějších: Fritjof Capra, Cornelius Castoriadis, lord Ralf Gustav Dahrendorf, James Lovelock, Michael Nowak, Jacques Rupnik, Immanuel Wallerstein... Po vyslechnutí jejich referátů by systematizující sociolog mohl s uspokojením konstatovat, že zde proběhl pokus o založení nové sociologické disciplíny, snad by jí příslušel název „sociologie konce“.

Většina příspěvků byla totiž tak či onak svázána s faktem, že letopočet dosáhne – z hlediska astronomického, geologického, ba i archeologického času už za okamžik – magické číslice 2000, a tedy konce století i tisíciletí. Na Fóru 2000 však nebylo popráno sluchu představitelům postmoderního myšlení jako odborníkům na konce všeho druhu, nemluvílo se proto o epochálních rupturách, o konci dějin, smrti subjektu či zániku sociálního. Řečníci probírali pouze význam, smysl a důsledky časového zlomu, k němuž dojde o půlnoci posledního prosince 1999. Přesto nebo snad právě proto se ukázalo, že fascinace fenoménem konce je ve společenskovědních kruzích silná a od dob Spenglerova proslulého „Der Untergang des Abendlandes“ (1918) nejenže neustupuje, ale šíří se a bují. Nikdo však, bohužel, naslouchajícímu publiku nepřipomněl, že konec tisíciletí není svátkem hodinářů, ale spíše právě sociologů. Že není jen vrypem na časové ose, ale především sociokulturním faktem, jenž není schopen samostatné existence a ožívá teprve tehdy, když mu je lidské společenství ochotno propůjčit význam zlomového bodu a uvažovat, mluvit a psát o něm právě jako o takovém. Ani hosté z Asie a z Afriky neměli odvahu zkazit euroamerickým autorům vášnivých projevů o konci tisíciletí náladu a podotknout, že podle čínského kalendáře je rok 2000 už daleko za námi a podle muslimského zase dosti daleko před námi nebo že některé domorodé kmeny měřením času ani neztrácejí čas. Očekávání konce milénia si zkrátka získalo celosvětovou popularitu jako nepochybný výraz globalizace a internacionalizace světa.

Fórum 2000 přineslo nejen důkazy tohoto jevu, ale i možné vysvětlení. Proč se ideje, módy, hnutí či nálady dnes šíří tak rychle a pronikají do všech záhybů planety? Nesčíslněkrát zazněla během Fóra 2000 na tuto otázku tatáž odpověď: lidstvo se ocitlo ve stádiu globální civilizace. Heslo „globalizace“ se stalo nejfrekventovanějším pojmem každého příspěvku a každé rozpravy. Besedníci pozvaní na Fórum 2000 spolu rozmlouvali pod hlavičkou tří diskusních panelů: „Svět, jenž jsme zdědili“, „Současnost“ a

„Naděje do budoucnosti“. Přestože k tomu názvy diskusních bloků explicitě nevybízely a ani k úvahám o globalizačních pochodech přímo nemotivovaly, nezávisle na sobě přijeli intelektuálové z nejrůznějších kontinentů do Prahy se zprávami o stavu světa, v nichž dominovalo sdělení, že nejpozoruhodnějším sociálním úkazem dneška je právě proces globalizace. Jako by i intelektuální reflektování globalizace nabylo globálních rozměrů.

Původně jsme uvažovali o tom, že se pokusíme vyzpovídat všechny přítomné sociology, kteří byli pozváni a kteří ke stavu současného světa mají opravdu co říci – tedy Anthonyho Giddense, jehož „Důsledky modernity“ vyjdou za několik týdnů česky, Ulricha Becka, jehož „Riziková společnost“ je dnes již nejen názvem sociologického best-selleru, ale i standardním označením jednoho rozměru společnosti, v níž žijeme, lorda Ralfa Dahrendorfa, jehož studie o transformaci postkomunistických zemí daly vzniknout třeba sloganovému rčení o šesti měsících politiky, šesti letech ekonomiky, šedesáti letech občanské společnosti jako podmínky jakés takés sociální rovnováhy, případně s jinými. Nestalo se. Giddens s Beckem nepřijeli a Sir Ralf se druhého dne omluvil a konferenci opustil i se svou chotí a doprovodem. A přesto nelze říci, že nám zůstaly jen drobty – spíše jen jistá jednostrannost, která alespoň na těchto stránkách nenachází kompenzaci, komplement či alternativu ve stejně ostře vysloveném protínázoru, může trochu vadit.

Nabízíme čtenářům rozhovory se dvěma rozhodně špičkovými světovými sociology, s jedním proslulým fyzikem a s jedním obecně málo známým, ale rozhodně ne nezajímavým religionistou a politologem. Nebo jinak – s jedním Američanem s německými předky, s jedním Francouzem řeckého původu, s jedním snad americkým fyzikem, který se však narodil a „vyučil“ ve Vídni a s jedním (snad „čistokrevným“) Číňanem. Tedy s Immanuelem Wallersteinem, dnes prezidentem Mezinárodní sociologické asociace (ISA), jenž nás bombarduje svými prezidentskými dopisy, v nichž vyzývá k úvahám nad stavem oboru, nad jeho jazykem, vztahem k historii a k ostatním vědám, ale také k historii vlastní, ke klasikům, s autorem slavné „teorie světového systému“, která je dnes již učebnicovým penzem, autorem pozoruhodné knihy o „historickém kapitalismu“ a analytikem marxismů (plurál není nahodilý) jako utopií. Dále s Corneliem Castoriadisem, jehož kniha o „společnosti jako imaginární instituci“ předběhla postmoderní „konec sociálního“, a jehož „Křížovatky labyrintu“ byly vážným pokusem o diagnózu doby, s autorem desítek studií o modernizaci a globalizačních tendencích současného světa, o vztahu „marxistické inspirace“ (jak se decentně říká neomarxismu) k postmoderně, ale i prací o velkých postavách světové sociologie, zejména Weberovi (arčíže ve vztahu k modernitě). Poté s Fritjofem Caprou, který se kdysi pokusil spojit tao s fyzikou, poučen oběma v nich nachází podobnosti zřejmě nikoliv nahodilé, autorem knihy, jejíž sociologické ambice jsou sice nevysloveny, ale přesto až příliš jasně patrné – „Bod obratu“, v níž dominantním tématem je ekologie, nutnost ekologizace našeho myšlení, jehož podmínkou je nové promyšlení newtonovsko-descartovského dědictví a hledání cest pro ekonomii, která se dle něho ocitla ve slepé uličce, kam ji dotlačila neumdlévající honba za soustavným růstem. A konečně s Josephem Chanem, který – ač příliš neznám (což je pro náš euroamerický etnocentrismus konec konců příznačné) vyvolal rozruch svým osobitým pojetím lidských práv a role státu v procesech udržování a revitalizace národní kultury.

Tyto myslitele něco spojuje, ačkoliv „stručné obsahy“ jejich rozhovorů, jež lze shrnout pod titulky *krize legitimacy státu* (Wallerstein), *funkce národního státu v éře globalizace* (Chan), *bída postmodernismu* (Castoriadis) a *potřeba ekologické gramotnosti*

(Capra), k žádné nápadnější podobnosti neodkazují. Tedy – je to především až vypjatý kriticismus, sociální, sociologický i filozofický, je to typ sociálněvědního myšlení, jež rozhodně nepatří k onomu programově neangažovanému a „value-free“ typu meditování o společnosti či jejímu empirickému „mapování“. Chcete-li, všichni jsou více či méně levicoví a dva (Wallerstein a Castoriadis) pocházejí dokonce z neomarxistické lůžky. To by nás ale nemělo dnes už ani pobuřovat, ani uvádět v údiv. Ostatně již Masaryk věděl a v „Otázce sociální“ o tom hezky psal, že kmotrem moderní sociologie byl socialismus, což mu nebránilo v nejostřejší kritice marxismu, jakou lze ještě v rámci akademických zvyklostí připustit. Sociologie bývala vždycky jaksi *ex definitione* „umírněně levicová“, protože „kritiku *statu quo*“ měla v popisu práce vždycky – a nemusela to být právě frankfurtská škola ve vztahu ke kapitalismu připozdívající se vývojové fáze, ani disidentská sociologie ve vztahu ke komunistickému totalitarismu ve fázi velice pozdní.

A to druhé velké spojující téma je nepochybně právě globalizace, onen propojený svět, ona sloganová McLuhanovská globální vesnice, onen tirykianovský pluralitní zázračný svět konce tisíciletí, pro nějž potřebujeme jednu dobrou sociologii (nebo naopak – to podle Piotra Sztompky – mnoho sociologií pro sjednocující se svět). Sociologii v každém případě vnitřně členěnou, disputující a přemýšlející nepochybně na staré téma – kdo jsme, odkud přicházíme a kam jdeme, tedy na téma, jehož naléhavost vyjevuje právě globalizující se společnost. O tom všem a mnohém jiném – vážně i s mírnou naivitou futurologických vizí a neoprávněných kritik – bylo Fórum 2000 Václava Havla a Elieho Wiesela. Příští pokračování, jak jsme se z důvěrných kruhů dozvěděli, má být o globalizaci našeho světa (nejprve v dimenzi etické, poté kulturní, ekonomické, politické a ekologické). Uvidíme, máme-li se opravdu na co těšit. První setkání se stalo spíše lákavým příslibem než zavazujícím slibem.

Irena Reifová, Miloslav Petrušek

IMMANUEL WALLERSTEIN, předseda Mezinárodní sociologické asociace

Evergreenem rozprav, jež probíhaly za diskusním stolem Fóra 2000, se bezpochyby stalo téma globalizačních procesů. Hans Jonas v souvislosti s globalizací společnosti hovoří o potřebě tzv. „nové etiky“, která podle něj vyplývá z faktu, že lidé dnes mohou a dovedou více, než smějí. Co je podle Vás kritériem toho, co se v globální společnosti smí a nesmí? Máte nějakou vlastní koncepci etiky pro příští tisíciletí, nebo – chcete-li – pro moderní světový systém?

Především musím zdůraznit, že z mého pohledu v etické problematice nedochází k žádným převratným posunům. Etická dilemata tu vždycky byla a budou tu i nadále, je to věc etické a politické volby. Za druhé se netajím s tím, že pojem „globalizace“ mě neuvádí právě v nadšení. Je v něm totiž obsažen předpoklad, že jevy, které tento pojem zastřešuje, jsou novinkou posledních deseti nebo dvaceti let. S tímto předpokladem se však neztotožňuji, globalizační trendy jsou podle mého soudu v běhu přinejmenším pět století. Dnes je pouze intenzivněji vnímáme a pozorujeme, což je ale fenomén politický. Pokud máme hovořit o nějaké bezprecedentní novince posledních let, není to proces globalizace, ale proces delegitimizace státu, který se dnes šíří v celoplanetárním měřítku a je to nepochybně novum posledních dvaceti let, protože posledních pět set let naopak probíhalo ve znamení rostoucí legitimacy státu. Delegitimizace státu zřetelně koresponduje se zklamaným očekáváním postupující reformy, rovnosti a oslabování polarit, jehož

nositelem byl právě stát. Rozséal naději, že takový vývoj je nejen žádoucí, ale také možný a dosažitelný. Místo toho se však polarity světového systému každým směrem a každým dnem vyostřují. Fundamentální rozdíl je pak v tom, že lidé to dnes vnímají jinak než před pětadvaceti lety a mají pocit nelegitimnosti státních struktur. Myslím si tedy, že to je především tento úkaz, který dnes zakládá krizi světového systému.

Z jakých sociálních sfér nebo z jakých příčin delegitimizace státu pochází?

Liberalismus 19. století byl ideologií, jež zásobovala společnost opiem slibů, že progresivní sociální reforma je realistickou vidinou. Bude-li řízena racionálně a bude-li svěřena do rukou expertů, dnešek bude možná ještě strastiplný, ale zítra, v příští nebo přespříští generaci, se výsledky jistojistě dostaví. Jakýmsi zvláštním řízením tuto perspektivu přejala i všechna důležitá opoziční hnutí uplynulého století – komunistické, sociálně-demokratické i národně-osvobozenécké hnutí třetího světa. Všechna začala uctívat stejnou doktrínu: pokud nám svěříte moc ve státě, uskutečníme svůj revoluční program a jestli náhodou nezavládne ráj na zemi dnes, pak zítra určitě. Tato opoziční hnutí, a zejména komunismus byla svým způsobem vlastně pilířem světového systému, protože nabízela onu profilovou ideu minulých století v mimořádně zhuštěné a redukované podobě. Všechna tři zmíněná hnutí však ztroskotala. Nejhluchnější byl přirozeně kolaps komunistického systému, ale podíváme-li se na věc drobnohledem, zjistíme, že národně-osvobozenécká hnutí se rozplynula pětadvacet let předtím a že sociálně-demokratické hnutí ztratilo svou identitu, neboť svůj program připodobnilo liberální rétorice. Zkrátka všude, kam jen pohlédnete, narazíte na deziluzi. Lidé ztratili víru v tato hnutí, a tím také ztratili víru ve stát. Panuje atmosféra zloby a strachu. Tento strach pak vede k různým alternativním formám sdružování (angl. „grouping“), v němž se lidé snaží najít bezpečnostní – ano skutečně jen bezpečnostní – substituent ochrany, kterou dříve hledali „pod křídly“ státu a investují do něj víru, kterou dříve věnovali státu. Různá sdružení, party nebo sekty člověka chrání před jinými seskupeními, partami nebo sektami.

A krom toho nemají ambice vybírat daně...

Ano, s daněmi je to velmi zajímavé. Lidé trvají na tom, aby stát pokračoval v redistribuci veřejných financí tak, jak to dělával dříve, a reagují velmi podrážděně, když se stát snaží svou roli v některých oblastech, například ve školství, minimalizovat. Současně však neradi platí daně. Částečně proto, že už si státu neváží, a částečně proto, že daně tvoří stále větší procento jejich příjmů. Stát se tedy ocitá ve velice kuriózní situaci – je ponoukán k tomu, aby současně zvyšoval i snižoval daně, a to týmiž lidmi. Je to velmi inkonzistentní chování, ale odráží se v něm klesající důvěra ve stát. Tak se ovšem začne cyklus začarovaný kruh. Odeberete-li státu svou důvěru a tolerujete-li, dejme tomu, vznik soukromé policie, dojde k ještě většímu oslabení státu a vy mu důvěřujete ještě méně.

Kromě toho lze vyzorovat další, víceméně tabuizované indicie, které nasvědčují tomu, že kapitalismus si nestojí dobře ani jako ekonomický systém. Mám na mysli dva hlavní symptomy a prvním z nich je krize akumulace kapitálu. Mzdový systém zaznamenává úbytek lidí, kteří jsou ochotni do něj vstoupit a třeba jen dočasně přijmout nízké mzdy. Růst mezd v rámci světového systému tedy *de facto* přiškrcuje zisk. Druhým neuralgickým bodem je přirozeně ekologická krize. Co s ní? Východiska jsou samozřejmě dvě: uklidit zeměkouli a zajistit, aby se znečištění dále nerozmnožovalo. S otázkou, jak zajistit, aby nevzrůstal objem kontaminace, se dotýkáme samotného jádra kapitalismu. Kapitál dosahuje astronomických zisků jen proto, že neplatí všechny své účty. Majoritní

část nevyrovnaných účtů tvoří tzv. externality. Vypustit chemický odpad do řeky je nejlevnější způsob, jak se ho zbavit. Pokud společnost takové počínání toleruje, dochází k významnému snížení nákladů. Úklid planety skutečně předpokládá nesmírné zvýšení nákladů, internalizaci nesplacených pohledávek. Pokud se k tomu odhodláte, je ovšem vážně ohrožen váš zisk. Buď se smíříme s tím, že ozónová díra se bude klubat dál a dál, nebo donutíme kapitál, aby internalizoval skutečné náklady. Na obzoru se tedy rýsuje dlouhodobé významné přiškrčení kapitálu v kombinaci s erozí státu jako jeho nepostradatelného pilíře. Tuto situaci lze podle mne výstižně popsat jen jediným slovem – krize. Kapitalistickému systému proto nedáváme více než pětadvacet let života. V mezidobí nás pak čekají krušné časy.

Mohou sociologové nebo sociální vědci nějak přispět k tomu, aby nebyly tak krušné? Má sociologie přispívat ke smíření s deziluzí a učit životu zbavenému opěrných bodů, jež byly zabudovány do pojmů jako „zítřek“, „budoucnost“ nebo „příští generace“?

Ne, já nejsem advokátem smíření s životem bez vidiny zítřka. Mám však za to, že zítřek je bytostně nejasný, nepoznatelný a neurčitý. Zítřek nabývá určitosti až v našich koncepcích zítřka. Touha po budoucnosti je velmi důležitým elementem přítomnosti a projevuje se tím, čemu říkáme hodnoty nebo politické soudy. Sociologové by podle mého názoru neměli propagovat konec budoucnosti, naopak měli by o ní diskutovat, a to ještě intenzivněji než dříve. Netvrdím, že to, co bude zítra, je vepsáno v našich genech a také netvrdím, že pokrok a vývoj k lepšímu je neodvratný či zaručený. Je však možný. Odpověď na otázku, zda se věci obrátí k lepšímu v budoucnosti, je funkcí toho, co děláme v současnosti.

Vy tedy nesdílíte názor, že podstatná část politického, ekonomického i morálního zla byla v minulosti napáchána právě ve jménu budoucnosti, která sloužila jako alibi pro nejružnější formy barbarství? Jedná se vlastně o přesmyčku slavného Dostojevského výroku „Je - li Bůh mrtev, všechno je dovoleno“. V parafrázi Zygmunta Baumana na tento výrok se však mluví o tom, že „všechno je dovoleno právě tehdy, je-li Bůh živ“.

V domnění, že vytvářejí základy lepšího příštího, se lidé jistě dopouštěli strašlivých věcí. Mnohem podstatnější než to, že jednali ve jménu budoucnosti, je však fakt, že si byli naprosto jisti tím, jaká ta budoucnost má být. Na základě tohoto poznání tedy není třeba rušit hned celou budoucnost, ale jen onu skálopevnou jistotu, jak má projekt budoucnosti vypadat. Já nemám dokonce ani matnou jistotu o struktuře budoucnosti. Jsem si jist jen svými soukromými hodnotami a představami o tom, co je to lepší příští svět. Je to svět, v němž by bylo obsaženo více rovnosti a více demokracie. Vše, co se nachází za tímto mezníkem, je záležitostí inteligentní rozpravy. Nejsem zastáncem žádných totalitních, rigidních představ o budoucnosti, ale jsem zastáncem toho, abychom o ní všichni vespolek intenzivně diskutovali.

Jste prezidentem ISA a iniciátorem zprávy „A Report of Gulbenkian Commission on Restructuralisation of Social Sciences“. Jakou restrukturalizaci máte na mysli? Je podle vás třeba, aby se narodil nějaký nový Charles Wright Mills a napsal nějakou novou Sociologickou imaginaci pro jednadvacáté století?

Doufám, že tato otázka se stane leitmotivem nadcházejícího montrealského kongresu ISA v létě 1998. Současná struktura sociálních věd podle mého názoru odpovídala sociální realitě asi tak mezi lety 1880-1945. Od té doby se ovšem sociologická materie výrazně proměnila, takže stará struktura sociologie a subdisciplinární dělba práce ztratila

logiku. Hlavním úkolem příštího mezinárodního setkání sociologů se tedy jeví debata o vymezení nové, přesnější struktury sociologie a nových organizačních vzorců. Kromě toho dotírají i další, obecnější otázky, např. otázka rozdílu mezi sociologií a politologií a dále je tu celý komplex otázek vyplývajících z takzvaného střetu mezi vědou a filozofií, jenž se rozhořel koncem 18. století a dnes prožívá svou renesanci. Otvírá se tedy před námi období nejistoty, jež – doufejme – v intenzivních debatách postupně nabude pevnějších kontur.

JOSEPH CHAN, profesor hongkongské univerzity, zabývá se lidskými právy, liberalismem a konfucianismem

Hojně diskutované globalizační pochody se nevyhýbají ani Vašemu rodnému Hong Kongu, tedy dnešní Číně. Někteří sociologové však pokládají globalizaci za synonymum westernizace nebo dokonce amerikanizace. Například už Georg Simmel se obával, že Evropa se může pod přílivem americké kultury proměnit v „zábavní park, cíl turistických výprav, líheň mluvků, umělců a sbírku ruin a velkých vzpomínek“. Potvrzuje se hypotéza o totožnosti globalizace a amerikanizace v současné čínské sociální realitě? Pokud ano, jak?

Globalizace v sobě zahrnuje notnou dávku západní tradice. Trh a všechny kapitalistické instituce, jež trh podporují, se zrodily na západní polokouli. Demokracie a lidská práva se zrodila na západě. Přestože jsou to okcidentální vynálezy, mohou přinést užitek i té části světa, kde jsem doma já. Lidé se jim nebrání jen proto, že pocházejí ze západu, pokud západ tento problém nezačne sám „nafukovat“.

Ano, vždyť sám pojem „westernizace“ je vlastně produktem západního myšlení...

Přesto se domnívám, že v čínské kulturní tradici není obsaženo žádné dogma, které by bránilo přijetí myšlenky lidských práv, ačkoli původně vzklíčila jinde a Čína nebo alespoň někteří zdejší intelektuálové ji pouze přejímají jako západní import. Pokud vnímáme Čínu jako rozvojovou zemi a pokud definujeme trh jako globální fenomén, je nashodě, že Čína se bude muset přizpůsobit ekonomickým a politickým globálním normám. Globalizace má ovšem přirozeně i tu horší, odvrácenou stranu – sem spadá dominance mnohonárodních monopolů, jež ohrožují státní suverenitu v oblasti ekonomického řízení. Stát po ekonomicko-manážerské stránce stále slábne a ztrácí prestiž. V Číně se na různých konferencích periodicky vrací otázka, jak čelit tlaku mnohonárodních monopolů, a diskutéri většinou dojdou k názoru, že naším jediným trumfovým esem je suverénní národní stát. Globální ekonomický systém se v současnosti konstituuje na základě dobrovolného rozhodnutí suverénních států, které se vzdávají části svých práv výměnou za výhody nadnárodní spolupráce. Globalizace tedy nepředstavuje pouze ztrátu či omezení, ale národní státy musí reflektovat i její stinné stránky a systematicky jim vzdorovat. Globalizace je možná synonymem westernizace, ale současně je také suverenita synonymem obrany proti jejím nevíтанým průvodním jevům.

Neblahé ekonomické stránky globalizace lze možná víceméně úspěšně tlumit pomocí legislativy, ale jak vzdorovat jejím kulturním konsekvencím, jež nezřídka vedou ke kulturní nivelizaci?

V Malajsií se Mahatti rozhodnul trestat každého, kdo přesune své investice na západ nebo prodá akcie do rukou cizích společností. Takové postupy jsou přirozeně nepřijatelné. Stejně tak nemůžeme zasahovat do informačního toku západních médií, jehož koryto je ve směru do Číny stále hlubší. Mám však za to, že odpovědnost za pěstování a

konzervaci místní kultury má opět národní stát, jenž by neměl šetřit na investicích do tradiční kultury, aby mohla směle soutěžit s tím, co nabízejí globální média.

Ve svém vystoupení na Fóru 2000 jste naznačil, že západní pojetí lidských práv může být poněkud přehnané. Je obrana národní kultury jednou ze situací, kdy je třeba zasáhnout do lidských práv jednotlivce ve prospěch takzvaného obecného blaha? Vezměme si následující situaci: novinář má právo na svobodu projevu a na to, aby nabízel kulturní zboží či informace jakékoli provenience. Proti tomu však stojí ideál obrany národní kultury. Která ze dvou zmíněných hodnot má mít přednost?

Mezi hodnotami, o nichž mluvíme, nevidím žádný konflikt. Je však důležité, aby národní stát nepoužíval ve jménu obrany původní kultury donucovací, násilné metody. Stát by neměl média odrazovat za pomoci zákonů a trestů. Měl by naopak hledat východisko v pozitivních, povzbuzujících krocích. Stručně řečeno, neměl by skrblit na podpoře autentické národní nebo alternativní kultury. Nehoruji zde pro cenzuru, ale pro to, aby stát fungoval jako aktivní činitel podpory kulturních podniků, jež jsou hodnotné, přestože po nich na trhu není taková poptávka. Stát může například vytvořit komisi, která řídí rozdělování finančního fondu na obranu národní kultury a působí tak jako ochranná vrstva před negativními vlivy globalizace.

*Cožpak má ale taková komise přístup k absolutnímu kritériu dělení kulturní produkce na dobrou a špatnou? Není to jen byrokratický aparát, o nichž nás sociologie byrokracie učí, že pod pláštěm neosobního posuzování stejně prosazují subjektivní preference do-
tyčných byrokratů?*

Státní kulturní výbor nebo komise nemusí nutně fungovat na byrokratickém základě. Lze ji vytvořit po vzoru zastupitelské demokracie, tak aby v ní zasedali volení zástupci uměleckých kruhů omezení délkou volebního období. Výbor na obranu domácí a kvalitní kultury tedy nemusí nutně být jen výrůstkem na těle nějakého ministerstva. Podle mého názoru by to měl být jakýsi miniaturní umělecký parlament.

Intenzivně se věnujete teorii lidských práv a také východní religionistice. Myšlenka lidských práv je svázána především s francouzským osvícenstvím a patří k nejtýpističtějším rysům moderních časů. Rozšířením ideálu lidských práv však současně došlo k posílení křesťanského antropocentrismu. Připouštíte možnost narušení evropského antropocentrismu cestou prolínání východní a západní kultury? Oslabení antropocentrismu bývá nejednou pokládáno za otázku života a smrti, neboť někteří ekologové v něm spatřují jediné východisko z ekologické krize.

Co se týká myšlenky lidských práv, je především nutné, aby byla definována minimalisticky, což se dnes na západě ne vždycky respektuje. Lidská práva přirozeně vycházejí z evropské teologické a filozofické tradice. Odstraníme-li však z myšlenky lidských práv vrstvy filozofických komplikací, zůstane přibližně následující jádro: nechť se každá lidská bytost těší stejným právům bez ohledu na to, jaké je národnosti, vyznání, kultury či pohlaví. Takové tvrzení však vyžaduje jisté obecné závěry o zájmech člověka. Vyžaduje shodu v názoru, že existují jisté zájmy každého jednotlivce, které jsou natolik důležité, že kvůli nim stojí za to uložit jinému jednotlivci jisté povinnosti. Smíříme-li se tedy s touto minimální definicí lidských práv, spojení mezi lidskými právy a antropocentrismem se rozpadá. Lidská práva jsou z hlediska zdrženlivé definice nárokem individuů na základní rovnoprávnost a nepředpokládají žádný přehnaný důraz na člověka či lidskou společnost jako středobod všehomíra. Neříká se v ní, že příroda nebo fauna nemají svá

práva. Západní idea lidských práv a východní konfucianismus se v tomto místě protínají. Konfucianismus je holistickou filozofií. Klade důraz na jednotu a kontinuitu mezi nebem, člověkem, rostlinami a zvířaty. Všichni jsme součástí jediného řetězce stvoření a náš duševní obzor by proto neměl objímat jen člověka, ale celou přírodu.

FRITJOF CAPRA, fyzik působící v oboru teorie kvantové fyziky, filozof a ekolog

Česká veřejnost patrně netuší, že Váš otec se narodil v severočeském městě Most. Severní Čechy dnes patří k ekologicky nejzamořenějším regionům v Evropě a ekologická problematika současně tvoří jednu z dominant Vaší vědecké práce. Václav Havel ve svém úvodním projevu, jímž otevřel Fórum 2000, načrtnul pochmurnou vizi možné ekologické nápravy za pomoci techniky a administrativy, tedy prostředků, jež se na excitaci ekologické krize podílely, ale bez výraznějších změn v mentalitě člověka. Vidíte Vy osobně nějakou alternativu k technokratické ekologii?

Já se domnívám, že ani techokratická ekologie za současného stavu technologického parku neskýtá šanci na potlačení environmentální katastrofy. Této naději nás může přiblížit jen cesta úplně nových technologií. Nové technologie by měly sloužit výrobě úplně nových produktů a nejen k věčnému opravování těch starých a ekologicky nevhodných. Čtenář se může oprávněně zeptat, co mám na mysli pod vágním pojmem „nové technologie“. Jde o výrobní aparáty, které by se neprotivily mé koncepci ekologické gramotnosti (angl. „eco-literacy“). Ekologická gramotnost je koncept velmi prostý a znamená jen to, že člověk by se měl naučit hovořit jazykem přírody. Svým myšlením a jednáním by měl imitovat přírodní pochody. Veškerá moudrost, kterou potřebujeme k trvale udržitelnému životu, je zakódovaná v jazyce přírody a důstojné přežití člověka podle mne závisí na tom, zda se jej naučí dešifrovat. Nové technologie jsou tedy technologie, jež kopírují chování ekosystémů. Ekosystémy se vyvíjely miliardy let a po celou dobu „pracovaly“ na zdokonalení ekologické rovnováhy. V USA se dnes šíří populární hnutí tzv. ekologického designu. Imitace přírodního koloběhu je jeho hlavní opěrnou myšlenkou. Představme si, že máme několik průmyslových odvětví. Ekologický design navrhuje jejich sdružení do jediného klastru tak, aby se odpad jednoho průmyslového odvětví stal výchozí surovinou jiného odvětví. Dnes například při zpracování cukrové třtiny na cukr nebo palmovníků na olej používáme jen 5 % biomasy. Zbytek vyhazujeme a říkáme tomu „odpad“. Tento odpad však může být nesmírně cennou surovinou k výrobě něčeho jiného, při čemž opět vzniká odpad, jenž lze využít k výrobě něčeho jiného atd.

Taková organizace výroby však předpokládá vznik úplně nových komunikačních kanálů, jimiž by se mohli výrobci domlouvat...

Nepochybně. United Nations University Press v Tokiu nedávno vydalo za mého spolueditorství knihu „Steering Business Towards Sustainability“. V Tokiu existuje výzkumná iniciativa zvaná „Zero Emission Research“, jež spojuje 7000 vědců, kteří pracují na klastrování průmyslu. Používají speciální internetový program a jakýkoli výrobce se na tuto skupinu může přes Internet obrátit. Pokud se například ozve majitel nějakého afrického pivovaru, jenž produkuje určitý odpad a zeptá se, zda by se někomu nehodily ty a ty enzymy, vzápětí může přijít odpověď dejme tomu z Dánska: „výborně, to je přesně to, co potřebujeme pro naši žampionovou farmu“. Jistě si taková výměna žádá dopravu z jednoho konce světa na druhý, ale v jiných oblastech lze zase dopravu omezit. Jedno z hlavních ekologických přikázání říká, že přepravu zboží lze zredukovat na minimum. Pivo je možné vyrábět i popíjet na jednom místě. Vzpomeňme si na starou americkou

anekdotu. „Do Ameriky se dovážejí dánské koláčky a do Dánska americké. Ale proč si Amerika s Dánskem raději nevymění recepty?“. Dalším příkladem myšlení ekologického designu může být také recyklace televizorů. Proč si kupujete televizor? Proto abyste se stali majiteli krabice plné jedovatých chemikálií. Jistě ne, chcete se jen dívat na pohyblivé obrázky. Televizní schránka by tedy neměla patřit kupujícímu a ten by – až se dosyta vynadívá – měl mít možnost vrátit ji výrobci k recyklaci. Vůbec nejlepší je ovšem žádnou televizi nekupovat.

Patříte tedy k odpůrcům televizního média? Je podle Vás televize nebezpečná nejen jako schránka jedovatých chemikálií, ale i jako schránka jedovatých kulturních obsahů? Mám za to, že nejvážnějším ekologickým nebezpečím není výroba, ale spotřeba. Tady jsou zřejmě kořeny vaší averze vůči televizi.

Ano, plně souhlasím. Ale pokud se dále ptáte, proč je to právě spotřeba, zjistíte, že příčinou není vrozená lidská potřeba spotřebovávat své prostředí. Spotřeba je skutečně stimulována výrobcí a nejmocnějším dráždivkem je právě televizní reklama. Prvním a posledním účelem televize je propagace spotřeby, všechny ostatní televizní programy jsou jen vatou, která vyplňuje pauzy mezi reklamními bloky. Televize má kromě toho i nedozírné gnoseologické konsekvence, které přímo sabotují myšlení v rámci teorie systémů. Teorie systémů klade důraz na reorientaci pozornosti od objektů ke vztahům mezi objekty. Pokud chcete světu rozumět ve smyslu vzorců a organizací, musíte se soustředit na vztahy. Televize, a zejména televizní reklama, však prezentuje svět jako soubor objektů vyvázaných z jakýchkoli vztahů. Životní svět je ale jiný. Jestliže televizor vypnete – nebo ještě lépe vyhodíte či vrátíte do obchodu – to, co vám doma zůstane, jsou jen vztahy. Povídate si s rodinou, hrajete hry, zvete na návštěvu známé... Televize tedy bezprostředně brání naplnění jedné akutní potřeby a tou je vzkříšení komunity. Komunita je vysoce ekologickým společenstvím, protože tu jsou vůdčí hodnotou vztahy mezi jejími členy a nikoli sběr předmětů.

V knize Tao fyziky vysvětlujete paralelu mezi východním mysticismem a moderní fyzikou. Je možné nalézt podobné paralely i v jiných vědách? Postmodernisté – například Lyotard – považují vědu za pouhou naraci, jež v sobě přes veškeré deklarování racionální legitimace svých výsledků neobsahuje o nic více nutnosti než třeba náboženství, mytologie či ústní lidová slovesnost. Sdílette toto stanovisko?

Já jsem se věnoval analogii racionálního a iracionálního v oblasti fyziky, protože je to můj domovský přístav, ale podobné paralely samozřejmě existují i v jiných oborech, v humanitních vědách, v psychologii... Pokud se týká druhé části otázky, já jsem částečně přijal dekonstruktivistickou filozofii. Vědu tedy považuji za naraci, jež závisí na kultuře, historii a já nevím na čem ještě. Ale nevznáší se ve vakuu, je interpretací jisté zkušenosti. V případě mysticismu se jedná o náboženskou či duchovní zkušenost, v případě vědy jde o zkušenost měření a pozorování konkrétního prostředí. Oběma druhům aktivit je však společná systematickosti. Mystik se zabývá systematickou kontemplací, vědec systematickým pozorováním. Dekonstruktivisté to všechno jaksi smetli ze stolu a prohlásili, že jde jenom o naraci. Více méně ano, pravdu nelze vyjádřit slovy – vždycky je to narace, ale nikoli jenom narace.

CORNELIUS CASTORIADIS, sociolog, filozof, psychoanalytik a ředitel pařížské École des Hautes Études en Sciences Sociales

Česká sociologická obec Vás zná mimo jiné jako dvorního přispěvatele revue Thesis Eleven. Titul tohoto magazínu je, jak známo, odvozen od Marxovy jedenácté teze o Feuerbachovi: Až dosud filozofie svět pouze vykládala, naším úkolem je svět změnit. Je podle Vás tato teze dosud aktuální? Není postmoderním krédem pravý opak této teze: Až dosud se filozofie snažila svět změnit, naším úkolem je svět pouze vykládat?

Myslím, že na tuto otázku je třeba odpovědět ve dvou bodech. Tak za prvé, ona Marxova teze mi vždy připadala tak trochu podivná. Jak můžete změnit svět, aniž byste mu nejdříve porozuměli? Marx touto tezí chtěl pravděpodobně „hodit rukavici“ Hegelovi. Hegel požadoval po filozofii a jejím vztahu k realitě a současnosti právě to, aby se stala nositelkou snahy porozumět světu a promýšlet ho. Myšlení o světě však nepovažoval za přípravnou fázi nějaké následující akce. Ten, kdo chce svět změnit, podle Hegela pouze vypovídá o své aroganci a neporozumění. Tento pohled si Marx přirozeně dal do souvislosti s tzv. druhým Hegelovým obdobím, kdy se Hegel stal konzervativcem, jenž obhajoval stávající uspořádání včetně monarchie a tvrdil, že vše skutečné je rozumné a vše rozumné je skutečné. Pak by ovšem člověk neměl na světě co na práci, mohl by jen sedět a pozorovat, jak se z racionálního rodí iracionální. Takové vyhlídky byly však pro Marxe přirozeně zcela nepřijatelné a vstoupil tedy do opozice: do pekla se všemi výklady světa, těch už bylo dost, teď je čas vyhrnout si rukávy a pokusit se jej změnit. Marx se snažil ze všech sil porozumět své současnosti, tedy kapitalismu. V jistém smyslu se dopustil chyby, protože se domníval, že kapitalismus lze zredukovat na jeho ekonomický systém. Jeho ekonomická analýza kapitalismu je však nesmírně cenná a pronikavá a dvě stránky z Marxe-ekonomy předčí všechny dnešní ekonomické spisy, kolik jich jen v univerzitních knihovnách leží, protože tyto spisy prostě stojí za starou bačkoru. Marxův posun od porozumění (myšlenky) k transformaci (činu) je spojen s mnoha notoricky známými zločiny a monstrozitami komunistických režimů. Nebyla to sice jeho chyba, ale současně ho také nemůžeme prohlásit za zcela nevinného. Tolik k Marxovi. Marx to s důrazem na to, aby filozofie vyústila v akci či transformaci poněkud přehnal. Postmoderní teze pak představuje zcela opačný extrém, jako by na jakoukoli akci, na jakýkoli čin vědomě rezignovala. Pro mě je postmoderní diskurs jen zbytečným rozechvíváním vzduchu. Je sterilní, nic nového neříká, za nic nestojí. V hlavách postmodernistů nic nevzniká, jen komentáře komentářů ke komentářům. V USA vycházejí tucty Brownových interpretací Smartových poznámek o Derridovi. A to pomineme, že už sám Derrida píše o ničem. Ústřední motiv slavné knihy takzvaného postmodernisty Vattima „Chvála slabého myšlení“ zní v italském originále „pensiero debole“, což ve francouzštině evokuje souzvuk s výrazem „debil“. Podle mého názoru nejde o fonetickou náhodu. Postmoderní myšlení je nebezpečné, neboť schvaluje a obhajuje rezignaci intelektuálů na sociální kritiku a svým názorovým nihilismem vyklízí pole pro souhlas s daným stavem věcí, s ustáleným *statem quo*.

V postkomunistickém světě je po čtyřiceti letech praktického marxismu každý pokus o kritiku kapitalistických institucí vnímán jako sympatie a pokus o obrození totalitního režimu. Jakou proměnou podle Vás musí společnost projít, aby byla kritika současnosti – ať už jde o současnost jakéhokoli politického charakteru – vnímána jako normální společenská praxe nebo, jak řekl Anthony Giddens, aby došlo k integraci kritiky systému do systému samotného?

Ten, kdo se tady pokusí o kritiku kapitalismu, je obvykle vystaven otázce, zda chce znovuzavedení gulagu, že? Taková reakce je zcela přirozená, lidé žili desítky let v pekle a říkali si, že za západní hranicí začíná ráj, svět snů. Nyní zakoušíte reálný kapitalismus a doufám, že po této zkušenosti dojde alespoň část zdejší přemýšlivé populace ke stejnému názoru jako já, ke kritickému pohledu na kapitalistické zřízení. Na západě dnes dochází k úplné intelektuální regresi. Kritika kapitalistické ekonomie nemusí nutně vycházet z marxistických pozic, je tu mnoho jiných, novějších akademických ekonomů 30. let – Sraffa, Robinsonová, Kahn, Keynes, Kalecki, Shackle –, jejichž dílo je dnes zcela zapomenuto vinou rozsáhlé kolektivní amnézie, a to ve prospěch teoretických nesmyslů, jako je třeba monetarismus nebo prázdné žurnalistické obhajoby tržního systému. Tento sklon k zapominání a k afirmativnímu pohledu na existující situaci jsem také kdesi nazval intelektuální pauperizací. Tržní ekonomie je bezpochyby lepší než komunistická diktatura, jsem však přesvědčen, že současně existuje i něco lepšího než tržní ekonomie. Ve vaší zemi je to možná riskantní tvrzení, ale jsem přesvědčen, že třetí cesta je možná: pravá demokracie a racionálně řízené hospodářství založené na kolektivním pokusu o plánování sražené na absolutní minimum. Suverenita konzumenta musí být přirozeně zachována, ale neměla by se zvrhnout v hegemonii konzumenta. Další zásadou je pak maximální uplatňování plebiscitu při rozhodování o věcech veřejných. Občanům se například položí otázka: „Přejete si zachování meziročního nárůstu GNP o 5 %. Pokud bude zachován, stane se to a to a to.“

Nezdají se Vám však takové úvahy předpokládající existenci občanských ctností a chuti do veřejného života trochu utopické v situaci, kdy se rozmáhá spíše politická letargie?

Jistě, tento problém je věrným stínem mých vizí a je třeba se zabývat oběma tématy současně. Však je také ona politická letargie či apatie jakýmsi refrénem, jenž se v mém díle opakuje po předcházejících třicet sedm let. Říkám, že největším dramatem, jež se kdy odehrálo v kulisách moderní společnosti, je tzv. „privatizace individua“, tedy proces, během něhož člověk odmítnul být sociálním a politickým individuem. Lidé žijí uzavřeni ve svých soukromých rezervacích, nanejvýše s rodinou a několika málo přáteli. Většina z nich si říká „proč bych se do něčeho pouštěl, svět stejně nezměním“ a jsou tak vlastně ilustrací oné regrese od Marxovy teze výslovně požadující změnu světa k pouhému přežívání v tom světě, jenž už jednou existuje. Svět se však nezmění, dokud se nezmění člověk, dokud opět nedojde ke „zveřejnění“ člověka. Snad to není tak utopické přání. Ale může být naplněno jen pod podmínkou, že lidé jednou dosáhnou stavu konečné saturace nebo alespoň podlehnou únavě z nekonečného sprintu pod heslem „více, více, více“. Dokud však budou mít hlavní slovo politikové, kteří mluví a jednají, jako kdyby každoroční tříprocentní nárůst důchodu byl naprostou samozřejmostí, má představa spravedlivější společnosti bude zřejmě doopravdy patřit do říše pohádek.

Rozhovory vedla Irena Rejřová

(Autorčin dík za odbornou pomoc při přípravě interview patří profesorovi Miloslavu Petruskovi a za zprostředkování rozhovoru s Immanuellem Wallersteinem profesorovi Jiřímu Musilovi.)

Za Čeněkem Adamcem

12. října 1997 ve věku nedožitých 81 let skonal náhle ing. dr. Čeněk Adamec. Zakladatel, teoretik, metodik a hlavně nadšený realizátor výzkumu veřejného mínění u nás. Stal se pro českou sociologii takovou osobností, jako byli pro americkou G. Gallup a H. Cantril a jakou jsou pro evropskou demoskopii E. Nolle-Neumann či J. Stoetzel.

Čeněk Adamec pocházel z ivančické vlastenecké rodiny a na svůj moravský původ byl vždy hrdý. Za studií na Vysoké školy obchodní v Praze jej uchvátily výsledky Gallupova průzkumu prezidentských voleb v USA natolik, že i své hospodářsko-politické studium a pomocnou vědeckou činnost na katedře zaměřoval stále důsledněji na praktické uplatňování společenských věd. V roce 1939 byl členem ilegálního studentského kroužku. V lednu 1940 vstoupil ve Francii do československé zahraniční armády. V červenci byla jeho jednotka evakuována do Anglie a i při službě u dělostřelecké baterie si našel čas ke studiu zpráv z Britského ústavu pro výzkum veřejného mínění. Seznámil se též s činností Mass-Observation a s Gallupovským *Public Opinion Quarterly*.

Nedlouho po skončení války se Čeněk Adamec stal asistentem Ústavu sociologie a politiky VŠO. Posléze jej spisovatel a přednosta oboru ministerstva informací Josef Kopta přizval ke spolupráci v nově zřizovaném útvaru pro výzkum veřejného mínění. Zprvu i při pedagogické činnosti na fakultě, ale posléze již plně se Čeněk Adamec věnoval budování prvního Ústavu pro výzkum veřejného mínění spolu s J. Vídenem a zejména s dr. Bohušem Pospíšilem a dalšími spolupracovníky (včetně pozdější manželky Květoslavy Spurné). Ideovým východiskem ústavu byla filozofie T. G. M. a průzkumná metodika se opírala zejména o gallupovské zkušenosti při jejich citlivé aplikaci na naše podmínky. Volné spojení se sítí Gallupovských ústavů umožnilo pracovníkům ÚVVM rychle navázat kontakty se zahraničními kolegy např. z Francie a Anglie a navíc mj. Č. Adamcovi absolvovat tříměsíční stáž v USA. V březnu 1946 proběhl první cvičný průzkum (o národních výborech) a současně byla v pokynech pro tazatele zpracována přesná metodika. Práce s tazateli, jejich kontrola a výchova byla zásluhou Č. Adamce vždy velmi solidní. O svých několika desítkách politických, sociálních a marketingových a jiných průzkumů¹ ústav vždy informoval jak žadatele, tak novináře a to v měsíčníku *Veřejné mínění*. V krátké době se ústav proslavil velmi přesnou předpovědí výsledků prvních svobodných voleb v roce 1946 (největší odchylka průzkumu od voleb 26. 5. byla u Sociálně demokratické strany –0,9 %!). Průkopnická činnost ÚVVM byla však v únoru 1948 bezohledně přerušena, ba nebylo ani dovoleno sumarizovat dotazníky lednového předvolebního průzkumu – vše nasvědčuje tomu, že se KSČ obávala, že se jí nepodaří v květnových volbách skutečně získat „většinu národa“. Pracovníci ústavu byli postupně propouštěni a formálně byla existence ústavu ukončena na jaře 1950. Nicméně i za pouhé dva roky přinesly průzkumy ÚVVM mnohá zajímavá zjištění a podněty vědě i státní správě a posilovaly demokratické sebevědomí občanů, což bylo po prožité nesvobodě nemalým přínosem. Č. Adamec ovšem později, i jako západní zahraniční voják, neušel perzekuci.

¹) Podrobněji viz Čeněk Adamec, *Počátky výzkumu veřejného mínění českých zemích*, studijní materiál ÚSD, 94 stran.

Své velké teoretické a metodické výzkumné zkušenosti a znalosti využil Č. Adamec v šedesátých letech v oblasti zdravotní výchovy a racionální výživy. K obnovení výzkumů veřejného mínění u nás došlo krátce před Pražským jarem po delším úsilí sociologů (bylo k tomu dokonce nutné zvláštní usnesení vedení KSČ a to i přes odpor A. Novotného a některých dalších). Č. Adamec nemohl ovšem tehdy nové pracoviště, šťastně zařazené do ČSAV, jako bezpartijní řídit, nicméně byl jeho mozkiem i srdcem. S využitím počítačů a poprvé na území celého Československa se hlavně jeho zásluhou bez dlouhého tápání zahájily průzkumy právě včas, aby bylo možno zmapovat společenské vědomí v našem státě od počátku roku 1968 až do nástupu Husákovy normalizace, až do zrušení ÚVVM ČSAV. Č. Adamec přijal nabídku ředitelky dr. J. Zapletalové na vedení výzkumného a tazatelského oddělení ústavu a s plným nasazením se dal do budování tazatelských sítí, prověření metod a technik za nové situace, sepsal *Příručku pro tazatele ÚVVM ČSAV*, obnovil předtím zakázané mezinárodní styky a dbal i o výchovu dvou desítek spolupracovníků. Vedle několika odborných šetření s hospodářskou, sociální či kulturní problematikou se ústav zaměřil na průzkumy mínění o aktuálních politických otázkách, takže mj. zdokumentoval širokou důvěru, které se v období Pražského jara těšilo Dubčekovské vedení. Proto ústav i dr. Adamce po roce 1969 nutně postihl týž osud jako prvý ÚVVM. Č. Adamec byl poslán do důchodu. Ani v letech druhé perzekuce se ovšem Č. Adamec nepřestal zajímat o demoskopii, sledoval literaturu i zahraniční prameny a pokud to bylo jen trochu možné publikoval, na různých seminářích zdůrazňoval zásady objektivních šetření a metodiku průzkumů.

Po roce 1989, aby pomohl překlenout vzniklou situaci a usnadnil obnovu výzkumů v duchu nejlepších tradic, přijal na radu svých přátel třiasedmdesátiletý nestor naší demoskopie na několik měsíců řízení nově vzniklého Institutu pro výzkum veřejného mínění. Posléze se vedle řady statí věnoval i sepsání historie prvního ústavu z let 1946–1948 a nemálo se zasloužil i o zpracování historie výsledků činnosti ÚVVM ČSAV.²

Č. Adamec vždy usiloval o to, aby výzkumy zůstaly aplikovanou vědou, a ne pouhým řemeslem, rutinou (což je i dnes velmi aktuální). Vždy úzkostlivě pečoval (a to i ve dnech nejrušnější činnosti v roce 1968) o prověřování výsledků i výzkumných nástrojů. Neustále např. promýšlel systém kontroly tazatelů, pokud to bylo možné konfrontoval výsledky obou nezávisle nasazených sítí tazatelů, aplikoval uzavřené i otevřené otázky, kontroloval reprezentativnost a ověřoval vhodnost kvótního výběru. Byl si vědom, že výzkumy jsou důležitým, ale ne jediným zdrojem poznání o společenském vědomí. Proto mu též záleželo na objektivní interpretaci výsledků. Vždy nabádal žurnalisty, aby citovali plné znění otázek, aby nepřeceňovali desetiny procent, respektovali pravděpodobnou chybu šetření a vůbec neabsolutizovali zjištění výzkumů.

Při vši vědecké zaujatosti byl Čeněk Adamec i moudrý a skromný člověk, s nejlidštějším vztahem ke svým spolupracovníkům (které dovedl včas pochválit i povzbudit) a k lidem vůbec. Byl znám i svým dobrým vztahem k humoru. Jeho život se hluboce prolínal s osudy této země, s rozvojem i zákazy demoskopie. V pravý čas dovedl vzít do ruky zbraň, a vždy zůstal hluboce přesvědčeným masarykovským demokratem.

Josef Bečvář

²) Viz publikaci ÚSD *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967–1972*, 142 stran.

Výzkum vertikální sociální diferenciaci a mobility 1967 dnešními očima

Sedmdesáté narozeniny oslavil na přelomu jara a léta (6. června) tohoto roku doyen české sociologie Pavel Machonin (srv. Sociologický časopis 33: 243). Sociologický ústav AV ČR uspořádal při této příležitosti 5. června kolokvium na téma Výzkum Československá společnost po třiceti letech (K osudům prvního českého moderního výzkumu sociální struktury české společnosti a inspiracím, které přinesl). Z přednesených příspěvků jsme v druhém čísle Sociologického časopisu už otiskli vzpomínku a zamyšlení Miloslava Petruska. Tentokrát dáváme slovo samotnému oslavenci. Jeho zamyšlení, přednesené na kolokviu, bylo pro náš časopis mírně rozšířeno a upraveno. Má charakter osobního teoreticko-metodologického vyznání, a zároveň je důležitým dokumentem nejen k situaci české sociologie v šedesátých letech, ale vlastně i k situaci dnešní.

Miloš Havelka

Právě před třiceti lety probíhal sběr dat rozsáhlého empirického výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva Československa. Kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* z roku 1969, založená na těchto datech, má zvláštní osudy. Byla sice ještě v roce svého vydání jako poslední společenskovědní dílo přednormalizačního období poctěna cenou Univerzity Karlovy, avšak v důsledku mocenských zásahů, které byly důsledkem srpnové okupace z roku 1968 a dubnového převratu 1969, byla záhy po svém vydání stažena z veřejných knihoven i knihkupectví a nového vydání se nedočkala. Mnozí z jejích autorů byli perzekvováni a kniha získala pověst podvrtného díla. Málokdo ji proto mohl číst a po dlouhá léta se o ní vědělo víc v zahraničí než doma. Venku vyšly recenze Z. Strmisky a B. Vavákové (1972), jakož i další analýza P. Kendeho a Z. Strmisky (1984), významná odezva A. Gellnera, reagovali na ni, pokud vím, S. M. Lipset, maďarští sociologové T. Kolósi (1984) a P. Róbert (1990), američtí sociologové I. Szélényi a D. Treiman (1991), empirických zjištění v Anglii využil J. Krejčí (1972). Četli ji mnozí tehdy mladí sociologové na Slovensku, v Sovětském svazu a Polsku. V Československu nebyla nikdy seriózně vědecky recenzována: již zpracovaná recenze J. Řeháka a kol. putovala do redakčního koše normalizovaného *Sociologického časopisu* pro neochotu autorů ji „politicky aktualizovat“. Zato se stala objektem neobyčejně intenzivní kritické mezinárodní i domácí ideologické kampaně v letech normalizace vyjadřované ve formě politických pamfletů a denunciací, v nejlepším případě silně apriorně zaujaté kritiky, tehdy ovšem „zleva“. Bez nadsázky lze říci, že v letech 1970–1975 se tato prakticky nedostupná kniha stala jakýmsi negativním bestsellerem normalizační kritiky. Později, na sklonku osmdesátých let se pak objevily obdobně více či méně apriorně zaujaté kritiky vedené spíše „zprava“ (využitě však pohotově normalizátory, kteří si chtěli svou aktivitou na tomto poli na poslední chvíli zachránit kůži). Krátce po listopadu 1989 *Sociologický časopis* věnoval problematice *Československé společnosti* své první číslo připravené v ponormalizačním období. Řada úvah o přínosu i slabinách výzkumu z roku 1967 byla publikována ve sborníku *Jak se rodí sociologický výzkum* (1992), který jsme připravili společně s Josefem Alanem.

Téma se však zdálo být vyčerpáno: sociologové se začali zabývat svou denní prací, jejímž jádrem je monitorování a interpretace na první pohled zcela odlišné fáze vývoje, než byla ta, kterou se zabýval výzkum z roku 1967 – postkomunistické transformace české a slovenské společnosti.

A přece odkaz této tolikrát zatracované, nepřilíh známé a ne často výslovně zmiňované knihy stále žije a připomíná se v různých souvislostech. Dokonce i v metodologicko-technických a organizačně administrativních aspektech oficiálních československých výzkumů sociální struktury z let 1978 a 1984, stejně jako v řadě výzkumů ponormalizačních, lze zřetelně vysledovat četné prvky navazující na zkušenost z výzkumu z roku 1967. Závěrečná kniha nesporně přinesla jisté podněty do sociologického bádání i v některých postsocialistických zemích. V uplynulých několika letech se staly poznatky a zkušenosti z let 1966-1970 zdrojem inspirace pro nikoli bezvýznamný proud našeho sociologického bádání o postkomunistické transformaci, zahrnující také střední a mladší generaci, soustředěný kolem projektu výzkumu „Sociální transformace a modernizace“. Myšlenkový odkaz díla z přelomu šedesátých a sedmdesátých let dodnes vyvolává odezvy sympatií i antipatií, živí spory o závažné otázky. Dokonce i jeho negace jako čehosi, co je dávno ‚démodé‘, co patří do nenávratně ztracené a zdánlivě historicky překonané etapy šedesátých let, vyžaduje jisté zdůvodnění, přinejmenším pak vysvětlení, čím byly jeho přístupy nahrazeny. A tato vysvětlení vyvolávají opět námitky, které uvádějí práci skupiny dnes již starších, ba i zesnulých sociologů do nových, někdy nečekaných souvislostí a dodávají jim na aktuálnosti. Dodnes se k *Československé společnosti* jako k jedné ze svých stěžejních prací hlásí její spoluautoři, z nichž mnozí se stali významnými českými a slovenskými sociology současnosti, ať už se další vývoj jejich sociologického myšlení ubíral jakýmikoli cestami. Na to, kolikrát již bylo toto dílo pohřbeno a jak málo se o něm explicitě ví, je dodnes pozoruhodně živé.

Nedávno jsem se setkal s projevem oživení zájmu o *Československou společnost* doma i v zahraničí. Jako jeden z vedoucích činitelů výzkumu z roku 1967 bych se rád v krátkosti zamyslel nad tím, v čem spočívá příčina tohoto zájmu. Řekl bych, že je to specifický duch díla a jeho spjatost se specifickým duchem doby a zkoumané společnosti. V důsledku určité souhry mezinárodních i vnitřních okolností (dožívání etapy uvolnění mezinárodního napětí a kulminace období reformních změn v Československu) se nám patrně podařilo sociologickými prostředky vystihnout jisté potřeby doby i dalšího rozvoje československé sociologie a více či méně adekvátně získané poznatky zpracovat a zveřejnit v krátkém čase jako ucelené sociologické dílo, které nikdy nebylo a dodnes není snadné ignorovat.

Knih z roku 1969 nepochybně měla a má určité slabé stránky – některé z nich subjektivně způsobené chybami a omyly autorů, jiné dané objektivně dobou vzniku a tehdy dosaženou všeobecnou úrovní sociologického bádání.

Pokud jde o první skupinu nedostatků, zjevnou chybou bylo omezení základního souboru výzkumu na ‚mužské hlavy domácností‘. Ač to byl přístup tehdy dosti obvyklý, je fakt, že v průběhu diskusí v týmu vznikl silný náběh tuto tradici přerušit a vytvořit tak již v tomto období datovou bázi, využitelnou pro pozdější ‚gender studies‘. Nestalo se tak, a nebylo to ani poprvé, ani naposledy, co ohledy k ‚mezinárodním standardům‘, tj. český sklon k napodobování místo hledání vlastních řešení, nás přivedly k omylu. Podobnou chybou bylo zanedbání prostorových aspektů vertikální diferenciaci. Při úvahách

o možných směrech vývoje sociální struktury jsme byli okolnostmi donuceni záměrně až příliš abstrahovat od mezinárodních kontextů, nebo aspoň svoje skryté úvahy zamlčet.

Spíše počáteční etapou započaté a vzápětí násilně přerušené výzkumné práce než subjektivními omyly autorů lze vysvětlit jiné, v zásadě objektivně dané a současně z teoretického i metodologického hlediska nikoli zanedbatelné slabiny díla:

a) Historický přístup k sociologické látce byl v knize deklarován jako obecný princip, nemohl však být v první fázi práce náležitě naplněn. Spolupráce se skupinou historiků, vedených L. Kalinovou, nemohla být ještě efektivně realizována. Jejich studie *K proměně sociální struktury v Československu 1918-1968* byla tehdy napsána a pracovně publikována. (Reedice se dočkala až po listopadu 1989.) Ke konfrontaci sociologických závěrů s historickými poznatky však již nedošlo. I v této oblasti byl tehdy výzkum administrativně přerušen. Mobilitní studie, jež byla koncipována jako prehistorie vzniku aktuálních struktur, byla napsána později a byla za redakce V. Rollové publikována v podobě, jež musela brát ohled na potřeby instituce, jež se jejího vydání ujala, tj. Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí v Bratislavě a Praze (1972). Historickou komparaci bylo možno uplatnit až po získání dat z let 1978 a 1984 a po jejich rekategorizaci, jež teprve umožnila smysluplnou srovnávací analýzu. (Podobný osud stihl i plánovaný následný výzkum sociálních mezosystémů, jenž byl realizován snad jen přičiněním Alanovým ve sféře sociologie vzdělání a některými výzkumy měst, v nichž participoval J. Linhart a B. Jungmann.)

Přes všechny tyto obtíže však byl historický přístup plně a poměrně úspěšně uplatňován při interpretaci a generalizaci v podobě známé úvahy o ‚křížovatce dějin‘, založené na historicky koncipovaných a empiricky zakotvených ‚ideáltypech‘ weberovské proveniencce. (V tomto bodě patrně *Československá společnost* nejvýrazněji překročila obzor dobového marxistického revizionismu.) První skutečně důsledné doplnění historických souvislostí bylo možno provést až při koncipování studie *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968* v roce 1992, druhé, v ještě širším historickém rámci, v knize J. Krejčího a P. Machonina *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change* z roku 1996.

b) Něco podobného platí i pro zřetel k významu kulturně civilizační dimenze pro analýzu sociálních struktur. I ta byla ovšem v knize náležitě podtržena a také vzata v úvahu jako významné vnější kritérium při interpretaci a zhodnocení dosaženého stupně vývoje a možných a očekávaných tendencí dalšího společenského pohybu. Již tenkrát, v době, kdy se v duchu Richtovy práce *Civilizace na rozcestí* šířil nerealistický optimismus, pokud jde o vyhlídky technického a kulturního pokroku na bázi státního socialismu, varovala *Československá společnost* naopak před kulturně civilizačním zaostáváním za vyspělými zeměmi. Avšak uplatnění kulturně civilizační analýzy bylo problémem objektivně ještě obtížnějším, než uplatnění přístupu historického. A tak k stále důraznějšímu a poučenějšímu včleňování kulturně antropologické analýzy soudobých společenských procesů do sociologického studia dochází až v posledních letech v souvislosti s velkým tématem modernizace společnosti.

Na druhé straně mám silné pochybnosti o korektnosti některých kritik, které bývají vůči našim výzkumům konce šedesátých let rovněž uplatňovány. Jedna z nich byla založena na tvrzení, že v našem zkoumání nejde o měření ‚sensu stricto‘. Bohužel jsme neměli možnost již tehdy na tuto námitku veřejně odpovědět prostou otázkou: a kde se vlastně ve společenských vědách skutečně vůbec měří v přesném smyslu tohoto slova?

Měl jsem možnost se seznámit s výsledky interpretací různých datových souborů z osmdesátých a devadesátých let na bázi těch nejsofistikovanějších statisticko-metodologických postupů vyvinutých a použitých v duchu víry v možnost vpravdě exaktní falzifikace či verifikace kvantitativních dat (tzv. důkazního řízení). A právě proto mohu s klidným svědomím tvrdit, že, přinejmenším pro období dynamických společenských strukturálních zvratů, je exaktní měření společenských jevů možné jen na jisté úrovni přibližnosti a s rizikem omylů. Neodmítám možnost uplatnit kteroukoli ze sofistikovaných metod a technik statistické analýzy tam, kde je na místě, avšak já osobně v zásadě uznávám pouze jednu spolehlivou cestu falzifikace a verifikace hypotéz *bezprostředně* v procesu poznání. Tou je vzájemná konfrontace poznatků různých společenskovědních oborů a různých paradigmat či postupů bádání, např. těch, jež byly získány na poli teorie a jejích dějin, empirického výzkumu kvantitativní i kvalitativní povahy, různých forem pozorování zkoumaného objektu, jakož i dějin zkoumaného předmětu, a to vše, pokud možno, různorodými metodami a technikami. Zdá se mi, že v dlouhodobé perspektivě tím nejlepším soudcem přesnosti našeho přiblížení k realitě vždy byl a stále zůstává reálný chod dějin, tj. pohled na výsledky minulého zkoumání očima, jež se seznámily s jeho historickými důsledky a souvislostmi. Myslím si, že ze zorného úhlu obou těchto pojetí ověřování exaktnosti sociologických poznatků naše kniha obstála celkem slušně.

Zrovna tak jsem v důsledku nejnovějších poznatků a pozorování týkajících se postkomunistického vývoje dospěl k závěru, že bylo asi zbytečné se příliš omlouvat za to, že jsme za jednu z reálných možností vývoje československé společnosti koncem šedesátých let považovali přibližování k modelu demokratické společnosti výkonu především na bázi reformy státního socialismu. Tato představa odpovídala vizi konvergence industriálních společností kapitalistického a socialistického typu, hojně tehdy frekventované na obou stranách hranice dvou systémů. Krátce po našem výzkumu se rychle rozvinul a byl vzápětí potlačen jeden z posledních vážných pokusů o reformu státního socialismu, tj. Pražské jaro, a to v důsledku selhání sovětských reforem, v důsledku neschopnosti sovětského systému alespoň do jisté míry tolerovat reformní snahy v jiných zemích. A přesto mnozí kvalifikovaní maďarští a polští sociologové do konce sedmdesátých let stále ještě sdíleli naděje v možnost konvergence a principiálních reforem svých společností. A i přes to, že militantní a svým způsobem značně opožděná reakce Reaganovy mezinárodní politiky na rigiditu Brežněvova neostalinismu přispěla ke zmaru těch poslední nadějí, nelze ani dnes vyvrátit spíše ověřený fakt než hypotézu, že v daném mezinárodním kontextu jediná reálné v úvahu připadající cesta k demokratické společnosti výkonu v Československu šedesátých let vedla přes reformy socialismu. Ukázalo se správné, že jsme mezi analytickými ideálytypy, jimiž jsme poměřovali stav a potence tehdejšího společenského vývoje uvedli jako jediný bezprostředně realizovatelný protiklad této příznivější možnosti byrokraticko-rovnostářskou tendenci, která se za nových mezinárodních podmínek bohužel zřetelně prosadila v podobě normalizačního režimu. Zrovna tak se potvrdil předpoklad, že restaurace kapitalismu, nastolení technokratického systému ani návrat k ‚diktatuře proletariátu‘, jež jsme oprávněně zahrnuli mezi možné vývojové varianty, měly v tehdejších poměrech podstatně nižší pravděpodobnost být realizovány.

Teorie konvergence, o níž jsme se při koncipování demokraticko-socialistického modelu výkonové společnosti opírali, měla navíc tu výhodu, že podtrhla význam kulturně civilizační dimenze společenských procesů a má proto, navzdory tomu, že nebyla v střeoevropských podmínkách realizována, jistý inspirativní vliv na společenskovědní bádá-

ní, a to ve prospěch uplatnění teorie modernizace na studium postkomunistických přeměn, v jejichž dosavadním chodu byl právě tento aspekt zpočátku subjektivně i objektivně zanedbán.

V čem byla výzkumná práce z roku 1967 a na ni navazující publikace podle mého názoru úspěšná?

a) Založila dlouhodobou řadu česko-slovenských porovnání (a tím současně mezinárodních komparativních sociologických studií vůbec). Tu zcela správně svým důrazným vstupem do přípravy projektu prosadil a po dlouhá léta společně s námi realizoval a realizuje R. Roško a další jeho slovenští spolupracovníci a pokračovatelé.

b) Nepodlehla pokušení diktovat sociální skutečnosti apriorně zkonstruované normativní modely ‚povinné‘ budoucnosti a tomu odpovídající recepty ‚přechodu‘, jak k tomu vedle fundamentalistické komunistické ideologie má nepochybný sklon i ideologie neoliberální. Místo toho založila svou shrnující analýzu dat na aplikaci ideáltypů a mohla proto dospět k formulaci smysluplných alternativ a variant dalšího vývoje společnosti.

c) V mezích tehdy obvyklých postupů, avšak se značnou důsledností, byly vzaty v úvahu jak objektivní, tak subjektivní aspekty sociální stratifikace, mj. tím, že základní šetření stratifikace a mobility bylo propojeno se speciálním šetřením sebezřazení, percepce sociální struktury, postojů a hodnotových orientací. V tomto bodě se mohla v podmínkách normálního (rozuměj ‚nenormalizačního‘) vývoje sociologie zrodit tendence k náležitému docenění úlohy subjektu a k použití kvalitativních metod jako významného doplňku tehdy zcela převládajících metod kvantitativních, jak se o to v některých svých výzkumech měst již na počátku sedmdesátých let pokusil J. Linhart.

d) Správně jsme jako nutný důsledek rozpornosti historické situace analyzované sociální struktury z mnoha tehdy se nabízejících teoretických konceptů vzali v úvahu ty, které umožňovaly jemnější analýzu sociální diferenciacce. Explicite a důrazně jsme snad jako jediní v socialistických zemích odmítli a na datech vyvrátili Stalinovo schéma tzv. neantagonistických tříd jako neodpovídající empirickým poznatkům (zejména v kapitole napsané V. Rollovou). Československou společnost jsme interpretovali na základě přiznání koexistence přežívajících třídních a nově vznikajících stratifikačních vztahů. Ze stratifikačních konceptů jsme zvolili Lenského pojetí multidimenzionálního statusu a na ně navazující teorii statusové konzistence/inkonzistence a důsledně jsme jich využili při rozboru a interpretaci empirických dat. I když jde o postupy přinášející mnohé metodologické potíže a uplatňované v empirických výzkumech jen menšinou badatelů, nikdy jsme toho nelitovali, neboť se vždy prokázalo, že jde o nástroje s výrazně větší prediktivní mohutností než přístupy jednodimenzionální (např. ty, které absolutizují prestiž zaměstnání), popř. ty, které jistou vícedimenzionalitu sociálního postavení redukovují statistickými propočty na jediný ukazatel (např. mezinárodní index socioekonomického statusu zaměstnání). Nelze ovšem popírat, že jistých úspěchů při analýze sociálních struktur zvláště postkomunistických společností lze dosáhnout i uplatněním quasi-třídních schémat, ať už neomarxistické či neoweberiánské provenience.

e) Za poslední, nikoli však nejméně významný úspěch společného díla považuji občansko-morální postoje a činy členů autorského týmu. Kniha byla napsána v průběhu roku 1968 v ovzduší horečné snahy vydat svědectví o strukturách, jež vyvolaly v život dramatické události Pražského jara. Vydána však byla, a to s jistými obtížemi, na Slovensku v roce 1969. Každý ze spoluautorů knihy měl možnost ze své účasti na publikaci odstoupit a vytvořit si tak příznivější podmínky pro blížící se chmurné poměry. Neučinil tak ani

jediný, ačkoli právě v tomto týmu byly představy o pookupační budoucnosti již tenkrát poučeně střízlivé. (Mimochodem, moje rozhodnutí nepublikovat cizojazyčný překlad *Československé společnosti* bylo motivován především obavami z toho, že by to mohlo vést k zostřené perzekuci mých spolupracovníků v autorském týmu.) Zdá se mi, že chování jednotlivých členů týmu v této situaci je příkladem občanské odpovědnosti a statečnosti ve vědě, který má možná i širší a nadčasový význam, zejména pro českou sociologii, která byla již tolikrát donucena se přikrčit a přizpůsobit ‚vládnoucím poměrům‘.

Celkem vzato dospívám k závěru, že výzkum z roku 1967 přes všechny subjektivně způsobené i objektivně dané nedostatky zůstává prací relativně významnou jak z hlediska sociologické teorie a metodologie, tak z hlediska sociologických úvah o řešení praktických společenských problémů. Škoda jen, že není dodnes k dispozici na knižním trhu pro odborníky ani jako učební pomůcka pro studenty. Trochu závidím polským kolegům, v jejichž vlasti si sociologie dějin své společnosti přece jen trochu více váží.

Pavel Machonin

Jubileum sociologa sršatého a moudrého

K 65. narozeninám profesora Iva Možného

Chicagská škola – podle Edwarda Tyriakiana jedna ze tří nejvýznamnějších v dějinách sociologie, se vyvíjela ve dvou odlišných etapách: v první dominoval Robert Park a ta dala základ sociologii města a sociální ekologii, v druhé dominoval George H. Mead (nepřímou arcit') a Herbert Blumer a ta dala sociologii symbolický interakcionismus. *Brněnská sociologická škola* – podstatně významnější z těch dvou, které měla sociologie česká, se vyvíjí také ve dvou etapách: ta první dala české sociologii základy moderního pohledu na společnost a Inocence Arnošta Bláhu, myslitele a bojovníka, ta druhá dala české sociologii s aspoň jistou mírou serióznosti odborné i lidské přežití v dobách pro ni nejtěžších a Iva Možného, muže, který je Bláhovým nástupcem a pokračovatelem důstojným ve všech ohledech – v ohledu odborném, mravním i lidském (snad jen romány nepíše, což Bláha s potěšením činil).

Dříve než si dovolím něco osobních připomenutí, je zdvořilou povinností uvést to podstatné (ale co je v naší době podstatné?) z Možného životopisu, jakož i ty nejvýznamnější formální funkce, které zastává s neformální nonšalancí a přirozenou asertivitou. Narozen 31. srpna 1932, na sklonku prázdnin, po šesti letech šťastného prvorepublikového dětství nastupuje do školy, aby absolvoval ne zcela dobrovolný pochod několika režimů a několika státními útvary, bezpočtem školských reforem, několika normalizacemi a konsolidacemi a řadou úsporných opatření k zefektivnění národního hospodářství. V tom všem i po tom všem si zachoval optimistický, radostný, něžně hedonistický přístup k životu, naučil se laskavé ironii i nesmlouvavé sršatosti, kdykoliv se sráží s hloupostí, nemravností a hulvátstvím. Sám, ztělesnění klasického gentlemanství nejen k dámám, ale k celé akademické obci, prožil samozřejmě řadu ústrků, proher a zneuznání. Nic z toho neproměnil v patetické drama, téměř vše dokázal obrátit v laskavou hru či hříčku, což se pranic nevylučovalo a nevylučuje se zásadovostí, která jde přes všechny demarkační čáry, čáru přátelství a lásky nevyjímaje.

Byl redaktorem a reportérem: média jsou jeho druhou přirozeností, má je rád, umí v nich vystupovat a je to pro sociologii tak dobře. Vystudoval Filozofickou fakultu brněnské univerzity v letech padesátých, v sociologii je tedy samozřejmě – jako celá jeho generace – poučeným samoukem, měl nicméně štěstí (podobně jako podepsaný) na několik skvělých učitelů a na celkově vlídnější a ideologicky méně sešněrované prostředí brněnské. Sám posléze ke specifické atmosféře brněnské akademické obce přispěl svým podílem lvím: leckomu nedal zahynouti, mnohé podepřel ne-li činem (ne vždycky byl „čas činů“), tedy aspoň laskavým slovem. Kratince zastupoval na sklonku 60. let vedoucího katedry, poté byl odsunut do pozadí, ale v Brně bylo i pozadí nesrovnatelně blíže rampě, na níž se cosi důležitějšího děje: říkám-li blíže – dále, snesitelněji – nesnesitelněji, pak nesrovnávám ani s Moskvou, ani s Pinochetovským Chile, ale s Prahou, se stověžatou matičkou s jejími ideologicky militantními a nesmlouvavými tatíčky i matinkami a jejich vzorně servilními synáčky (kteří o tom dnes již nechtějí nic vědět). A tak psal, nikoliv *co bylo dovoleno, ale pokud bylo dovoleno*, dokonce tu a tam cestoval, učil studenty a učil a vzdělával také a především sám sebe.

Tematický záběr jeho činnosti je sice široký, ale nikoliv rozplizlý. Je centrován kolem tématu rodiny, manželství a partnerských vztahů. Tomu se věnoval nejen jako teoretik a manželský praktik, ale také jako pracovník manželské poradny v Brně – veselé i smutné příběhy z této své nenahraditelné zkušenosti vyprávěl rád a s jistou nostalgií, především však velkým porozuměním. Ostatně to je jeden z nepřehlédnutelných rysů Možného osobnosti: schopnost porozumět, citlivě a vnímavě naslouchat a neukvapovat se v soudech. Právě proto ale také dovede pronést odsudek tvrdý, protože promyšlený, a proto také většinou nesporný.

Napsal něco knih, z nichž tři zůstanou natrvalo v pokladniče sociologie československé (byla taková sociologie): nápaditá a originální studie o tzv. dvoukariérovém manželství z roku 1983 (*Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*, Brno, Spisy FF UJEP), kniha *Moderní rodina: Mýty a skutečnosti* (Blok, Brno 1990) a jeden z prvních pokusů (ne-li vůbec první) o pochopení – *sociologické pochopení a vysvětlení* – toho, co se stalo v listopadu 1989 a „proč tak snadno“ (což je i titul knihy vydané Sociologickým nakladatelstvím již v roce 1991).

Osobně mám nejraději tyto dvě poslední Možného knížky, tu první pro demytologizaci všeličeho, co se kolem tématu „moderní rodina“ nakupilo, i proto, že dokázal učinit „smrt členem dnešní rodiny“, také proto, že dokázal napsat šokující věty a úvahy o zesvětštění lásky manželské a směle veřejnosti sdělil, že přerušení těhotenství není východiskem z nouze nemravných a promiskuitních adolescentek, ale „řešením“ pro vdané a ve spořádané rodině žijící dámy. Ty kapitoly by měly být povinnou četbou vysokoškoláků připravujících se na mimoprofesi dráhu manželskou, inteligentních zamilovaných v první fázi okouzlení a nepoučených bojovníků proti „potratům“. Ale nepochybuji o tom, že všechny své knížky Možný takto zamýšlel i adresoval – ostatně styl (nikdy však neporušující kánony vědeckého vyjadřování) tomu nasvědčuje. Tu druhou pak mám rád pro to, jak v ní Možný dokázal přesvědčivě skloubit Kabyly, beduínský to kmen (bourdieuvská inspirace – samozřejmě), se středoevropským nářdkem, který se tak snadno vyrval ze svíravého objetí totalitní chobotnice. Možného hypotéza o rodinných důvodech sametové revoluce zdá se mi ve světle posledních údajů o tom, „komu se v Čechách žije nejlépe“ (abych parafrázoval Někrasova), stále aktuálnější.

Jen v jedné věci, zdá se, se Možný ne-li mylil, tedy ne dost přesně intuitivně předvídal: „Nově nabytá svoboda nám nepomůže, pokud se nezbavíme starých pověr. Po několik generací nám bylo vtoukáno do hlavy, že v kapitalismu je *homo homini lupus*. Že je to člověk smlouvy, kde *co je psáno, to je dáno* a ostatní mne nezajímá. Jen člověk, který v *kšeftu* nezná bratra, může být úspěšný. Teď tu máme kapitalismus... A vida! Všechno je jinak. Tak, jak bylo za starého režimu významné a obtížné držet se hesla *Žij v pravdě!*, tak se, zdá se mi, stává dnes speciálně významným naplnit dictum *Důvěřuj ostatním!*“ (*Proč tak snadno*, str. 77). Milý Ivo, žel všechno není jinak, oba víme, že projíždíme i po té části trajektorie pozdního kapitalismu, jíž jsme se chtěli vyhnout – diskutovali jsme o tom na semináři o funkcionální analýze v listopadu 1989 – Tvůj text o čertově kopýtku funkcionální analýzy při zkoumání rodiny je ostatně součástí té citované knížky. Ale sociologie nikdy nebyla a nebude nadána příliš velkou prediktivní schopností a ani duch tak pronikavý, jako je Ivo Možný, se neuvaruje pomýlení, jež plynou třebas z příliš radostných, byť zdánlivě realistických očekávání. Ale vlastně – jistou prediktivní sílu ta úvaha má: v roce 1995 přece vydal proslulý Francis Fukuyama svou knížku příznačně nazvanou *Důvěra: Společenské ctnosti a tvorba prosperity*. „Vyspělé západní

demokracie“, jež jsou nám vzorem ve všem možném snad kromě toho, kde by vzorem být měly, se ústy Fukuyamovými dopracovávají toho, co Možný jasnozřivě tušil, když jsme nastupovali cestu, o níž jsme si netroufali ani snít, že to totiž bez důvěry a občanských ctností prostě nepůjde. Nebo to nepůjde dobře. Jak rajska hudba zní Fukuyamova kapitola o „spiritualizaci ekonomického života“ – ale v tom je Možný zase realista.

Psal i o mnohém jiném – o mýtech a realitě sexuálního života adolescentů, o secularizaci manželské lásky (též anglicky), o manželské lásce a konfliktu jako sociálních konstruktech (nikdy se ani konstruktivistou ani postmodernistou nestal, chvála Pánu Bohu, jakkoliv se dokázal těšit z toho, když byl „dekonstruován“ Zdeňkem Konopáskem – ostatně, kdo by se netěšil, jakkoliv si myslím, že dodnes neví, co se to s ním vlastně stalo), o nezaměstnanosti, o vazbě sociálního a ekonomického kapitálu na transformující se českou rodinu, o chudobě a jejím vnímání, prožívání i institucionalizaci atd.

Ve všem, co napsal, jsou patrné čtyři Možného charakteristiky: *nesmlouvavá píle a náročnost k sobě* (Možný totiž na rozdíl od některých jiných koryfeů čte a čte a čte, a čte v mnoha jazycích a čte knihy především teoreticky závažné, netoliko úzce specializované, jakkoliv by se na „čistého teoretika“ jistě nikdy nepasoval), *scestovalost a mezinárodní kontakty*, jež pilně rozvíjí a jimiž se nechlubí (bere je za samozřejmou součást své profesionality – nikdy se nestal tím připitomělým a nesnesitelným *flying professorem*, jehož dnes už modelově známe nejen z Lodgových románek, ale také z české reality – paradoxně dokonce spíše v sukních, což by Možný jistě uměl vysvětlit), *promyšlená volba tématu*, jež není nikdy neakademická a přitom současně stejně tak není vzdálená „reálnému životu“ a konečně – *vytříbený styl a jazyk*, čtivost a přesvědčivost argumentace.

Chci každému mladšímu adeptovi oboru připomenout Možného jako nápaditou osobnost, jako skvělého organizátora a báječného člověka nikoliv historkou, ale odkazem k činu, který vstoupí do skromných dějin české sociologie. Na počátku 80. let v české sociologii ještě ani zdaleka nesvítalo, ač ve většině soudných hlav již rozsvíceno bylo. Oficiálové sblížovali dělnickou třídu s inteligencí, seč jim síly stačily, rozvíjeli roli subjektu v rozvinutosti reálného socialismu a v neposlední řadě (tehdy se *last but not least* ještě neříkalo) sociologicky formovali, tvořili a „konstruovali“ to, čemu říkali *socialistický životní způsob*. Tuto čistě ideologickou kouli Možný vzal do svých kultivovaných rukou a rozhodl: když vy socialistický životní způsob jako *ideologii*, tož my totéž – ale jako *realitu*.

A tak vznikla symposia pod názvem, který dnes může pobuřovat Bendův úřad, ale pro ty, kteří se směli účastnit, je spojen navždy s oparem „šedé zóny“, se zakázaným ovocem, ale především s dělnou atmosférou setkávání lidí, kteří by se jinak nesetkali – *Socialistický způsob života jako realita* (tři svazky textů, Brno 1982, 1984, 1986, vždy cca 230 stran petitového textu). On totiž vstup na ta Možného symposia nebyl zadarmo: bylo nutno příspěvek nejen nazvat, ale i poslat – pěkně předem. Pamětnice symposií se sloní paměti, moje žena Alena Miltová, dokonce tvrdí, že příspěvek bylo možno poslat až na pozvání-vyzvání. A potom brněnská „kómis“ rozhodla toto ano, toto ne – kritérium znělo jasně: žádný akademismus, ni žádná ideologie – realita života, *každodennost, everyday life*... a samozřejmě solidnost vyvedení, argumentace a jazyka (připouštěly se ovšem všechny vyjadřovací formy – od výzkumné zprávy po esej – Možný věděl již tehdy to, co mnozí nevědí dodnes, že totiž pluralita sociologie je i pluralitou argumentačních a vyjadřovacích forem, že neexistuje žádná jediná univerzální forma „důkazního řízení“,

protože sociologie zaplat' Pán Bůh není soudní proces, a že sociologie není nutně totožná ani s nudou, ani se souborem tabulek, grafů a koeficientů – vždycky to sám ale uměl, viz jeho skripta *Základy strojového zpracování dat pro sociology* z roku 1984). Táž Miltová dokonce připomíná, že texty byly svázané k dispozici již na začátku sympozia, autoři směli jen pět minut komentovat, co napsali a co ostatní četli – ostatní diskutovali a Možný s kuchyňským budíkem odměřoval čas. Každému stejně. Ostatně – koryfeju tam nebylo.

Na symposium ideologičtí borci i bijci opravdu nejezdili, zato se tam setkávala báječná parta starších (Rollová, Wynnyczuk, Hiršl, Illner, Gregor, Alan, podepsaný, Luboš Nový, Musil, Tomeš, Pácl, Horská) a především tehdy mladých (Keller, Rabušic, Miltová, Potůček, Kabele, Rendlová, Mareš, Libor Musil, Blažek, Librová) – chybí vám tam někdo z těch, kdo v sociologii dnes něco znamenají? Chybí-li, pak snad tehdy neměli čas. Že by se báli, bych si nedovolil formulovat ani jako tu nejslabší výkladovou hypotézu.

Se symposiem je spojena jedna milá kuriózní historka: zájemců bylo tolik, že bylo třeba odmítat. A tak skupina mladých, kteří přijati nebyli, uspořádala v roce 1986 „salón odmítnutých“ – Egon Ditmar věci dal dokonce přepěkný grafický tvar a na paralelním symposiu se diskutovalo o stravování, sexualitě, kouření a já nevím o čem, prostě o realitě. Nebudu vypočítávat témata – jen doporučím: nebojte se názvu těch sborníků, je-li pod nimi podepsán Možný, jsou zárukou kvality. A zajímavosti. A nejsou pouhým svědectvím doby.

A nakonec – Možný měl více než šťastnou ruku v tom, jak si vybíral své spolupracovníky a kolégy – zřejmě nástupce. Měl šťastnou ruku, protože on měl promyšlený záměr (štěstí navštěvuje připravené): s urputnou důsledností sledoval své studenty i mimo Brno, přitahoval je pod různými sliby (snad i *bona fide* nepravdivými, že?) ke katedře, nedal jim zahálet (o tom, kolik se v Brně u Možného učí, by měli pražští udrzení kolegové vědět – deset hodin je opravdu minimum), nepříjemně je pronásledoval – úkoly a práci. Výsledek je patrný: máme co do činění s *Brněnskou sociologickou školou*, reálnou, fungující a perspektivní. Bez profesora Iva Možného by nebyla. Slouží mu ke cti, že se na to, jak „pražská sociologická škola“ v duchu svých nejhorších tradic vede žabomyší vojny, nedívá s radostným zadostiučiněním. Jsa Moravanelem zůstává českým vlastencem a přirozeným světoobčanem.

Zdá se, že jeho dílo bude i institucionálně korunováno – po ustavení *Školy sociálních studií* Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, jejímž je ředitelem, se Možný pustil do dalšího grandiózního podniku a založil *Fakultu sociálních studií*: ví, co činí – má k tomu ideu, lidi a podporu všech soudných sociologů českých zemí. Přejme té nové fakultě dobrého děkana (koho tak asi?) stejně jako Ivo Možnému přejeme vše dobré. A ze srdce mu děkujeme za všechno, co udělal nejen pro svůj obor (to umí leckdo), ale pro sociologickou obec československou a českou – to svede jen málokdo a zásluhy Možného jsou nepřehlédnutelné.

Miloslav Petrusek

J. Szacki (ed.): Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szcepańskiego

Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
1995, 924 s.

Nejvýznamnější současný polský historik sociologie, profesor Varšavské univerzity Jerzy Szacki, dobře známý i mezinárodní sociologické veřejnosti, připravil se spolupracovníky S. Burakowským, H. Holdovou-Róziewiczovou, N. Kraškovou, J. Kurczewskou, P. Kwiatkowským, E. Nowickou a S. Olzackým dílo, které je doslova ozdobou současné polské sociologie a zároveň i významným příspěvkem k odpovědi na otázku, proč tato sociologie svými výsledky, institucionalizací, domácím společenským vlivem i zahraničním ohlasem dosáhla úrovně srovnatelné se zeměmi, jež mohou být považovány za sociologické velmoci. Práce *Sto let polské sociologie* je rozsáhlou antologií textů 57 polských sociologů, přičemž úvodní text původně vyšel roku 1862 a poslední v roce 1968. Zahrnuje období od vzniku prvních sociologických studií v šedesátých letech minulého století do obnovení sociologické práce v druhé polovině padesátých let. (Poslední text z pera J. Szcepańskiego *Společné cíle sociologie a polská národní škola* dobou svého původního uveřejnění stanovený časový úsek překračuje, autoři však zdůvodňují jeho publikaci tím, že je jakýmsi komentářem k jiným textům antologie, a že rovněž ukazuje, jakým směrem se polská sociologie vyvíjela později.)

Kniha je uvedena obsáhlou, více než stostránkovou studií J. Szackého, nazvanou *Stručné dějiny polské sociologie*, která mapuje vývoj této disciplíny ve zmíněném období a je zatím nejrozsáhlejším a nehlubším zpracováním dané tematiky. Szackého studie výrazně pokračuje běžnou úroveň obdobných úvodů a má charakter díla, které by mohlo vyjít i samostatně.

Szacki v souladu s objektivní vývojovou logikou i s periodizací používanou rovněž jinými autory dělí zmíněných sto let vývoje polské sociologie do čtyř etap: (1) od vzniku prvních sociologických prací v Polsku do získání nezávislosti v roce 1918, (2) meziválečné období, kdy se vytvářejí podmínky pro zrod a rozvoj sociologie jako „normální“ vědy, (3) poválečné období charakterizované zprvu (zhruba

do roku 1951) kontinuitou s dřívějším vývojem a posléze (zhruba do roku 1956) jejím dramatickým přerušením, (4) počátky obrození sociologické práce po roce 1956.

První etapa vývoje měla podle Szackého tyto hlavní rysy: polská sociologie hledala svoji identitu; šlo jí o rozšíření normy vědeckosti na myšlení o společnosti; významnou roli při tom hrál příklad přírodních věd; předmět sociologie byl chápán neobyčejně široce; zájem se soustřeďoval hlavně na otázku, co je společnost, nikoli jak se poznává; sociologické poznání bylo značně diskontinuální; problém objevování sociologických faktů zůstával jakoby nepovšimnut; teorií sociologického poznání se zabývalo jen velmi málo autorů; převládala scientistická, naturalistická a deterministická vize společnosti, korigovaná však některými ideologickými vlivy požadujícími, aby sociologie nezůstávala pouze u objektivního popisu stávajícího stavu, ale také jej hodnotila, a aby ukazovala cesty, jak dosáhnout sociálního ideálu; byla to hlavně sociologie společenského vývoje, hledající jeho faktory a zákonitosti; její problémy byly zpravidla problémy všech společenských věd; tvůrci sociologie byli převážně filozofové, historici, právníci, ekonomové, psychologové, přírodovědci, literární kritici a politikové; zajímající se také o sociologii; polská sociologie měla mimořádně intenzivní svazky se sociologií jiných zemí, netrpěla provincionalismem, mnoho textů jejích představitelů vycházelo dříve v němčině a francouzštině než v polštině; jen nepatrnou měrou byla popisem polské společnosti; největší její inovací ve vztahu ke klasické západoevropské sociologii bylo, že se široce zabývala problematikou národa, a ne prostě společnosti.

Ve zmíněné klasifikaci tvořilo toto období nejdelší úsek, jehož konkrétní tvářnost Szacki demonstruje na dílech prvních polských pozitivistů scientistického zabarvení, jimiž byli J. Supiński, F. Krupiński a B. Limanowski. Ovšem nejvýznamnějším projevem této myšlenkové formace byl vůbec první polský velký sociologický systém L. Gumplowicze, autora, který jako jediný ze zakladatelů polské sociologie pronikl do světových dějin sociologie. Je sice pravda, že svá hlavní díla vydal německy a druhou polovinu svého života strávil ve Štýrském Hradci, ale podle Szackého slov ho nelze

z polských společenských věd vyloučit, neboť jeho teorie vyrostla z polského základu a ani po opuštění rodného Krakova se nepřestal na polském duchovním životě podílet. Samostatná pozornost je věnována rovněž B. Limanowskému, jehož systém Szacki nazývá ponárodněným organicismem.

Raná polská sociologie byla výrazně ovlivněna také marxismem. Podíl marxistů na jejím vývoji byl dokonce podle Szackého mnohem větší než v řadě jiných zemí. Oba hlavní reprezentanti této myšlenkové orientace, tj. L. Krzywicki a K. Kelles-Krauz, nebyli však pouhými epigony zakladatelů marxismu, což bylo u mnoha jiných tehdejších marxistů časté, ale byli do značné míry samostatnými a originálními mysliteli. Krzywicki vnesl podle Szackého do polské sociologie to, co bylo v marxismu jeho doby nejlepší, přičemž dokázal zároveň plně využít výsledků vědy, kterou nazýval „měšťanskou“. Jeho marxismus napomáhal tomu, aby se polská sociologie dostala do hlavního proudu světového myšlení, z něhož ji pozdější marxismus nejednou vytlačoval. Totéž podle Szackého platí i o Kellesi-Krauzovi, jehož marxismus by bylo možné označit za otevřený. „Tyto znaky raného polského marxismu způsobily, že se jeho představitelé těšili uznání daleko překračujícímu socialistické prostředí. Stal se (...) v polské sociologii jedním z důležitých referenčních systémů i pro ty myslitele, kteří buď marxismus po čase opustili, nebo nikdy marxisty nebyli“ (s. 34).

Tzv. druhý pozitivismus byl v Polsku reprezentován hlavně Z. Heryngem, i z příruček dějin světové sociologie známým L. Winiarským (působícím v posledních dvaceti letech života na univerzitě v Ženevě) a E. Majewským, pro něž pro všechny byla typická tendence k sociálnímu mechanicismu.

Představiteli psychosociologismu byli zejména J. K. Potocki, mnohem známější a vlivnější Z. Balicki a J. K. Korwin-Kochanowski, jehož Szacki nazývá polským Le Bonem, protože jako jediný polský autor považoval psychologii davu za základ celé své koncepce.

Samostatné dvě kapitoly svého výkladu věnuje Szacki E. Abramowskému, jehož považuje za představitele sociologického fenomenalismu a v jehož metodologii spatřuje určitou paralelu s názory G. H. Meada, a sociologické

teorii L. Petrażyckého, který se svým dílem věnovaným především sociologii práva, svým dlouholetým působením v Petrohradě, kde jeho žáky byli mj. N. S. Timasheff, G. Gurvitch a P. Sorokin, a také tím, že svoje práce publikoval zejména v ruštině a němčině, zapsal i do dějin světové sociologie.

V souvislosti se Szackého výkladem Abramowského sociologie si nemohu odpustit jednu kritickou poznámku. Szacki na str. 52 a 57 píše, že Abramowski popíral Marxovu myšlenku, podle níž je člověk pouze „souhrnem společenských vztahů“, přičemž z kontextu vyplývá, že v tom vidí Abramowského zásluhu. Marx však takto ve svých *Tezích o Feuerbachovi* nedefinoval člověka, nýbrž lidskou podstatu, což jsou samozřejmě dvě rozdílné věci. Je pravda, že s tímto zjednodušeným výkladem Marxova názoru se nesetkáváme v sociologické literatuře ani v běžné publicistice poprvé. U Szackého, kterého znám jako neobyčejně pečlivého a korektního interpreta cizích názorů, jde o zcela ojedinělý omyl.

Jak v polské sociologii probíhal tzv. anti-pozitivistický přelom, demonstruje Szacki na díle S. Brzozowského, ale zejména raného F. Znanieckého, s tou výhradou, že ani Brzozowski, ani raný Znaniecki nebyli sociology. Přesto je bez jejich díla zmíněný zvrat v polské sociologii nemyslitelný, protože především raná Znanieckého tvorba poukazovala na „rostoucí nespokojenost s takovým vysvětlováním společenských jevů, jaké poskytovala scientistická sociologie. Byla spíše zdůvodněním filozofie kultury, konkurenční vůči existující vědě o společnosti nebo doplňující ji, než vyhlášením zásad sociologie chápané novým způsobem“ (s. 70).

Szackého výklad první etapy vývoje polské sociologie je doplněn stručnou informací o počátcích empirické sociologie v Polsku.

Druhé období ve vývoji polské sociologie, kryjící se s existencí nezávislého Polska mezi první a druhou světovou válkou, charakterizuje Szacki jako období, kdy se tato sociologie mohla rozvíjet jako „normální“ věda, tj. věda specializovaná, stále více institucionalizovaná, již zkvalitňující se vědecká výbava umožňovala přeměnit se postupně na vědu empirickou. Dřívější zpravidla příležitostná vědecká činnost

jedinců byla nahrazena činností kontinuální, kolektivní a zorganizovanou.

Nové rysy polské sociologie tohoto období shrnuje Szacki do pěti bodů: (1) Nejenže byl překonán monopol scientismu, ale objevil se výrazně protikladný teoretický přístup, nazývaný v Polsku obvykle humanistickou sociologií. (2) Rychle upadal zájem o teorie společenského vývoje; tzv. historická sociologie byla nahrazována sociologií analytickou. (3) Rozšířil se názor, že sociologie není obecnou vědou o společnosti, ale speciální vědou o jevech, činnostech, faktech, hodnotách a systémech. (4) Sociologie se postupně stávala empirickou disciplínou, jejímž úkolem bylo shromažďovat pokud možno četné a všestranné informace o současné společnosti. (5) Zájem se stále více soustřeďoval na samu vědeckou výbavu sociologie.

Důležité je, že po celé toto období si sociologie uchovávala výrazně pluralistický charakter, o čemž svědčí jak názory jejích jednotlivých představitelů, tak stále častější diskuse mezi nimi. Rozvíjela se rovněž vědecká kritika.

Přes zmíněný pluralismus je podle Szackého nesporné, že po celé toto období byl ústřední postavou polské sociologie F. Znaniecki, analýze jehož humanistické sociologie věnuje Szacki samostatnou kapitolu. Ze Znanieckého žáků se už před druhou světovou válkou začal výrazně projevovat J. Chalasiński. Významnou úlohu v tomto období sehrál rovněž pozdní Krzywicki a jím vedený Institut sociálního hospodářství, stejně jako durkheimismem ovlivněný S. Czarnowski a jeho historická sociologie. Za další neopominutelné osobnosti meziválečného období považuje Szacki J. S. Bystroně, A. Hertze, C. Znamierowského, W. Grabského a J. Landeho. Specifický, nikoli však výrazný, vliv na polskou sociologii měl rovněž světově proslulý sociální antropolog žijící dlouhodobě ve Velké Británii B. Malinowski. Díla všech těchto autorů Szacki přiměřeným způsobem analyzuje.

Třetí etapa ve vývoji polské sociologie, která spadá do období po druhé světové válce, byla poznamenána mnoha ztrátami způsobenými válkou a německou okupací. Sociologická pracoviště i centra sociologické výuky byla rozehnána nebo zatlačena do podzemí, řady sociologů se zmenšily zhruba o polovinu, neboť mnoho sociologů zemřelo, další se stali přímý-

mi obětmi války a někteří se nevrátili z emigrace (nejvýznamnější z nich byl F. Znaniecki). Práce v sociologii se však rychle obnovila, a to na teoretických i metodologických základech vytvořených v meziválečném období. Podstatné je, že do popředí se dostala tehdejší mladší a střední generace (J. Chalasiński, M. Ossowska, J. Szczepański, C. Znamierowski, P. Rybicki, T. Szczurkiewicz, N. Assorodobrajová, K. Dobrowolski aj.).

Zásadní zlom nastal roku 1951. Nikoli samozřejmě v důsledku samotného vnitřního vývoje sociologie, ale politickými a ideologickými zásahy zvnějšku. Sociologie byla administrativně zlikvidována, došlo k vynucené izolaci od toho, co se dělo v této disciplíně na Západě. Szacki píše, že bez nadsázky „se polská sociologie ocitla na počátku padesátých let v horší situaci než kdykoli ve svých dřívějších dějinách, a to dokonce včetně doby okupace, kdy existovala oprávněná víra, že jde o situaci krátkodobou“ (s. 113-114). Nebylo však podle jeho slov tak zle, jak mohlo být a jak bylo v jiných zemích ovládnutých stalinismem. Příčinu spatřuje ve třech skutečnostech: (1) Sociologové s pevným vědeckým postavením, i když byli objektem často brutálních útoků, nebyli zcela zbaveni jakékoli možnosti vědecké práce, museli se však překvalifikovat a zabývat se výzkumy, jež byly často velmi vzdálené jejich základním zájmům. (2) Marxisté ze sociologického prostředí, kteří se podíleli na likvidaci disciplíny, měli přece jen tendenci zachránit některé prvky sociologické tradice, a to v rámci dějin sociálního myšlení, které nahradily dějiny sociologie, nebo prostřednictvím pokusů pěstovat pod firmou historického materialismu či například ekonomiky zemědělství specifickou empirickou sociologií. (3) „Tání“ v Polsku začalo dříve a okamžitě se projevilo ve společenských vědách.

Čtvrtou vývojovou etapu nazývá Szacki počátky obnovení polské sociologie, které spadá na přelom let 1956-57 a otevírá cestu dalšímu rozvoji v posledních čtyřiceti letech, jimiž se však už Szackého úvod ani antologie nezaobývá. Szacki charakterizuje hlavní rysy tohoto obrození, přičemž zdůrazňuje, že se vyznačovalo diskontinuitou s dřívějším vývojem, vysvětluje její příčiny, všímá si toho, jakou roli ve zmíněném procesu hrála recepce západní, ze-

jména americké sociologie, čím v tomto období byla tzv. marxistická sociologie a jaký byl vztah jejích představitelů k těm sociologům, kteří marxisty nebyli.

Dalších 800 stran knihy je věnováno výběru textů jednotlivých autorů. Szacki v úvodu k nim rekapituluje, jaké nesnáze vždy vyvolává otázka, koho do antologie zařadit, a koho ne. Píše, že kritéria, jimiž se řídili, nemohla být zcela jednotná. „Snažili jsme se pochopitelně ukázat všechno, co se nám zdálo být trvale hodnotné a aktuální, ale dost často jsme vybrali i texty, které stojí za pozornost pouze proto, že pocházejí od autorů, kteří byli *kdyysi* vlivní nebo jsou charakteristická pro *kdyysi* dominující styly myšlení i intelektuální módy. Šlo přitom o texty *charakteristické* z různých hledisek. Někdy jde o svědectví toho, jaké naděje byly se sociologií spojovány nebo o příklady jejích ideologických vazeb; někdy prostě nejlépe demonstrierují polskou recepci velkých učení světové sociologie, nebo naopak hledání jakési originální polské sociologie; někdy jde o příklady šíře vlivů nějakého jednoho směru nebo jedné filozofie vědy, jindy zase naopak o příklady různorodosti a mnohostrannosti atd. Jinak řečeno, čtenář najde v této antologii od všeho něco“ (s. 118-119).

Text každého autora je uveden biografickými a bibliografickými údaji, stručnou charakteristikou jeho odborných zájmů, v některých případech i krátkým komentářem k otištěným statím či výňatkům z větších děl. Hodnotu

zmíněných údajů ocení každý, kdo se kdykoli zabýval jejich shromažďováním. Zvláště užitečné jsou pro zahraniční pracovníky, kteří se o problematiku vývoje polské sociologie zajímají.

Pro českého sociologa je recenzovaná publikace jednak podnětem k přemýšlení o našich sociologických tradicích, jednak výzvou. Nedávno se u nás v souvislosti s hledáním příčin toho, proč současná česká sociologie nedosahuje takové úrovně jako například sociologie polská, objevil i názor, že před druhou světovou válkou byla česká sociologie poměrně dobře vyvinutou disciplínou, že tradice české sociologie byla větší než v Polsku a že tudíž tato minulost naší sociologie nepatří mezi historicky zakořeněné vnitřní překážky jejího současného vývoje. Miní-li se tradicí dřívější výsledky vědecké práce, jejích mezinárodní ohlas a vliv, institucionalizace oboru a péče věnovaná vzdělávání i výchově nových sociologů, pak si dovoluji tvrdit, že z těchto hledisek česká sociologie bohužel nikdy v minulosti úrovně sociologie polské nedosahovala, přičemž právě recenzovaná publikace je toho přesvědčivou ilustrací. Jistě by bylo zajímavé a užitečné zabývat se příčinami této skutečnosti. A za výzvu považuji *Sto let polské sociologie* proto, že by mělo být naší ctižádostí disponovat podobným nástinem dějin české sociologie, jaký o polské sociologii napsal Szacki, a pokusit se i o sestavení obdobné čítanky z textů našich sociologů.

Jan Sedláček

Jiří Šubrt: Civilizační teorie Norberta Eliase

Praha, Karolinum (Acta Universitatis Carolinae) 1996, 106 s., angl. resumé.

Ani v nejmenším nepochybují o smyslu prací, které třídí, systematizují, reprodukují i funkčně redukují určitý málo dostupný a vědecky relevantní materiál, aniž k němu přidávají něco podstatně vědecky objevného. Sám fakt systematizace a kvalitní reprodukce vždycky byl a zůstává hoden pozitivního ocenění. Práce tohoto typu – v době informační exploze zejména – se vydávají všude na světě, někdy proto, aby informační explozi redukovaly, jindy, aby jí poněkud paradoxně přidaly na objemu. V tomto smyslu a v tomto kontextu je práce mladého

pražského sociologa *Jiřího Šubrt*a o autorovi světového vřhlu, u nás však poměrně málo známém – německém sociologovi *Norbertu Eliasovi* jistě přínosná a může splnit některé základní didaktické (informační, bibliografické, biografické) funkce.

Jde o práci, která svědčí o tom, že mladý a snad právě proto také nesporně zdravě ambiciózní autor své bohužel poněkud málo ambiciózně zúžené téma – totiž informovat českou zainteresovanou veřejnost o zajímavých autorech – suverénně zvládl. Text dokládá jednoznačně, že se v materiálu (poměrně obsáhlém, nikoliv však olbřímím) dobře orientuje, že některé základní kontexty (zejména historické) plně respektuje, že skvěle pracuje téměř vy-

hradně s literaturou zahraniční (dominantně německou), že dokáže psát čtivě a přehledně atd.

Na druhé straně nemohu zatajit, že doba, kdy naprostou absenci překladové, ale i originální literatury bylo nutné kompenzovat „kritickými“ přehledy, prostě minula. Eliase si lze dnes přečíst v originále, případně v jiných jazykových verzích lze dokonce předpokládat, že výběr z Eliasových statí vyjde česky. Proto bych se studii právě o Eliasovi spojoval přání a naděje nepoměrně větší, než jaká naplňuje práce Šubrtova.

Elias je jedním z několika „osamělých běžců“ moderní sociologie (vedle třeba Gellnera či Baumana, s nimiž sdílí dokonce podobný typ biografie), je osamělý svým rozchodem s podstatnou částí tradiční sociologie i svou distancí od sociologie vlastní doby, kterou vlní zejména z „the retreat into the present“. Je pozoruhodný, jak ukazuje Johann Arnason, tím, že jeho „figurační sociologie je kontraparadigma“ – je „beyond Marx“, „beyond Durkheim“, je antiredukcionistická, je protifunkcionalistická, je protistrukturalistická, svým konceptem *homo clausus* je antiindividualistická (ale i trochu antiweberiánská) atd. (J. Arnason, „Figurational Sociology as a Counter-Paradigm“, in *Theory, Culture and Society* vol. 4, no. 2-3). Podle Kilminstera („Introduction to Elias“, tamtéž) je pozoruhodným pokusem o spojení historické sociologie a psychoanalýzy (což u Šubrtů takto výrazně nevznívá, ač motiv je samozřejmě přítomen), ale co především – Elias je svrchovaně přítomen v současném *postmoderním diskursu* svým „tradicionalismem“: podle Stjepana G. Mestroviče (*The Barbarian Temperament: Toward a Postmodern Critical Theory*, London-New York, Routledge 1993) je Elias „vinobraním 19. století“, je vyjádřením „dokonale německé romantické ideje“.

Netvrdím, že v Šubrtově práci tyto otázky nejsou *nějak implicitě* přítomny, jsou však přítomny jako absolutně nezúčastněná reprodukce cizí koncepce, k níž jsou přiložena kritická vyjádření jiných. A i to se děje spíše jaksi kvůli slušnosti či snad jako doklad autorovy akribie, vždycky kdesi na konci textu. Tak první vstup jiného autora než Eliase lze zaznamenat až někde kolem strany šedesáté: v souvislosti s výkladem Eliasova pojetí sociálního času se od-

kazuje na dnes již klasický výklad Sorokinův a Mertonův (pomineme-li standardní upomínky na Durkheima či Maxe Webera na jiných místech, které mají orientační komparativní hodnotu). Zdá se tak, *jako by se eliasovské téma autora vlastně ani netýkalo!* Elias je Šubrtovi záminkou k reprodukci v situaci aktuálního informačního vakuu, nic více, nic méně. Na samém závěru Šubrt konstatuje, že „správně položená otázka je mnohdy důležitější než odpověď“ a že „hodnotu Eliasových odpovědí prověří čas a badatelská práce“. Ale dnes přece v Eliasovi naprosto nejde o to, zda „měl, či neměl pravdu“ ve své základní (empirické a historické) argumentaci či v teoretické ose své argumentace (tak jako o to nejde při úvahách o weberovské interpretaci vzniku kapitalismu), ale především o to, zda naše doba je oním „antiprocesem“, decivilizací, návratem barbarství atd.: prostě absentuje základní rozměr, který Eliase řadí do naší doby, k našim problémům a mezi naše témata jako autora, který má co říci. Odpovědi na Eliasovy otázky se totiž neustále hledají, byť většinou mimo přímý „eliasovský diskurs“, ačkoliv většinou se na něho odkazuje. O čem jiném je celá turnerovská „sociologie těla“, o čem jiném jsou baumanovské úvahy o „postmoderní etice“ (Bauman na Eliase v *Postmodern Ethics* ostatně výslovně odkazuje), o čem jiném je bachtinovská diskuse o naší době jako čase „karnevalové kultury“, ale o čem jiném je taky třeba spor o „spontánní řád“ (srv. A. Bogner, „The Structure of Social processes: A Commentary on the Sociology of Norbert Elias“, in *British Journal of Sociology*, vol. 20, no. 3, 1986) než o explicitě eliasovských tématech – pojednaných jinak, v jiných kontextech a s návrhem nezřídka jiných odpovědí. Zybertowicz zasazuje Eliase dokonce do kontextu sporů o vztah moci a poznání – a on tam skutečně Elias patří. Tyto souvislosti ovšem Šubrt pomijí zcela, ač – předpokládám – nemůže o nich nevědět.

Chci samozřejmě konstatovat všechno pozitivní, co v Šubrtově práci je – dobrou a nezkrslující reprodukci, kultivovaný (až na drobné výjimky) jazyk, vtipné členění textu, logiku výkladu, která ač podřízena logice procesu tvorby, respektuje vnitřní složitost teorie (od civilizace mravů k figurační sociologii) atd. Knížka je členěna do pěti kapitol. První reka-

pituluje Eliasův život, Šubrt nachází řadu zajímavých faktických údajů, informuje nás – zajímavě a bez senzacechtivosti – třeba o Eliasových jazykových potížích při emigraci do Anglie, zejména však o příčinách Eliasovy pozdní, „odložené“ kariéry – Elias do sociologického povědomí vstupuje v době, kdy je mu více než pětadesát let, ale taky o tom, proč podstoupil psychoanalytickou proceduru atd. Další kapitoly sledují logiku vývoje Eliasovy koncepce, tedy – v kapitole druhé jde o „civilizační proces“, o Eliasovo téma klíčové (od kurtózie k civilizaci, proměny chování, intimity, sociogeneze západní civilizace atd.), v třetí o některá „podstatná partikulária“ (v Šubrtově dikci o „velká témata Eliasovy pozdní badatelské periody, tedy o sport, čas, umírání a národní habitus), ve čtvrté o (nepřesvědčivý) výklad Eliasovy obecné sociologické teorie – „figurační sociologie“ a v poslední pak zejména o některé kritické reakce na Eliase. Ačkoliv, jak řečeno, Elias je dnes implicitně všudypřítomný, Šubrt se omezuje na námitky kulturně antropologické a na jistě zásadní a explicitní, ale nikoliv jedinou polemiku Duerrovu (*Der Mythos vom Zivilisationsprozess*), takže – škoda nevyužitě šance.

Co ale chybí po mém soudu zásadně, je vyústění celé reprodukce do *faktického tázání*, nikoliv do *tázání verbálního*. A zase – nejde o tázání pouze nad Eliase, ale nad „civilizační mravy“: spor o postmodernu je taky sporem o Eliase, to přece nemůže chybět! Nejsem odborníkem „na Eliase“, ale tolik vím, že právě diskuse o „postmoderním těle“ (Bryan Turner, Zygmunt Bauman, Mike Featherstone aj.) je (implicitním) sporem o to, nakolik je Eliasova koncepce zjemňování mravů adekvátní naší době. Mestrovič například ukazuje, jak Elias pomínil pro naši dobu tak významný fenomén, jako je hluk (o němž ale věděl třeba již Schopenhauer v první polovině minulého století velice dobře): Elias ví, kdy a kde *nemáme hluchet* – ale jak to, že jsme civilizovaní a přesto hluchíme tak strašně, že o tom ani nevíme? Má pravdu Elias, Baudrillard či Veblen, pokud jde o roli sportu – nikoliv v antice, ale dnes, tady, ve střední Evropě? Jak je tomu s problémem svobody v naší pozdní době? Je-li proces civilizace procesem internalizace tlaku, kolik svobody a kolik tlaku je přípustno, abychom byli

stále ještě svobodní, ale nikoliv necivilizovaní... atd. atd. Ani motivy psychoanalytické nejsou dotaženy – proč civilizace „musí vést k nespokojenosti“? Tak se přece ptal Freud v roce 1930, ale jak se ptáme dnes, v době konzumního svádění my? Ostatně kapitoly, které se týkají sexuality (Baudrillard přece překrásně ukazuje, jak erotický model svádění překračuje sféru erotiky a prostupuje celý náš život, implícite jej téměř celý erotizuje atd.), mě u Šubrtu naprosto nepřesvědčují – jako by snad ani nechodil po ulicích, nejezdil metrem a nepatřil k té nejmladší a nejperspektivnější generaci sociologů. Jestliže je deintimizovaná erotika a sexualita něčím „mravně náročnějším“, pak čím, jak, kde, ve vztahu ke komu a k čemu?

Prostě chybí mi jednoduchá konceptualizace reálných otázek, které jsou v Eliasevi a kolem Eliase přítomny, ale v Šubrtově práci jsou zamlženy akademismem, který tématu naprosto nesluší a nesvědčí. Uvažme, že Šubrt spolu s Eliaselem otevírá témata tak závažná a atraktivní, jako jsou proměny chování v intimní sféře, agresivita, role sportu (sic!) ve společnosti, sociálního času, umírání, národního habitu, odpovědnosti sociologa... K těm tématům se kromě reprodukce nedozvíme téměř nic, ale monografie o komkoliv by prostou reprodukcí být snad neměla. Za naprosto scestné pak pokládám programové (?) ignorování toho, že i v české kotlině se někteří sociologové i nesciologové eliasovská témata – tu dobře, tu méně dobře – pokusili uchopit, třebaš Možný v *Moderní rodině* téma umírání (o Haškovcové nemluvě), Linhart téma sportu (sic dobově příliš poplatně, ale přece), téma angažovanosti a odpovědnosti *intelektuála*, ergo *taky sociologa* je v Čechách dokonce mediálním tématem – a zde ani zmínka.

Doposud čtenář četl ani ne tak recenzi psanou na vydanou knihu, ale kritickou část recenzního posudku, který jsem práci vystavil pro nakladatelství Karolinum. Autor opravil zjevné chyby, některé termíny, které mají české ekvivalenty, vybalil aspoň uvozovkami (proti rovnováze trvá na „balanci“, budiž) – a tím to skončilo. Svou optiku autorovi naprosto nevnučuji, pokládám však za věc elementární slůvnosti recenzentovi sdělit, jak autor s posudkem naloží: jinak se ptám po smyslu recenzního řízení. Po smyslu knih, jako je nedotažená mo-

nografie o Norbertu Eliasovi Jiřího Šubrt, se neptám – jsou dobrými informativními příručkami, solidními učebnicemi, které usnadňují orientaci ve vědě a ulehčují život během studií.

Když jsem přednášel svým studentům Eliase, zadal jsem jim seminární práci na téma *Decivilizace, návrat k barbarství nebo přirozená cesta k odlišnosti?* Mám na třicet textů, které na toto téma psali dvacetiletí: Eliasovo téma je jejich tématem, ačkoliv většinou eliasovskou (nebo třeba Mestrovíčovu) optiku nesdílejí. Nejsou povreční, protože cítí, že se *něco stalo*, že jejich svět je stejně radikálně jiný, jako byl radikálně jiný svět moderního měšťana ve srovnání se světem dvorské šlechtické kamariely. Možná, že postmoderní svět je ještě odlišnější. Šubrtovi se tyto „základní otázky doby“ mění v čistý akademický diskurs. Připouštím jeho oprávněnost, ale těšit se z jeho poučeného běhu na místě nedovedu. Měla-li by práce mít ambice větší než reprodukční a informativní, pak by bylo nutné celý spis podstatně rekoncipovat a restrukturovat: Eliase omezit tak na třetinu a zbytek ponechat eliasovským tématům (viz třeba číslo *Theory, Culture and Society*,

1987, na něž autor sice odkazuje, ale efektivně je nevyužívá).

Nechť tato recenze není vnímána jako zaujatá a nepřiměřeně přísná (vím přece, jak strašně špatné věci se píší a mlčí se o nich, a Šubrtův spis špatný rozhodně není). Jde mi o to, že autor je mimořádně talentovaný a pracovitý (o čemž mimo jiné svědčí i jeho studie v *Sociologickém časopise*) a bylo by tedy ke škodě věci, kdyby na samém počátku jeho profesní kariéry byla kritéria nároků na něho kladená uměle snižována a vytvářeno neadekvátní sebehodnocení. Dodám ještě, že nezpochybňuji Šubrtův autorský typus ani literární žánr, který zvolil (čistý „akademický diskurs“). Nonšalance, s níž přehlíží relevanci eliasovských témat pro naši dobu a jeho vlastní generaci, by pak ale měla tragikomickou historickou paralelu: Šubrtovi předchůdci (mě nezřídka nevyjímaje) v dobách totalitního „temna“ se na reprodukci omezit *museli*, zatímco Šubrt se na prostou reprodukci omezit *chce*. A to by bylo plýtvání talentem zcela mimořádným. Šubrt by se tak mohl stát žákem, který nedokázal přerůst své učitele. A to by byla opravdu veliká škoda.

Miloslav Petrusek

J. L. Porket: *Unemployment in Capitalist, Communist and Post-Communist Economies*

London, Macmillan Press Ltd. 1995; New York, St. Martin's Press, Inc. 1995, 230 pp.

Kniha na téměř dvou stech stranách podává hutný teoretický i empirický materiál týkající se jak nezaměstnanosti obecně, tak fakticky sedmi (resp. šesti) transformujících se zemí – Bulharska, České republiky, Slovenské republiky (resp. Československa), Maďarska, Polska, Rumunska a Ruska. Autor se navíc věnuje problému nezaměstnanosti ve Švédsku, Číně a bývalé komunistické Jugoslávii a uvádí poměrně rozsáhlou komparaci statistických dat i rysů státní sociální politiky v nezaměstnanosti s některými zeměmi OECD. Ačkoliv se v jeho knize teorie i empirie neustále prolínají, pro jasnější výklad provedu možná nepřipustný chirurgický řez a budu se nejdříve zabývat Porketovými teoretickými spekulacemi a teprve poté empirickou dokumentací.

Tradiční střet klasické a keynesiánské ekonomické teorie (nebo také ekonomie strany nabídky a ekonomie strany poptávky) v přístupu k fenoménu nezaměstnanosti se dle autora v 70. letech „rozměnil“ do střetu čtyř ekonomických škol: neoklasické, gradualistické monetární, eklektické keynesiánské a extrémní keynesiánské. Jádrem sporu tím však zůstalo nedotčeno – nadále proti sobě stojí někdy zcela diametrálně odlišné názory ekonomů na rychlost tržní reakce na změnu prostředí (přízpůsobení cen na trhu výrobních faktorů změnám v cenách na trhu spotřebního zboží a služeb), na důležitost rozlišení krátkého a dlouhého období, na pojetí plné zaměstnanosti (otázka nedobrovolné nezaměstnanosti) a jiné, které i přes politický „krach“ keynesiánství v 70. letech zůstávají teoreticky otevřené. Ačkoliv se autor explicitně sám nepřihlíží k žádné ze zmíněných ekonomických škol, z kontextu jeho následných spekulací o negativních důsledcích státního intervencionismu a přílišného zasahování odborů do tržních vztahů partikulárně na

trhu práce je zřejmé, že keynesiánství by se jí rozhodně stát nemohlo.

Jednou ze základních teoretických tezí, jejichž shrnutí provedu níže, je, že žádná ekonomika se svobodným trhem práce (i když je tato svoboda podstatně okleštěna) se nemůže vyhnout otevřené nezaměstnanosti. Ačkoliv se komunistickým zemím podařilo udržet její míru na relativně nízké úrovni, zaplatily za to mimo jiné (obdobně jako ze zemí OECD Švédsko) tzv. skrytou nezaměstnaností, jejíž hlavním empirickým detektorem je chronická a všeobecná *přezaměstnanost*. Autor dále přiznává, že ani tržní kapitalismus se přezaměstnaností neubrání. Pokud však jejím důvodem nejsou zásahy státu nebo odborů, nýbrž pouze racionální vyčkávání zaměstnavatelů (kteří nepropouštějí z důvodu dočasné hospodářské recese své vysoce vyškolené pracovníky), je tato míra přezaměstnanosti relativně nízká a krátkodobá.

Druhou stránkou mince nezaměstnanosti je jistě *inlace*, která má také svou otevřenou i skrytou podobu. Tu skrytou známe dobře z vlastní zkušenosti – jejím výrazem je jednak zvýšení cen zboží, které se neodrazí v oficiálním indexu spotřebních cen (snížení kvality, pseudoinovace) nebo potlačená *inlace*, tj. fixní ceny zboží nereflexující skutečnou poptávku a způsobující rozsáhlé nedostatky zboží, „shánění“ a rozrůstání šedé ekonomiky. Vztah *inlace* a nezaměstnanosti teoreticky zachycený již v roce 1958 na Philipsově křivce je podstatou Friedmanovy koncepce přirozené míry nezaměstnanosti konkurující tradičním (např. Keynesově) definicím plné zaměstnanosti – plnou zaměstnaností jde dle této definice míra takové nezaměstnanosti, při které je míra *inlace* nulová. A jelikož „peněžní morálka“ (tj. hlídaná peněžní zásoba a nízká *inlace*) je dle autora podstatou společenské i politické stability, je svým způsobem prvotním zájmem odpovědné vlády: za její udržení je nutné platit i vyšší, ale přirozenou mírou nezaměstnanosti.

Shrňme nyní základní teoretické teze práce: (1) Je-li ekonomika založená na svobodných tržních vztazích a rovněž tak její trh práce, nemůže se vyhnout otevřené nezaměstnanosti (a to i v případě „tržního socialismu“ v komunistické Jugoslávii). (2) Není-li otevřená nezaměstnanost akceptována jako sociální

problém, vzniká nezaměstnanost skrytá (přezaměstnanost). (3) Je-li otevřená nezaměstnanost oficiálně přijata jako zvláštní sociální problém, transformuje se skrytá nezaměstnanost do otevřené nezaměstnanosti. (4) Odbory a vládní zásahy v tržním kapitalismu vydatně podporují vznik otevřené nezaměstnanosti (příklad východních zemí sjednoceného Německa), jakož i chronické a všeobecné přezaměstnanosti, kdy mzdy začínají částečně plnit funkci podpory v nezaměstnanosti. (5) I v případě tržního kapitalismu má zaměstnanost tendenci fluktuovat méně než produkce. Otázkou však zůstává, nakolik tyto teoretické teze rozšiřují ekonomicky vzdělanému čtenáři jeho obzor, tj. nejsou-li jen stručným výtahem neoklasických principů ze základní učebnice ekonomie.

Co se týká praktické roviny práce autor podává souhrnnou (i když v mnohém pouze povrchní a formální) empirickou dokumentaci věnující se otevřené i skryté nezaměstnanosti a otevřené i skryté inflaci, jakož i stručný nástin poválečného hospodářského vývoje sledovaných transformujících se zemí i pomocí alternativních ukazatelů ekonomického růstu, jako jsou dynamika růstu reálných mezd nebo celkové spotřeby *per capita*. Poukazuje při tom na to, že ačkoliv v komunistických zemích byla velká míra skryté nezaměstnanosti, míra reálné participace na společenské reprodukci značně převyšovala míru této participace v západních zemích a míra otevřené nezaměstnanosti byla velmi nízká (jednak krátkodobá nezaměstnanost byla pravidlem a jednak zaměstnání bylo ústavní povinností): jen ve třech ze sedmi (resp. šesti) sledovaných zemích formálně existoval buď systém dobrovolného pojištění v nezaměstnanosti (Východní Německo, Bulharsko), nebo systém státní sociální podpory v nezaměstnanosti (Maďarsko). V ostatních zemích, včetně bývalé ČSSR, nebyla nezaměstnanost oficiálně uznána jako sociální problém.

Velice rozsáhle se Porket věnuje transformaci bývalých komunistických zemí a na datech do roku 1993 podává jak souhrnný, tak specifický (pro jednotlivé země) obraz ekonomických a sociálních následků liberalizace cen, zahraničního obchodu a privatizace. Za hlavní důvod vysoké nezaměstnanosti ve většině zemí bývalého sovětského bloku (kromě transformace skryté nezaměstnanosti do nezaměstnanosti

otevřeně) autor považuje rozpad socialistického společného trhu a přechod na obchodování ve volně směnitelných měnách. Domnívá se, že restrukturalizace, komercializace a zvláště privatizace původně státních podniků si svou „sociální daň“ teprve vyberou později, neboť v mnohých zemích se privatizace výrazně zpomalila a očekávaný fetězový krach ztrátových státních podniků se také z politického nezájmu vlád transformujících se zemí ještě neuskutečnil. Podrobnější rozbor následků nebo testování této hypotézy na datech z *konkrétních* zemí však čtenář v knize nenajde.

Vyčerpávajícím způsobem je proveden popis různých nově vzniklých systémů pojištění a podpor v nezaměstnanosti ve sledovaných zemích a jejich vývoj do roku 1993, který byl převážně ve znamení snižování původně velmi štědrých procentních sazeb užívaných při výpočtu a zkracování doby pro oprávnění pobírat podporu v nezaměstnanosti. Důkladně pak analyzuje následky postupné, gradualistické transformace. A tak jako není třetí ekonomiky, není ani třetí cesty k tržnímu kapitalismu: „Jestliže se o ni pokusí, pouze tak odloží nevyhnutelné – tj. přijetí tržního mechanismu, ale náklady na tuto objíždku budou mnohem vyšší, než by byly náklady na přímou cestu.“ (s. 159) Odtud plynou i nároky na silnou a nekompromisní vládu: „...transformace příkazového socialismu na tržní kapitalismus vyžaduje silnou vládu, která připraví koherentní formu transformace a bude ji bez kompromisů uskutečňovat. Slabá vláda, která by se pod tlakem podrobila, zředila nebo se vzdala nepopulárních (i když nezbytných) opatření, by transformaci prodloužila a zvýšila její náklady, které lidé ponесou.“ (s. 84) Jedním z nejtěžších úkolů této vlády je vypořádat se s lidskou pohodlností a socialistickou mentalitou („free lunch mentality“), jelikož stále velké (a jak vyplývá z výzkumů stále větší) procento populace transformujících se zemí „volá“ po státním intervencionismu, a to nejen v oblasti nezaměstnanosti. Z uváděných dat vyplývá, že v březnu roku 1993 byla ČR jedinou ze sledovaných zemí, kde většina respondentů hodnotila současný systém jako lepší než socialistický: i v ČR však podpora volného trhu klesá zvláště ve prospěch koncepce sociálně tržní ekonomiky.

Co je tedy nejdůležitější pro nás, pro situaci v České republice 90. let? Ačkoliv je u nás míra nezaměstnanosti tak nízká, že by skutečně bylo opovázlivé nazývat ji problematickou, má jistá specifika, na která nás Porketova kniha upozorní. Při svém výkladu vývoje nezaměstnanosti v 90. letech ve Švédsku se autor zmíní o vztahu dlouhodobé nezaměstnanosti a inflace. Zatímco krátkodobá nezaměstnanost působí tlak na snížení cenové hladiny nebo alespoň dynamiky jejího růstu, dlouhodobá nezaměstnanost tento tlak postrádá, protože má více méně strukturální příčiny, a je tedy i z hlediska celohospodářské efektivity nežádoucí nebo alespoň ne žádoucí. Na jiném místě knihy Porket uvádí, že v Československu poměr dlouhodobé nezaměstnanosti k celkové nezaměstnanosti stoupl od září 1991 do září 1992 z 2,3 % na 17,8 % a jistě dále stoupal. Jedním z významných faktorů ovlivňujících míru dlouhodobé nezaměstnanosti je dle autora *mobilita pracovní síly* – a zde je, dle mého názoru, kámen úrazu, tj. problém regionální nezaměstnanosti v ČR. Při krizové situaci v bytové politice je mobilita pracovní síly téměř nemožná, a přitom podpora geografické mobility je příkladem ekonomické politiky nabídkové strany.

Inspirujícím shledávám i doporučení pro politiky transformujících se zemí plynoucí ze zkušeností zemí OECD, že nezaměstnanost se ve skutečnosti nestává destabilizujícím činitelem politického a ekonomického řádu země. Jinými slovy, nezaměstnaní nerebelují. Dokladem jsou mimo historických zkušeností velmi zajímavé výsledky šetření, ze kterých je zřejmé, že jen menšina těch lidí, kteří si myslí, že nezaměstnanost vyvolá pouliční protesty, by byla ochotna se těchto protestů účastnit.

Přes zmíněné klady kniha zůstává více méně rámcovým uspořádáním makroekonomických teorií dotýkajících se problematiky nezaměstnanosti, jejichž hierarchie je dána, zdá se mi, nikoliv důkladnější analýzou tvaru agregátní nabídky v jednotlivých zemích, rychlosti tržního přizpůsobení („market clearing“) a flexibility pracovního trhu, specifík v chování pracovní síly v jedné zemi oproti druhé atd., nýbrž pouze ideovým a vysoce teoretickým přesvědčením autora o univerzální „problematicčnosti“ keynesiánského přístupu, a tudíž obecným a dnes i jistě právem rozšířeným pří-

klonem k přístupu neoliberálnímu, tj. ekonomik nabídkové strany. Mohlo by se rovněž zdát, že subjektivní a v mnohém povrchní teoretické řešení, které rovněž nepřináší žádné skutečně nové teoretické poznání, je doplněno pouhým encyklopedickým výčtem sociálně-politických opatření a dat týkajících se trhu práce v jednotlivých zemích. Čtenářem, pro kterého je dle mého názoru kniha napsána (a pro kterého bude mít i svůj význam), je občan západních zemí v ekonomii se orientující, zůstávající však laikem, který má zájem získat jen základní a vel-

mi obecné informace o nezaměstnanosti na druhé straně Evropy.

Rozlučme se s Porketovou knihou, stejně jako on se loučí se svými čtenáři – Fukuyamovou otázkou o tom, skončila-li historie vítězství liberální demokracie nebo ne? „Argumentem pro není argument ekonomicky, ale eticky: v podmínkách moderní společnosti jen liberální demokracie může dát hodnotám svobody, nezávislosti, rovnosti a lidské důstojnosti praktickou realizaci.“ (s. 186)

Martin Lux

Jiří Sedlák: Inocenc Arnošt Bláha

Brno, Masarykova univerzita 1995, 200 s.

Život a odborné i literární dílo zakladatele Brněnské sociologické školy došlo svého zatím nejúplnějšího monografického zpracování. Sedlákova kniha zachycuje prostřednictvím životopisu I. A. Bláhy (1879-1960) zároveň mnohé z komplikovaného osudu české sociologie. Sleduje Bláhovu životní dráhu od pelhřimovského gymnázia, přes královéhradecký bohoslovecký seminář a Vídeňskou univerzitu, až po pražskou Filozofickou fakultu a studia v Paříži. Zvláštní pozornost je věnována Bláhovu sociologickému zrání, na něž měl zásadní formativní vliv především jeho roční pobyt v Paříži 1908/1909, který mu zprostředkoval důvěrnou znalost myšlenek Emila Durkheima, Luciena Lévy-Bruhla a dalších předních osobností tehdejší francouzské společenské vědy.

Autor v knize sleduje též Bláhovu usilovnou organizační práci, která vedla mimo jiné k ustavení Sociologického semináře na Filozofické fakultě v Brně roku 1922 a výrazně přispěla i k založení Masarykovy sociologické společnosti o tři roky později, stejně tak jako ke vzniku časopisu *Sociologická revue*, který zakládá spolu s E. Chalupným a J. L. Fischerem roku 1930. Souběžně si autor všimá Bláhovy rozsáhlé publikační činnosti s důrazem na jeho stěžejní sociologické spisy: *Město* (1914), *Sociologie sedláka a dělníka* (1925), *Sociologie dětství* (1927), *Dnešní krise rodinného života* (1933), *Sociologie intelligence* (1937) a desítky dalších, méně známých studií.

Odpovídající pozornost je věnována též Bláhovu politickému snažení. Zakladatel (v ro-

ce 1925) Pokrokové strany sdílel téměř manheimovské iluze o objektivitě a dalších přirozených ctnostech sociální vrstvy intelligence. Sedlák připomíná a analyzuje Bláhovy postoje v době velké hospodářské krize a především v době osudové krize pomnichovské, která pro Bláhu znamenala nucený odchod do důchodu a trvalý život v nejistotě. Po válce se vrací a zakládá v Brně Vysokou školu sociální, obnovuje *Sociologickou revue*. Po roce 1948 je pak Bláha spolu se sociologií podruhé umlčen poté, co byl jeho boj za sociologii zrazen ze strany sociologů pražské Filozofické fakulty, kteří podali iniciativní návrh na rozpuštění sociologie ve filozofii. Posmrtně vychází teprve v roce 1968 jeho učebnice *Sociologie* dopsaná koncem padesátých let.

Sedlákova důkladná a kvalitní práce soustřeďuje cenné dokumenty vycházející z prostředí Brněnské sociologické školy a osvětluje lidské rozměry Bláhovy životní filozofie. Bláhův život a dílo jsou zde oživeny a přiblíženy ve vzpomínkách jeho nejbližších přátel a žáků. Součástí monografie jsou též ukázky z drobnějších a méně známých Bláhových časopiseckých statí, ale také například ukázky z jeho pozoruhodné doktorské práce z roku 1908, tak jak byly otiskovány v Lidových novinách v letech 1913-1914.

Bláhovy úvahy mívají nejednou kritický rozměr s nadčasovým záberem, jak je tomu například v jeho poznámkách o stavu vysokých škol a vědy v naší zemi: „Psát o tomto vztahu by bylo smutné žalování. Brněnské univerzitní semináře, ústavy a laboratoře by dokázaly neskonalé víc, kdyby bylo dostatek hmotných prostředků. Za dnešní finanční situace musí,

žel, vařit jen z vody. Naše hospodářské kruhy nedospěly dosud k tomu poznání, že věda se rentuje. Co by mohla dokázat československá věda, a i brněnská věda, kdyby hospodářské kruhy byly k ní aspoň z desítiny tak štědré, jako jsou – k politice (rozuměj: k politickým stranám).“ (Psáno roku 1938 – pozn. J. K.)

Jiří Sedlák se ve své knize o Bláhovi neomezuje jen na jeho rozměr sociologický, byť právě jej považuje za určující. Nemalou pozor-

nost věnuje také Bláhovi jako významnému etikovi, jeho úvahám z oblasti filozofie, jeho postoji k umění a k náboženství a v neposlední řadě jeho pověstné činnosti pedagogické a osvětové. Výsledkem je neobyčejně plastický portrét jedné z klíčových osobností české sociologie, která ve své době svým rozhledem výrazně překračovala hranice úzce národní.

Jan Keller

Quido Kastner: Osidlování českého pohraničí od května 1945

Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996, 68 s., přílohy, mapy.

Osidlování českého pohraničí od května 1945 je dílčím výsledkem Kastnerova souborného výzkumného tématu *Procesy formování obyvatelstva českého pohraničí*. Představuje územní sondu, zaměřenou na část litoměřického okresu, zastoupenou zde regionem „Východní (pravobřežní) Litoměřicko“, z něhož kromě toho do podrobnější studie vyčlenil subregion *Úštěcko*. Ke své historické, demografické a sociologické studii shromáždil celostátní regionální materiály, statistické, administrativní, historické, kulturní a další, mající něco společného s předmětem jeho studia. Vznikla tak sevířená publikace, která se stane jedním ze složebných prvků pro podrobné zkoumání historického procesu osidlování, resp. znovuosídlení českého pohraničí po druhé světové válce a odsunu většiny německého obyvatelstva. Pomineme-li první statistické údaje o vysídlovací a znovuosídlovací akci v českém pohraničí vyplývající z měsíčních hlášení o postupu odsunu německého obyvatelstva ministerstvem vnitra a měsíční výkazy o vydaných potravinových lístcích podle okresů vydávaných ministerstvem zemědělství 1945–1947 v členění podle národnosti, pak prvním souborným pramenem o osidlování českého pohraničí byla publikace Státního úřadu statistického *Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*, zpracovaná podle územního rozdělení státu z roku 1949, kde pohraniční území bylo zpracováno podle skutečně okupovaných obcí. Tak tomu bylo i v analytické publikaci SÚS z roku 1953 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952*,

kde podkladem byly údaje o skutečně okupovaném území, avšak z politických důvodů (integrace pohraničí do území osvobozené republiky) byla data zpracována za celé okresy, z nichž některé – podle rozsahu okupace – byly označovány za „pohraničí“ a ostatní za „vnitrozemí“. Tak tomu bylo i v navazující publikaci SÚS *Osídlení českého pohraničí v letech 1945–1959* vydané v roce 1960. Všechny další publikace konstruovaly pohraničí podle okresů v jejich územním rozsahu podle tzv. druhého krajského zřízení z roku 1960.

Vyzbrojen základními makrodemografickými daty a s využitím dalších celostátních nebo místních pramenů (archivů, matrik, pamětních knih, úředních záznamů, publikovaných zpráv ap.) přistoupil Q. Kastner nejprve k celistvému pohledu na problematiku existence „vnějšího“ a „vnitřního“ pohraničí a pak se věnoval místně lokalizované problematice. Určujícím tématem byla proměna etnické skladby populace českého pohraničí v letech 1945–1990. Základem nového osídlení se stalo české obyvatelstvo vnitrozemí přicházející sem z nejbližších okresů roudnického a mělnického, ale také z Prahy nebo z okresu Český Brod a Praha-sever, které se nejvíce podílely na osídlení tzv. „Východního (= pravobřežního) Litoměřicka“ chápaného jako *region*. Kromě uvedených okresů a levobřežní části litoměřického okresu, účastnily se na znovuosídlení oblasti okresy širšího středočeského prostoru (30,8 %), východočeského prostoru (14,4 %) a jihočeského prostoru (5,8 %); zbytek pocházel z jiných oblastí Čech, Moravy a Slezska ev. ze zahraničí.

Kromě pozornosti věnované celému regionu, věnoval Q. Kastner podrobněji mikroregionu „Úštěcko“ vymezenému městem Úštěkem a

obcemi Lukov, Lhota, Starý Týn a Lovečkovice. Tento subregion charakterizuje vývojem od 14. století do roku 1945 včetně politického vývoje za první republiky se zvýrazněním henleinovské epochy 1935-1938, kdy Úštěcko bylo jednou z bašt nacionalistického hnutí. Ale pak souvisle přechází do roku 1945, kdy 18. května přišla do Úštěku československá armáda.

Předmětem Kastnerova výzkumu bylo české obyvatelstvo přišlé na Úštěcko v květnu až listopadu 1945. Vyšel z počtu a struktury 238 žadatelů o nemovitosti. Úštěckých starousedlíků (navrátilců) bylo 11. Žadatele charakterizoval jejich dřívějším bydlištěm, sociálně profesní příslušností, povoláním, věkovým složením.

Terénní výzkum byl proveden v roce 1993, avšak pouze u 19 osob. Žijících v obci od roku 1945. I tak je sonda zasluhující uznání, byť ne zcela reprezentativní. Silná poválečná fluktuace obyvatelstva pohraničí do něho sice přiváděla desetitisíce obyvatel, ale také desetitisíce jich odcházelo. Přesto se podařilo většinu pohraničí osídlit na 60-70 % předválečného státu. Část nebyla osidlována záměrně, zdánlivě z bezpečnostních důvodů a z důvodu budování pohraničních pásem.

Autor provedl sociologickou sondu s pomocí dotazníku se zaměřením na zjištění *podnětu* k rozhodnutí přijít právě na Úštěcko, na zjištění struktury *rodiny*, místa *bydliště*, *úmyslu* vystěhovat se, dále na profesi a *vztah k Němcům*.

Závěry shrnul do významných poznatků. Příchod byl ovlivněn špatnou osobní sociální situací v roce 1945, návratem do rodného kraje. Novousedlíci přicházeli *většinou sami* nebo s rodinou, výjimečně se známými. Nynější starousedlíci jsou sžiti s novým bydlištěm, jsou *spokojeni*, nespokojení postupně zřejmě odcházeli. Příchozí zde zplodili děti, mají i pravnuky. Někteří zde zůstali, jiní navštěvují své rodiče nebo prarodiče na Úštěcku. Zaměstnanost je pouze v *zemědělství*, ostatní jsou odkázáni na vyjížďku mimo obec. U usedlíků zůstává *strach z Němců*, omluvu za odsun považují za nesprávnou. Zřejmě však rozlišují mezi vztahy k „sudetským Němcům“ a k Německu jako státu.

Autor hodlá ve svém výzkumu pokračovat. Věc však spěchá, pamětníci z roku 1945

postupně umírají. Další výzkumy by měly potvrdit dílčí závěry z Úštěcka.

Z makrostatistických poznatků vyplynula nadprůměrná mobilita obyvatelstva v letech 1945 až 1959. Bylo nebezpečí, že po kolektivizaci zemědělství se pohraniční venkov vylidní podstatněji než vnitrozemský, a proto stranické a vládní orgány přistupovaly k postupným doosidlovacím akcím, jejichž intenzita byla zvýšena po roce 1953. Týkala se do roku 1959 celkem 38 okresů, ne vždy v jejich celém územním rozsahu. Všechna opatření byla zaměřena finančně na zachování osídlení aspoň na současné úrovni. Znamenalo to však vždy nejen podněcovat ve vzniku pracovních míst, ale také k budování infrastruktury, služeb, dopravních spojů. Vysílající obce nebo okresy neprověřovaly ani osobní, ani profesní, ani bezúhonnostní kvality vysílaných osob. Natální vlny, resp. křivky porodnosti měly v pohraničních oblastech jiný vývoj než ve vnitrozemí. Po určitou dobu přispívalo ke kompenzaci demografických ztrát vznikajících vysokým vystěhovalectvím z pohraničí. Ještě dodnes mají pohraniční okresy vyšší porodnost než okresy vnitrozemské a také prognózy obyvatelstva např. do roku 2000 ukazují, že ze 77 okresů republiky jen v pěti pohraničních okresech (Jeseník, Český Krumlov, Tachov, Bruntál a Sokolov) lze očekávat zvýšení počtu obyvatelstva, kdežto v 72 okresech se počet obyvatel sníží. Vyšší reprodukce je v pohraničních okresech zajišťována ještě stále příznivějším věkovým složením obyvatelstva, ale do značné míry i jeho sociální strukturou a přítomností vyššího podílu romského obyvatelstva v místní populaci.

Ačkoli *Kastnerova* studie analyzuje poměrně malé území, regionální analýzy ve větším měřítku by mohly poskytnout ucelenější obraz o osidlovacích a doosidlovacích procesech, o formování nové sociální struktury pohraničí i o dynamice etnických procesů. Z jiných analýz víme, že národnostní asimilace v letech 1950-1991 směrem k většinovému etniku nebyla příliš intenzivní a měla mezi jednotlivými sčítáními lidu různé tempo, určované politickým, ekonomickým i kulturním klimatem příslušného období.

Vladimír Srb

Reflexe uplatnění absolventů vysoké školy

Růst významu vzdělání pro příjmové nerovnosti byl u nás již identifikován: například Večerník („Incomes in Central Europe distributions, patterns and perception“, *Journal of European Social Policy* 6: 101-122) takto dokládá obecný pohyb naší společnosti ke společnosti *informační*, jenž vedle privatizace, tržní transformace a růstu významu služeb představuje jeden z hlavních transformačních trendů. I uplatnění absolventů vysoké školy může být pokládáno za indikátor změny společenské role vzdělání v transformující se společnosti.

Otázka po uplatnění absolventů vysokých škol v sobě zahrnuje dva hlavní zájmové okruhy. První z nich je prakticky významný s ohledem na formulaci strategie vysoké školy. Zachycuje vazbu mezi příležitostmi pro absolventy na trhu práce a jejich využitím, a také hodnocení předpokladů, jež pro absolventy vstupující do praxe vytváří studium vysoké školy.

Druhý okruh má širší souvislosti: na jedné straně jde o aspirace absolventů vysokých škol obecně, na straně druhé pak o jejich reálné naplňování v *měníci se společnosti*. Takto obecně vymezené *uplatnění* má řadu operacionalizovaných indikací: identifikovali jsme celkem 17 komponent, mezi něž jsme zařadili jednak dostupné *objektivní* charakteristiky uplatnění jako jsou například platy, a dále i subjektivní hodnocení jednotlivých dimenzí pracovního uplatnění.

Výzkum tří posledních absolventských ročníků (tedy let 1993, 1994 a 1995) pěti- a šestiletého (magisterského) denního studia pěti fakult Masarykovy univerzity – Filozofické (FF), Lékařské (LF), Pedagogické (PedF), Právnické (PrF) a Přírodovědecké (PřirF) – se opíral o dotazníkové šetření, které by mělo – v případě ideální návratnosti – charakter vyčerpávajícího šetření. Sběr dotazníků byl zajištěn technikou poštovní ankety. Celkově se podařilo získat 1632 řádně vyplněných dotazníků z 3410 rozeslaných, což představuje celkovou návratnost 47,30 %.

S ohledem na použitou techniku bylo významné zhodnotit reprezentativnost v základních identifikačních znacích. Srovnání základ-

ního souboru a výběrového souboru podle tří základních znaků – fakulta, pohlaví, ročník absolutoria ukázalo, že rozdíly se pohybují v rozmezí 3,35 až -11,15 %. Takto hodnocena se zdá být reprezentativnost přijatelná. I tak ovšem není možné vyloučit existenci systematické chyby, způsobené samovýběrem respondentů: například časové zaneprázdnění *úspěšnějších* respondentů mohlo návratnost u této skupiny relativně snižovat stejně tak jako *hořký osud* těch méně úspěšnějších. Návratnost byla také jistě ovlivněna vztahem k *alma mater*.

Ze všech respondentů je sice jen 1,2 % nezaměstnaných, což v podstatě odpovídá podílu nezaměstnaných absolventů v České republice, ovšem získání zaměstnání bylo obtížné celkově asi pro jednu třetinu absolventů. Obtížněji si práci obstarávali absolventi LF (pro 60 % bylo obtížné získat zaměstnání), ti také v nadprůměrné míře spoléhali jak na *vlastní přičinění* tak i *pomoc rodičů a známých*. To potvrzuje význam mobilizace sociálních sítí v životně problémových situacích. Obtížnější bylo také získat zaměstnání pro ženy než pro muže (37 % žen získávalo obtížně zaměstnání oproti 25 % mužů).

Absolventi MU působí především ve školství (34,5 %), zdravotnictví (26,3 %) a ve veřejné a státní správě (9,5 %) a službách pro podniky (6,4 %); v terciárním a kvartárním sektoru jich celkově nalezlo zaměstnání 87,5 procenta.

Zhruba dvě třetiny absolventů pracují ve státních firmách či institucích (zejména absolventi LF a PedF), významně více absolventů PrF (44,4 %) působí naopak v sektoru soukromém, absolventi FF jsou častěji než ostatní zaměstnáváni u zahraničních a nadnárodních firem anebo soukromě podnikají. Nabízí se hypotéza o využívání jazykových předpokladů k činnosti v soukromém sektoru a podnikání.

Na místě vyžadujícím vysokoškolské vzdělání daného zaměření pracuje téměř 80 % absolventů, poněkud podprůměrných hodnot dosahují absolventi FF, PedF a PrF, jen asi 6 % absolventů vysokých škol pracuje na místech, která vysokoškolské vzdělání nevyžadují. Zaujalo také hodnocení získaných předpokladů, kdy srovnání asi dvou desítek podobně orientovaných průzkumů ukázalo, že mladí absolventi vysokých škol při přechodu do praxe postrádají

zejména bezprostředně prakticky využitelné znalosti a dovednosti, zkušenosti s výpočetní technikou, patřičnou jazykovou výbavu a organizační a komunikační schopnosti.

Průměrný nástupní plat absolventa Masarykovy university za ročníky 1993-1995 byl v našem souboru zjištěn 5 885 Kč, přitom nástupní platy v roce 1994 a 1995 jsou vyšší než v roce 1993, avšak při porovnání roků 1994 a 1995 jsme nezaznamenali vzestup nástupního platu, ačkoliv míra inflace se pohybovala mezi 9 a 10 %. Nástupní plat je však výrazně ovlivněn *typem* zaměstnavatele, k němuž absolvent nastupuje, rozhodující jsou zvláště druh vlastnictví a hospodářské odvětví. Nejvyšší nástupní platy jsou dosahovány u zahraničních firem (v průměru téměř 13 tis. Kč), přes 7 tisíc dosahují samostatně podnikající, zatímco absolventi, kteří nastupují do státního sektoru (a těch je jich většina), dosahují nejnižších průměrných nástupních platů (5 317 Kč). Nejnižší nástupní platy jsou ve zdravotnictví a ve školství, nejvyšší v obchodě a v peněžnictví (asi dvojnásobně vyšší oproti zdravotnictví a školství). Průměrný nástupní plat mužů a žen se příliš neliší, zjišťujeme také, že prospěch na vysoké škole nemá žádný vliv na nástupní plat (koef. pořadové korelace $Sp = -0,007$). Obecně lze vypořádat, že asi tři čtvrtiny absolventů vysokých škol dosahují při nástupu hranice dvou třetin průměrného platu v ČR (měřeno průměrem roku 1995). Absolutně nejvyšší aktuální platy mají absolventi, kteří ukončili studium na FF v roce 1993. Zde se nabízí hypotéza, že se bude jednat o uplatnění jazyků u zahraničních firem i proto, že v této kategorii – paradoxně – pobírají ženy vyšší platy než absolventi-muži. (viz následující tabulky.)

Aktuální platy absolventů MU

Fakulta	Celkový průměr	Muži celkem	Ženy celkem
FF	9 665	8 421	10 012
LF	7 578	8 228	7 181
PedF	7 492	8 534	7 083
PrF	10 325	10 742	10 130
PřirF	9 058	10 070	8 502
MU celkem	8 570	9 141	8 286

Fakulta	Absolventi		
	1993	1994	1995
FF	11 030	9 940	8 740
LF	8 758	7 668	6 529
PedF	9 174	7 747	6 352
PrF	10 982	10 741	9 714
PřirF	9 911	10 201	7 368
MU celkem	9 726	8 924	7 533

Korelace výše aktuálních a nástupních platů absolventů MU bezpečně prokázala malý význam prospěchu na vysoké škole, pohlaví i délky praxe v prvních třech letech po ukončení studia. O něco větší význam má druh studia (fakulta), ale především typ zaměstnavatele (podle druhu vlastnictví). A tak je zřejmé plat určen hlavně oborem studia, neboť ten ovlivňuje i možnosti zaměstnání v soukromém sektoru (i když vlivné jsou též další okolnosti).

Korelace výše nástupního a aktuálního platu absolventů, Pearsonovy korelační koeficienty

proměnná	nástupní plat	aktuální plat
nástupní plat	1,00	0,70
prospěch na VŠ	n	n
pohlaví – žena (d)	n	-0,08
zaměstnání (d)		
státní sektor	-0,21	-0,36
družstevní sektor	n	n
soukromá česká firma	n	0,07
zahraniční firma	0,39	0,47
podniká	0,06	0,18
podniká, zaměstnává	n	0,09
druh studia (fakulta) (d)		
filozofická	n	0,07
informatiky	n	0,07
lékařská	-0,15	-0,10
pedagogická	n	-0,11
právníká	0,10	0,13
přírodovědecká	n	n
rok ukončení (d)		
1993	-0,10	0,12
1994	n	n
1995	n	-0,15

Vysvětlivky: d = dummy variable (ano = 1, ne = 0), n = nevýznamné na hladině 5 %.

Průměrný plat absolventů zkoumaných typů vysokých škol dosáhl až po třech letech praxe

úroveň průměrné mzdy v republice. Je to dáno zřejmě malým rozpětím průměrné mzdy vysokoškolsky kvalifikovaných profesí od průměrné mzdy, které dává čerstvým absolventům vysokých škol nutně nízkou výchozí pozici. Je tomu tak zejména proto, že některé obory studia jsou spojeny víceméně s neziskovým sektorem, což je v současné situaci výrazný handicap. A konečně je to stále přetrvávající *nevýkonové* hodnocení studentů v praxi: jejich prospěch (zřejmě tedy i schopnosti) se do výše platů vůbec nepromítají.

Absolventům jsme předložili devět faktorů, které představují vybrané komponenty spokojenosti v zaměstnání. Respondenti je hodnotili na sedmibodové škále dvakrát; poprvé hodnotili (1 = *žádný význam*, 7 = *nejvyšší význam*), jakou váhu při hledání zaměstnání těmto faktorům přisuzovali, podruhé pak se k těmto identickým faktorům vraceli a hodnotili jaké satisfakce jim v nynějším zaměstnání přináší. Hodnocení bylo prováděno opět na sedmibodové škále (1 = *vůbec neuspokojuje*, 7 = *nejvyšší uspokojení*) a teoretický průměr představoval pro všechny položky hodnotu 4,00.

Aspirace absolventů a jejich uplatnění

Faktor	„Hledali“	„Našli“	Saldo
Uplatnit vzdělání	5,89	4,93	-0,97
Výška platu	3,97	2,98	-0,99
„Udělat kariéru“	3,23	3,79	0,56
Prestiž	3,85	4,02	0,18
Pracovní prostředí	4,65	4,73	0,08
Forma vlastnictví	2,61	4,18	1,58
Zajímavá práce	5,77	5,13	-0,64
Osobní rozvoj			
a seberealizace	5,53	4,94	-0,59
Jistota pracovního místa	4,50	4,48	-0,02

Absolventi vysokých škol mají nejvyšší aspirace v oblasti uplatnění vzdělání, osobního rozvoje a vykonávání zajímavé práce. To jsou zřejmě i důvody studia na vysoké škole a „tradiční“ aspirace spojené s profesemi vysokoškolsky kvalifikovaných osob v minulém i současném období, které odolaly v dřívějším režimu i mzdovému podhodnocení vzdělání. Patrně také v důsledku mnohaleté zažitosti zkušenosti s nízkým odměňováním ani nyní aspirace na mzdu nejsou nijak vysoké. Významnější aspi-

rací vysokoškoláků je například *jistota zaměstnání*.

Při zhodnocení subjektivní reflexe uplatnění absolventů MU podle druhů studia (fakult) jsme použili standardizovaných odchylek od průměrného hodnocení celkem 17 následujících faktorů: Obtížnost získání zaměstnání; Práce v oboru; Nástupní platy; Aktuální platy; Spokojenost s platem; Perspektivnost zaměstnání; Obavy ze ztráty zaměstnání; Hodnocení vyhlídek čerstvých absolventů; Uplatnění vzdělání; Plat; Možnost kariéry; Prestiž povolání; Pracovní prostředí; Forma vlastnictví; Zajímavá práce; Osobní růst; Jistota zaměstnání.

Kladné hodnoty ukazují na vysokou satisfakci a naopak, součet odchylek jednotlivých faktorů indikuje pak pořadí fakult podle reflexe uplatnění absolventů MU v praxi.

Vytvořeně pořadí do značné míry koresponduje se společenskými změnami, které u nás od roku 1989 probíhají z hlediska možnosti ekonomického zhodnocení vzdělání. Ke *standardnímu* postavení se postupně přibližují i absolventi *aplikovaných* společenskovědních oborů jako je sociologie, psychologie a další. V nevýhodě jsou z tohoto hlediska mladí učitelé a lékaři, kteří jsou více vázáni na státní sektor než ostatní.

Souhrn odchylek od průměrného hodnocení

Pořadí	Fakulta	Hodnota
1.	Právnická fakulta	4,84
2.	Filozofická fakulta	1,52
3.	Přírodovědecká fakulta	0,30
4.	Pedagogická fakulta	-0,96
5.	Lékařská fakulta	-3,42

Respondenti byli vyzváni, aby mezi uvažovaných 6 položek-osobních cílů rozdělili 120 bodů podle toho, jaký význam tomu kterému z nich přisuzují, „průměrný“ faktor by tedy měl být ohodnocen zhruba 20 body. Životní cíle absolventů v celém období tří let po ukončení studia i u obou pohlaví byly vcelku stabilní. Obecně platí pořadí – doplnit znalosti, pak vydělat peníze, zajistit bydlení, s odstupem následuje rodina a zlepšení postavení v zaměstnání. I ženy, absolventky vysoké školy, ačkoliv v období po ukončení studia většinou děti ještě nemají, pocítují jako potřebu hlavně *doplnění*

znalostí a vydělat peníze. Muži i ženy však kladou stejný důraz na zajištění bydlení (25 bodů shodně), což je podmínkou pro založení rodiny. Důraz na finanční zajištění, jenž je dost vysoký (28 bodů – u mužů 31 bodů, u žen 27 bodů), je také vyšší u absolventů, kteří mají děti. Silná orientace na profesi a na zlepšení materiálního standardu v kombinaci s realitou podprůměrných výdělků větší části absolventů a se špatnou bytovou situací prodlužuje dobu odkladu založení rodiny. Nepřekvapuje proto, že ještě tři roky po dokončení studia více než polovina absolventů nezaložila rodinu (respektive nemají děti).

Výzkum ukázal, že význam vysokoškolského vzdělání je studenty bezpečně identifikován a anticipován v míře, za níž jejich uplatnění v praxi jak z hlediska dosahovaných výdělků, tak i podle subjektivní reflexe studentů v dalších oblastech poněkud zaostává. Podtržen byl též problém životních startů vysokoškoláků. Vysokoškoláci v delší časové perspektivě zřejmě očekávají dynamické změny této situace, a svá očekávání opírají o reálné i anticipované trendy společenské změny.

Jaroslav Nekuda, Tomáš Sirovátka

Parlamenty středoevropských zemí v procesu evropské integrace

(Zpráva o konferenci)

Konference věnovaná úloze parlamentů v procesu evropské integrace se konala ve dnech 12.-14. září 1997 v Praze, v sídle Parlamentu. Jejími pořadateli byly: Výbor pro studium legislativy při Mezinárodní společnosti pro politické vědy (IPSA), Delegace Evropské komise v Praze, Česká společnost pro politické vědy, Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Centrum evropských studií Vysoké školy ekonomické v Praze, ve spolupráci s Nadací Friedricha Eberta.

Konference se konala v rámci dlouhodobého programu Výboru pro studium legislativy IPSA a předcházela jí vědecká setkání v Budapešti a Lublani. Pražská konference byla zaměřena na úlohu parlamentů středoevropských zemí v evropském integračním procesu. Konference se konala po zveřejnění více než stotřicetistránkového posudku (Agenda 2000; Stanovisko Komise k žádosti České republiky o přijetí do Evropské unie, CZE) připravenosti České republiky ke vstupu do EU, zpracované Evropskou komisí, který je základním podkladem pro jednání o vstupu ČR do EU. Evropská komise na základě svých hodnocení v tomto posudku „doporučuje zahájit s Českou republikou jednání o získání členství“. Na adresu českých účastníků konference z řad politiků a specialistů pohybujících se v delegaci ČR u Evropské komise je nutno poznamenat, že zmíněného, v podstatě velmi pozitivního, hodnocení ve

svých vystoupeních nevyužili. Na konto organizátorů konference je třeba kromě uznání za dokonalou a na vysoké úrovni vedenou organizaci konference i volného času účastníků vyslovit i uznání za operativní zařazení zmíněného posudku mezi materiály konference poskytnuté účastníkům.

Vedoucí Stálé delegace Parlamentu ČR pro spolupráci s Evropským parlamentem, poslanec Daniel Kroupa, a velvyslanec Evropské komise v Praze Joannes ter Haar ve svých zahajovacích projevech zdůraznili, že jde o první konferenci věnovanou úloze parlamentů v evropském integračním procesu, pořádanou v České republice, která je jedním z předních kandidátů na členství v EU. Podle ter Haara členství v EU znamená také pocit evropské identity. Ten nemůže být kultivován na setkání ministrů nebo přijetím zákonů ani přizpůsobením legislativy a norem, ale pouze prostřednictvím široké demokratické diskuse. Tato diskuse musí probíhat v první řadě v parlamentu a musí zahrnovat všechny náklady i zisky integrace.

Více než padesát účastníků konference tvořilo širokou škálu specialistů od vysokých funkcionářů národních parlamentů, evropského parlamentu i exekutivy, přes pracovníky jejich odborných útvarů až k vědcům reprezentujícím různé nezávislé evropské vědecké instituce. Toto složení účastníků konference přispělo k tomu, že téma úlohy parlamentů středoevropských zemí v evropském integračním procesu mohlo být projednáno a diskutováno v kontextu mnoha problémů.

Konference poskytla prostor pro porovnání role středoevropských parlamentů přidružených zemí s rolí parlamentů členských států Evropské unie a Evropského parlamentu v evropském integračním procesu. Účastníci konference referovali a diskutovali jak o konkrétních problémech legislativy a administrativy, tak o teoretických konsekvencích vytváření a fungování nadnárodních institucí, například Evropského parlamentu, pro politickou vědu a různé teorie demokracie. Referáty účastníků, některé i velmi kritické, byly zaměřeny na úlohu parlamentních výborů a exekutivy, na spolupráci exekutivy a parlamentů v procesu sblížování právních řádů. Předmětem diskuse byly také širší souvislosti integračního procesu, zejména úloha politických stran ve vytváření nadnárodního rámce fungování evropských struktur, vztahy a postavení politických stran, postoj veřejnosti k členství v Evropské unii, úloha občanských a zájmových sdružení v evropském integračním procesu.

Program konference byl rozdělen do čtyř tematických částí. První část se zabývala úlohou parlamentů členských států Evropské Unie v evropském integračním procesu. Druhá část byla věnována úloze středoevropských parlamentů v předvstupní strategii. Třetí část byla věnována úloze Evropské unie a národních institucí v procesu rozšiřování EU o země střední Evropy. Referáty přednesené ve čtvrté části přesunuly pozornost od parlamentů k úloze veřejného mínění, politických stran a zájmových organizací v procesu evropské integrace.

Referáty jednotlivých tematických částí byly pojednány různými přístupy i různým temperamentem referentů. Spektrum přístupů se pohybovalo od faktografie vytváření společné evropské legislativy, přes problémy specifika jednotlivých národních legislativních úprav a jejich překonávání, k otázkám suverenity národních státních orgánů, suverenity orgánů EU, problému deficitu demokracie na straně evropských orgánů až k problematice postojů občanů jednotlivých zemí vůči EU, zejména ke vstupu do EU. Atmosféru jednání o problémech operativy a administrativy členských zemí a Evropského parlamentu protilovalo věcné, informativní a klidné vystoupení Xaviera Pinona, předsedy výboru pro spolupráci francouzského

parlamentu s Evropským parlamentem a řady dalších účastníků. Zkušenosti z předvstupních jednání Rakouska, včetně svého osobního názoru na český postup, formuloval ve svém přátelsky laděném vystoupení Friedrich König, člen rakouského parlamentu, který jednání konference udal neformální tón. V nečekaném světle se problematika členství v EU a možné role národního parlamentu účastníkům konference objevila, když ji v referátu Sereny Gusti z Florencie, zalila záře italského slunce: po čtyřiceti letech členství země v EU její parlament vnímá tuto pozici stále spíše v kategoriích vstupu do Evropy a do evropských institucí. Kritickým a temperamentním přístupem se vyznačoval podnětný projev o deficitu demokracie na úrovni EU, který přednesl Jan Zielonka z Institutu sociálních a politických věd Střediska Roberta Schumana Evropské univerzity ve Florencii, jenž nastolením některých paradoxů evropského integračního procesu také poněkud odlehčil tíži integračních problémů pojících se s otázkami suverenity jednotlivých členských subjektů. Šťastně zvolené pořadí témat, jež v průběhu konference pozitivně formovalo její atmosféru, se projevilo i u posledního tématu jednání, které profiloval zasvěcený komparativní přehled postojů občanů České republiky, Maďarska, Polska, Slovenska a Slovinska ke vstupu jejich zemí do EU, prezentovaný vědeckým tajemníkem společnosti Paul Lazarsfeld Gesellschaft für Sozialforschung (Eurobarometer). Toto poslední téma konference dodalo institucionálním výšinám evropské integrace lidskou dimenzi hodnot a postojů. Celkem bylo předneseno 25 referátů, které budou publikovány v připravovaném sborníku.

V českém prostředí na konferenci vzbudilo poměrně značnou pozornost zmíněné vystoupení F. Königa, který se také stal objektem zvýšeného zájmu přítomných novinářů. Dr. König zdůraznil, že předvstupní strategie musí obsahovat tři hlavní položky: (1) Nutnost co nejdříve sladit národní legislativu s legislativou EU. To je podle něj hlavně záležitostí vlády, ale také parlamentu. (2) Z řady problémů přidružení a vstupu do EU je podle F. Königa třeba vybrat si ty položky, „u nichž cítíte, že pro ně budete potřebovat delší období jejich transformace“. Úlevy z přátelství a dobré vůle nejsou přijatelné, ale pro jednotlivé oblasti a

položky je možné vyjednat přechodné období podle citlivosti vaší země. To je společná povinnost vlády i parlamentu. (3) Musíte získat souhlas patnácti parlamentů národních států a Evropského parlamentu, který je spíše časem věnovaným přesvědčování těchto parlamentů zejména o nezbytnosti poskytnutí dočasných výjimek a manévrováním kolem různých vznášených nároků a podmínek. „V tomto směru existují pro národní vyjednavče dvě cesty: (a) Vaše delegace v Radě Evropy bude muset mít přímé osobní kontakty s reprezentanty patnácti států a bude je muset osobně přesvědčit o vašich potřebách a ideách. (b) Tato práce bude obtížnější v Evropském parlamentu, kde dochází k obměnám vašich partnerů, a to i ve funkcích. Je třeba se kontaktovat s pozicemi a útvary, které se často nemění (po pět let), a to jsou politické frakce Evropského parlamentu. A je třeba to činit s ohledem na jedno tlivé politické strany.“ Dr. König uvedl, že jemu osobně trvalo asi čtyři roky, než zaznamenal úspěchy. Evropský parlament se podle F. Königa velmi zajímá o postoje zemí aspirujících na členství vůči procesu evropské integrace. V politických frakcích Evropského parlamentu byla pozorně

vnímána prohlášení premiéra Klause, která připomínala koncept bývalého britského premiéra Majora uvažujícího o EU spíše jako o ekonomické komunitě než jako o integrované politické unii. Mnohé politické frakce tím byly popuzeny a mohly by podle něj klást překážky. Každá země pochopitelně vyjadřuje svobodně svá přání, ale musí podle F. Königa počítat s reakcemi okolí. V podobném kontextu zmínil i případ již zrušené dovozní přírážky.

Účastníci konference ve svých osobních i retrospektivních faxových a internetových reakcích hodnotili velmi pozitivně neformální atmosféru konference, její organizaci a odborné diskuse, které byly přínosem jak pro účastníky zemí, jež se ucházejí o členství v EU, tak pro specialisty členských zemí EU, jimž konference umožnila hlubší poznání problémů přidružených zemí, které nejsou v oficiální politické komunikaci vždy zřetelné.

Za zdařilou konferenci náleží dík jejím organizátorům PhDr. Zdence Mansfeldové, CSc. (Sociologický ústav AV ČR), PhDr. Michalu Klímovi, CSc. (Vysoká škola ekonomická) a Monice Stoškové (Sociologický ústav AV ČR).

Lubomír Brokl

XVII. světový kongres Mezinárodní společnosti pro politické vědy (IPSA)

Soul, 17.-21. srpna 1997

Světový politologický kongres se konal poprvé na asijském kontinentu a jihokorejsťi politologové i vláda mu věnovali maximální pozornost, se zahajovacím projevem vystoupil prezident Kim Young Sam. Organizace se ujala a úspěšně zhostila Univerzita Yonsei v Soulu v čele s předsedou národního organizačního výboru Dalchoong Kimem. Téma kongresu „Conflict and Order“ (Konflikt a řád) snad nemohlo v jiné lokalitě než na Korejském poloostrově, kde začala studená válka v Asii a která je dnes jejím posledním reliktem, vyznít lépe.

Program kongresu se skládal ze tří hlavních částí: zasedání věnovaných hlavnímu tématu konference, zasedání organizovaných jednotlivými výzkumnými výbory a studijními skupinami IPSA a speciálních panelů, organizovaných jednotlivými členy IPSA a schváleným programovým výborem, kterému předsed-

dal profesor William Zartman. Kromě toho byly organizovány sekce zabývající se stavem vědní disciplíny, specifickými problémy oblasti Pacifiku a regionálními problémy. Zde byl patrný akcent na problémy asijských zemí (např. nový statut Hong Kongu, korejské sjednocení). Otázka budoucnosti Asie a především Korejského poloostrova byla doprovodným tématem hlavnímu programu. Kongresu se zúčastnilo přes 2000 badatelů z více než 80 zemí, ve srovnání s předchozími kongresy bylo velmi početné zastoupení asijských zemí, málo byly naopak reprezentovány africké země. V průběhu pěti dní se konalo 231 zasedání.

Hlavní téma konference „Konflikt a řád“ bylo postaveno jako klíčové téma nejen pro politickou vědu, ale obecně jako problém konce druhého tisíciletí. Konflikt a řád byly pojaty jako dva póly politiky a zkoumány v jejich různých formách, jako konflikt a spolupráce, anarchie a řád, násilí a řešení konfliktu, válka a mír, svoboda a bezpečnost, kolaps a integrace atd.

Konflikt a řád byly pojaty jako komplementární kategorie, nikoliv jako antagonistické.

Hlavní tematické sekce byly zaměřeny na: (1) užitečnost konfliktu a meze řádu, (2) morální konflikt a morální řád, (3) konflikty státu a národního řádu, (4) institucionální konflikt a řád a (5) řízení konfliktu a hledání světového řádu.

Česká republika byla na kongresu zastoupena devíti účastníky z pěti pracovišť, kteří se ve svých referátech zaměřili především na problémy transformace politického systému České republiky v kontextu střední Evropy, stranický

systém a obecněji institucionalizaci demokratických struktur. Kromě toho byli čeští badatelé aktivní jako organizátoři sekcí, diskutující, členové výzkumných výborů. Za ocenění české politické vědy lze považovat i fakt, že předseda České společnosti pro politické vědy prof. Jan Škaloud byl opětovně zvolen členem exekutivy IPSA.

Novým prezidentem Mezinárodní společnosti pro politické vědy byl na příští tři roky zvolen profesor Theodore J. Lowi z Cornellovy univerzity.

Zdenka Mansfeldová

Jaké jsou zkušenosti s alternativní medicínou u naší populace?

Príspevek k sociálně-medicínské problematice alternativních směrů

Zatímco se alternativní medicína dobře uplatňuje na soukromém trhu, v současné české vědě je *tabuizována*. Seriózní zdravotnická periodika se zdráhají uveřejnit články, pokud jednoznačně, jasně a předem neodsuzují vše, co s alternativní medicínou souvisí.

Již od konce 60. let se objevují v souvislosti s nástupem tzv. kritické „heretické“ medicíny v západní sociologii medicíny vážné výhrady k negativním důsledkům moderní medicínské technologie, hlavně k tomu, že produkuje extrémní závislost moderního člověka na expertním vědění a odcizuje jej od schopnosti pečovat o sebe a rozumět vlastnímu zdraví (I. Illich: „Medical Nemesis. The Expropriation of Health“ a další). Zatímco v západní Evropě a USA se hledají cesty k laicizaci zdravotní péče a oživení schopnosti soudobého člověka podílet se na zdravotní péči o sebe sama, u nás je pojetí individuální odpovědnosti za zdraví chápáno ne jako emancipace pacienta, ale spíše jako možnost sankcionovat nemocného v případě, že vzbudí podezření, že si nemoc způsobil vlastním chováním.

Ve srovnání se zahraničím máme velmi málo objektivních empirických informací o tom, jak si na tom alternativní směry u nás stojí, co se týče poptávky po nich a hodnocení léčebných zkušeností. Důraz, který je v mezinárodním měřítku kladen na poznání možností alternativní medicíny je přitom stále větší, při-

čemž slovem poznání není myšlena nekritická obhajoba. Ve snaze získat alespoň velmi povrchní, orientační data o „prevalenci“ zkušeností se směry alternativní medicíny, jsme při Výběrovém šetření zdravotního stavu populace v okresech Příbram a Písek (Sobotík, Křížová, Jaroš: HIS PiPř96) zařadili do dotazníku také cílené otázky na tento problém. Výzkum byl prováděn jako samostatný dílčí úkol grantu IGA MZ ČR č. 2928-2 (úkol č. 8), který realizovala v letech 1995-1996 Nadace pro výzkum zdravotnické soustavy.

V pěti dílčích podotázkách jsme sledovali, kolik respondentů má vlastní léčebnou zkušenost s akupunkturou, se speciálními dietami, s homeopatií, s bylinnými kúrami, či s přírodním léčitelstvím a jak tuto zkušenost hodnotí z hlediska léčebné úspěšnosti, tedy v kategoriích „má-pozitivní zkušenost“ (2) „má-negativní zkušenost“ (1), „nemá žádnou zkušenost“ (0). Výběr alternativních směrů je smíšený a zahrnuje i postup, integrovaný v našem zdravotnictví do hrazené péče a poskytovaný lékaři (akupunktura), dále homeopatii, jejíž praktická aplikace spočívá pravděpodobně spíše v užívání volně prodejných homeopatik než v konzultaci s homeopatem, ale i laické metody (diety a bylinné kúry) a postupy přírodních léčitelů, kde dochází k navázání specifického terapeutického vztahu.

Odpovědi na jednotlivé položky alternativní medicíny jsme sloučili do znaku „zkušenost s alternativní medicínou“. Podle nejvyšší uvedené hodnoty (0, 1, 2) jsme respondenty diferencovali na ty, kteří mají nejmeně jednu pozitivní zkušenost, dále na skupinu

nu těch, kteří mají výhradně negativní zkušenost a na skupinu respondentů bez zkušenosti s alternativními směry. Z toho důvodu, že kladná zkušenost (2) překryla případnou paralelní zkušenost, která by byla negativní (1), uvádíme u respondentů s pozitivním hodnocením alternativní medicíny vsuvku „také“ („má (také) pozitivní zkušenost“).

V okrese Písek odpovědělo 496 respondentů (227 mužů a 269 žen). V okrese Příbram odpovědělo 498 respondentů (243 mužů a 255 žen). Četnost zkušeností s alternativní medicínou byla v obou okresech srovnatelná. Vlastní zkušenost s jakýmkoli z uvedených směrů má 44 % dotázaných (51,9 % žen a 36,0 % mužů). Rozdíly mezi pohlavími byly statisticky významné na Písecku i na Příbramsku. Mezi těmi, kteří některý směr vyzkoušeli, převažuje (také) pozitivní hodnocení. 39,1 % žen a 26,0 % mužů nejméně jeden alternativní postup léčebně pomohl. Pouze negativní zkušenost je v průměru asi 2 krát méně četná (10 % mužů a 12,8 % žen), než pouze pozitivní (Viz tab. 1).

Tab. 1. Zkušenost s alternativními směry (Šetření HIS PiPř96)

Respondenti obou okresů	platné odpovědi v %
nemá žádnou zkušenost s žádným směrem	55,6
má pouze s 1 směrem – pozitivní	17,2
má pouze s 1 směrem – negativní	8,0
má více zkušeností s různými směry	19,0
celkem	100,0

N = 994 (470 mužů, 524 žen)

Analýza odpovědí na jednotlivé otázky umožňuje hlubší vhléd do hodnocení jednotlivých směrů. Relativně nejužívanějším směrem byly bylinné kúry. 40 % žen a 22,8 % mužů má vlastní zkušenost s aplikací bylinných kúr. Ná sleduje homeopatie, kterou s různým efektem vyzkoušelo 16 % žen a 9,3 % mužů. Přírodní léčitele navštívilo 14,2 % žen a 8,1 % mužů. Speciální diety aplikovalo 10,8 % žen a 6,6 % mužů a akupunkturou bylo léčeno téměř 9 % žen a 8 % mužů.

Žebříček úspěšnosti jednotlivých alternativních směrů je odlišný pro muže a ženy. Jediným směrem, který byl hodnocen převážně negativně, bylo přírodní léčitelství z pohledu mužů (viz tab. 2).

Tab. 2. Poměr pozitivních a negativních zkušeností s alternativními postupy u respondentů (Šetření HIS PiPř96)

Pořadí	Alternativní směry	Poměr
<i>Muži</i>		
1.	speciální diety	2,88: 1
2.	bylinné kúry	2,45: 1
3.	akupunktura	2,08: 1
4.	homeopatie	1,26: 1
5.	přírodní léčitelé	0,73: 1
	průměrná úspěšnost	2,59: 1
<i>Ženy</i>		
1.	bylinné kúry	3,16: 1
2.	homeopatie	1,93: 1
3.	akupunktura	1,56: 1
4.	přírodní léčitelé	1,09: 1
5.	speciální diety	1,04: 1
	průměrná úspěšnost	3,06: 1

Závislost zkušeností s alternativními směry na věku se neprokázala, přestože s vyšším věkem se obvykle pojí vyšší nemocnost. Naopak jako důležitější korelát se jeví vzdělání. Lidé s maturitním a vysokoškolským vzděláním nejvíce experimentovali a jejich zkušenosti jsou častěji kladné. Nejméně zkušeností s častěji negativním hodnocením mají lidé se základním vzděláním. Rovněž poměr mezi pozitivním a negativním hodnocením této zkušenosti je u lidí s nejvyšším stupněm vzdělání mnohem vyšší. V okrese Písek převažuje u lidí s maturitním a vysokoškolským vzděláním 6 krát a v okrese Příbram 10 krát kladné hodnocení nad záporným.

Můžeme říci, že prevalence zkušeností s alternativními postupy je relativně vysoká a liší se podle toho, o jaký postup se jedná. Kromě toho, že jsou některé směry více rozšířené, jsou patrné rovněž rozdíly v hodnocení úspěšnosti těchto směrů. Nejvíce negativně bylo hodnoceno přírodní léčitelství. Ženy jsou obecně vstřícnější vůči alternativní medicíně a hodnotí ji častěji kladně. Vyšší stupeň vzdělání rozšiřuje respondentům spektrum nabízené zdravotní pomoci o alternativní směry. Interpretovat vliv vzdělání na větší připravenost k využití alternativních směrů můžeme však nejvýše u celkového vzorku (994 resp.). V jed-

notlivých okresech s ohledem na malé soubory pouze s jistou dávkou opatrnosti.

Zajímalo nás také, jaké zdravotní obtíže statisticky zvyšují pravděpodobnost vyhledání alternativního směru a hodnocení léčebné účinnosti a zda může existovat nějaká hypotéza o vztahu mezi typem nemocnosti a vyhledáním alternativní péče. Proto jsme korelovali v metodologii Chaid (modul k SPSS) „zdravotní obtíže“ akutního i chronického rázu se znakem „zkušenost s alternativními směry“, abychom se dozvěděli něco o vztahu mezi tím, čím respondent trpí, a mírou a kvalitou jeho zkušenosti s alternativní medicínou. Neznamená to však, že respondent vyhledal alternativní péči právě s těmito potížemi. Tak podrobnou informací nebylo možné z šetření, cíleného na komplexní problematiku zdravotního stavu, získat. Problematika alternativní léčby tvořila jen okrajovou část (1 otázku v 5 podotázkách) a my jsme se pouze pokusili ze skromných dat získat více poznání hypotetické povahy.

Z akutních obtíží (tj. v posledních 4 týdnech) je to závrať, která výrazně zvyšuje podíl pozitivního hodnocení léčebné úspěšnosti alternativního směru (na 5,8:1), a bolesti zad, které rovněž vedou k nepatrně častějšímu vyhledání alternativních směrů, s tím, že zde se zvyšuje spíše podíl negativního hodnocení léčebné efektivity, tedy léčebné neúspěšnosti (na 2:1). Terapeutickou úspěšnost však porovnáváme pouze mezi směry alternativní medicíny, ne mezi alternativním směrem a postupem klasické medicíny.

Z chronických obtíží (tj. trvajících nejméně 3 měsíce) je to migréna a artróza, které zvyšují poptávku po alternativních směrech, přičemž hodnocení léčebné úspěšnosti, vyjádřené jako poměr pozitivních a negativních zkušeností, je příznivější v případě zvládnutí artrózy. Není to ale závěr o tom, že respondent se obrátil na alternativní směry právě z důvodu těchto nemocí. Je to pouze statisticky vyjádřený vztah mezi nemocností a mírou a kvalitou zkušenosti s alternativními postupy.

Lidé, kteří mají vlastní zkušenost s akupunkturou, trpí častěji potížemi s páteří, zády a bolestmi kloubů. Zkušenost s homeopatiky je častější u respondentů, kteří trpěli v posledním měsíci chřipkou a bolestí hlavy. Zkušenost s bylinnými kúrami je ve statistické relaci

k migréně, potížím s páteří, ledvinami, srdcem a závratí. Interpretovat takové kusé údaje lze jen hypoteticky. Je zřejmě možné předpokládat, že vyhledání alternativní péče (s výjimkou homeopatik) je tím pravděpodobnější, čím déletrávající, chronické, vážné, nepojmenované nebo obtížně léčitelné stavy nemocného trápí.

V souhrnných údajích za respondenty obou okresů i v okresech jednotlivě se projevila silná vazba mezi zkušeností s alternativní medicínou, počtem zdravotních potíží a spotřebou ambulantních služeb. Lidé, trpící větším počtem zdravotních potíží, stejně jako respondenti s „pravidelnou“ a „vysokou“ návštěvností lékaře, měli zároveň více zkušeností s alternativními směry. Zde se patrně odráží větší nemocnost a objektivně i subjektivně vyšší potřeba hledání pomoci.

Proporce mezi pozitivním a negativním hodnocením se velmi různily bez ohledu na zvyšující se či snižující se spotřebu ambulantních služeb a zdá se, že jsou na ní nezávislé. Ve všech skupinách spotřeby však pozitivní hodnocení převažovalo, pokud nerozlišujeme jednotlivé směry. Vzhledem k tomu, že mezi alternativní směry jsme zahrnuli i homeopatickou léčbu, což v interpretaci respondentů byla zřejmě spíše aplikace volně prodejných homeopatik, byla zkušenost s alternativní medicínou relativně vysoká i u respondentů s „žádnou nebo minimální“ spotřebou ambulantních služeb v loňském roce.

I u žen se zkušenost s alternativními směry zvyšovala s rostoucí spotřebou ambulantních služeb. Více než polovina žen s „pravidelnou“ spotřebou ambulantních služeb vyzkoušelo některý směr alternativní medicíny, přičemž pozitivní zkušenosti byly asi 3 krát četnější než negativní. Je nutno ale uvést, že 35 % žen s vysokou spotřebou ambulantních služeb dosud žádný z alternativních směrů nevyužilo.

Vyšší proporce zkušeností s alternativními směry u lidí s vyšší spotřebou ambulantních služeb vypovídají o tom, že využívání alternativních služeb se s poskytováním péče v profesionálním zdravotnickém systému nutně nevyklučuje, že mu nemusí být kontradiktorní, ale zcela naopak může představovat spíše doplnění lékařské péče a paralelní péči, kterou pacient vyhledává pravděpodobně ve snaze udělat pro sebe co nejvíce. Anglický ekvivalent pro alter-

nativní postupy „complementary medicine“ to nejlépe vyjadřuje.

Několik tezí na závěr:

Míra zkušeností s alternativními medicínskými směry, do nichž jsme však v našem šetření zařadili i postupy, prováděné lékaři, je relativně vysoká (44 %). 19 % dotázaných uvedlo dokonce více zkušeností s různými směry, ať již opakovaně negativních, nebo opakovaně kladných či smíšených. Je možné, že ve větších městech bude tato prevalence ještě vyšší.

Převažuje spíše pozitivní hodnocení nad pouze negativním, v případě přírodních léčitelů je však hodnocení léčebné úspěšnosti nejméně příznivé.

Celkově se prokázala statisticky významná vazba mezi nemocností respondenta a zkušeností s alternativními směry, bez toho, že by byla automaticky zprostředkována věkem. Větší počet zdravotních obtíží a větší návštěvnost lékaře korelují s větší poptávkou po alternativních směrech.

Vyhledání alternativní medicíny není projevem nedostatečného vzdělání lidí. Zdá se, že ji ve větší míře využívají spíše lidé s vyšším stupněm vzdělání.

Alternativní péče představuje nejčastěji doplňkovou péči, poskytovanou zřejmě často vedle profesionální lékařské péče, péči následnou nebo péči paliativní např. u pacientů se špatnou prognózou.

Alternativní medicína se sice často stává předmětem ostrých sporů, v reálném životě však dochází k propojování určitých alternativních přístupů se školskou medicínou. V kontextu stále zřetelnějšího připouštění významné úlohy psychosociálních faktorů v průběhu různých, zvláště chronických onemocnění, mění se i pohled lékařů na roli alternativní medicíny.

Postavení alternativní medicíny je v různých zemích odlišné, některé směry jsou více integrovány (např. homeopatie ve Francii), jiné jsou tolerovány mimo systém veřejného pojištění (léčitelé, chiropraxe apod.). V mnohých zemích je studován potenciál alternativních směrů, neboť se ukazuje, že v případě některých onemocnění může být alternativní přístup rovněž účinný a přitom levnější, může mít i trvalejší efekt a pacienta více uspokojovat. V Německu jsou alternativní léčitelé (Heilpraktiker) součástí nabídky hrazených služeb

komerčního soukromého pojištění. Také ve Velké Británii v posledních letech narůstá atraktivita soukromého pojištění či dodatečného připojištění, jehož obsahem jsou mj. také alternativní služby. Praktičtí lékaři, pracující ve Velké Británii v rozpočtovém schématu (Fundholding), dokonce mohou z ušetřených prostředků financovat alternativní léčbu (včetně fyzioterapie, akupunktury apod.), pokud ji uznají pro pacienta za vhodnou. Zatímco vědecké důkazy o terapeutické efektivitě alternativních přístupů předloženy nebyly, je zřejmé, že přinejmenším v oblasti pečovatelské (care) skýtají alternativní směry určité možnosti. Z četných anket vyplývá, že dokonce 60 % německých pacientů s nádorovým onemocněním si přeje být léčen nekonvenčními metodami a to hlavně proto, že jim umožňují přímou participaci na léčbě a možnost ji ovlivňovat. Ukazuje se jako smysluplné rozlišovat mezi léčebnou (cure) a pečovatelskou (care) složkou.

V zemích, kde existuje konkurence zdravotních pojišťoven a tlak na ekonomickou soběstačnost plátců, se tito stále více zajímají o prozkoumání efektivit jiných léčebných přístupů. Charakteristikou vývoje postojů k alternativní medicíně ve světě tedy není alternativní přístupy zcela vytlačit a popřít, ale naopak specifikovat oblasti, kde je možné je tolerovat a kde dokonce přinášejí dobrý léčebný efekt při nižších nákladech. Je pravděpodobné, že i u nás se některé soukromé aktivity budou zaměřovat na poskytování alternativní podpůrné péče, např. u onkologických pacientů. Zkusme si někdy položit otázku, proč se lidé obracejí na alternativní směry, co je v pozadí jejich přání a potřeb vyzkoušet také něco jiného. Známe na ni odpověď? Strach, který z tematizace alternativní medicíny v odborných kruzích vládne, je z medicínského hlediska částečně pochopitelný, ale oddaluje nás od vyspělých zemí západní Evropy. Mluvíme-li o individuální odpovědnosti za zdraví a spoluutváření zdravotního stavu člověkem samým, nemůžeme ji chápat pouze jako možnost postihovat zdravotně nevhodné chování finančně, nýbrž musíme přiznat i určitou aktivizaci moderního pacienta a přiznat mu určité kompetence v oblasti sebezpečí, samoléčby a laické péče. Zdravotní stav neutváříme jen ve zdraví, ale také v nemoci.

Eva Křížová

Sociological Review

4

CONTENTS

Introduction (Miloš Havelka)	387
ARTICLES	
Čermáková, M.: Women in the Labour Market	389
Hraba, M., McCutcheon, A. L., Večerník, J.: Gender Differences in Life Chances during the Post-Communist Transformation	405
OVERVIEW ESSAY	
Burjanek, A.: Segregation	423
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Maříková, H.: Women in Top Leadership Positions	435
Vajdová, Z., Kostelecký, T.: The Political Culture of Local Communities: The Case of Three Towns	445
INTERVIEWS	
Sociologists on the Close of Millenium. Interviews from Forum 2000 (J. Musil, I. Reifová, M. Petrusek)	467
Čeněk Adamec Remembered (J. Bečvář)	479
FROM SCIENTIFIC LIFE	
Research into Vertical Social Differentiation and Mobility of Czechoslovak Society 1967 from a Contemporary Perspective (P. Machonin)	481
Greetings to Professor Ivo Možný on his 65th Birthday (M. Petrusek)	487
REVIEWS	491
NEWS AND INFORMATION	503

OBSAH

Úvodem (Miloš Havelka)	387
STATI	
Čermáková, M.: Postavení žen na trhu práce	389
Hraba, J., McCutcheon, A. L., Večerník, J.: Životní šance mužů a žen v období transformace	405
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Burjanek, A.: Segregace	423
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Maříková, H.: Ženy ve vrcholových politických pozicích	435
Vajdová, Z. Kostecký, T.: Politická kultura lokálních společenství: Případ tří měst	445
ROZHOVORY	
Sociologové na konci tisíciletí. Rozhovory z Fóra 2000 (J. Musil, I. Reifová, M. Petrusek)	467
Za Čeňkem Adamcem (Josef Bečvář)	479
Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA	
Výzkum vertikální sociální diferenciaci a mobility 1967 dnešními očima (Pavel Machonin)	481
Jubileum sociologa sršatého a moudrého (Miloslav Petrusek)	487
RECENZE	
Jerzy Szacki (ed.): Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szcepańskiego (J. Sedláček)	491
Jiří Šubr: Civilizační teorie Norberta Eliase (M. Petrusek)	494
J. L. Porket: Unemployment in Capitalist, Communist and Post-Communist Economies (M. Lux)	497
Jiří Sedlák: Inocenc Arnošt Bláha (J. Keller)	500
Quido Kastner: Osídlování českého pohraničí od května 1945 (V. Srb)	501
ZPRÁVY A INFORMACE	503

